Z obsahu:

P. Příhoda: **Ještě k lustračnímu zákonu**

POHRANIČÍM, SEVERNÍMI ČECHAMI . . .

Referendum – téma pro politology, či občany?

Do Aun Schan Su T'ij: Dar milosti v útisku

Jefim Fištejn: Vy **PUČ** ená svoboda

SSSR: SITUAČNÍ ZPRÁVA

Středoevropská říše? (Jan Křen)

Národ jako posvátný statek

SPOR O BOJNICKÝ OLTÁŘ *(Vít Vlnas)*

Karel Steigerwald: Strach ze svobody?

Josef Jedlička: **ČESKÉ TYPY**

Přítomnost

politika
historie
ekonomie
ekologie
věda
umění
cena 7 Kčs

II. ročník / 1991

11

foto Tibor Hrapka

Vox humana

Petr Rákos

Odkládám stranou v této chvíli vše, čím mě tato rušná a zároveň krušná doba vychýlila a vyšinula; již třetím rokem rozepsaný dopis, neřkuli »kázání nad vřavou«, určené k tomu, aby těm mladším vysvětlilo, co ještě zůstalo na kameni, když se zdá, že kámen na kameni nebyl ponechán; odhrnu z pracovního stolu hněvivě zrající slova k národnostním melám v této naší středoevropské (a evropské) Abdéře; zapomenu na chvíli na všechna pokušení vyslovit se k rehabilitacím a lustracím, restituci, transformaci, privatizaci, konverzi . . . To vše spěchá, ale počká. Má to všechno, žel, nevadnoucí aktualitu, nicméně: dennodenně se s radostí přesvědčuji, kolik se nám vedle zděděných i získaných hlupáků zachovalo nebo i nově urodilo lidí chytrých, tolerantních a noblesních. Vždy některý řekne nebo napíše, co si já sám taky odedávna myslím, a navíc to udělá dříve a lépe. Teď však mám najednou pocit nebezpečí z prodlení: dejte tedy, prosím, na chvíli slovo – nikoli mně osobně, nýbrž pomyslnému maďarskému občanu této vlasti, občanu bez kompetence a bez mandátu, ale trpícímu utkvělou myšlenkou, že k otázce státoprávního uspořádání může připodotknout ze své pozice cosi specifického, chápavého a kdoví, snad i konstruktivního. Jakousi historickou zkušenost týkající se Čechů, Slováků i Maďarů; nic objevného, ale pohled z poněkud méně obvyklého zorného úhlu. A jestliže s tím nebudou žádní z výše uvedených souhlasit, bude to jen nepřímým důkazem, že něco pravdy na tom je.

Není-li zde přitom ani kompetence, ani mandátu, může se pisatel těchto řádků odvolat alespoň na jednu tradici: maďarské menšině v Československu přiřkli její význační představitelé už za první republiky výjimečnou misi – být v nových podmínkách uprostřed rozeštvané střední Evropy vox humana, hlas lidství; nikoli klín, nýbrž tmel, pojítko, most.

Napřed však anekdotu; nevyprávím ji poprvé, ale spoléhám na motto maďarského humoristického týdeníku Ludas Matyi: nejsou staré vtipy, toliko staří lidé; pro novorozeně je každý vtip nový . . .

Tak tedy za první republiky působil po nějakou dobu v Praze jako redaktor listu Prágai Magyar Hírlap (Pražské maďarské noviny) žurnalista Pál Szvatkó, člověk vzdělaný a obratně vládnoucí perem. V jednom svém článku si v roce 1936 zavzpomínal na období svých pařížských studií:

»Na přednáškách pařížské École des Sciences Sociales sedával vedle mne v lavici kníže Čičibu, příbuzný Mikáda. Vzpomínám, jak vždy přijížděl v elegantním rolls-royce, moc toho nenapovídal, nepřetržitě se usmíval a hroužil se do učiva s příslovečnou japonskou houževnatostí, neboť soutěžil s kterýmsi bulharským studentem. Jen jednou jedenkrát se ke mně znenadání přitočil, pozbyv jaksi svého orientálního klidu. Cette damnée Europe Centrale! (tahle zatracená střední Evropa!), zasyčel, a nevím ani, zda tento výbuch patřil mně, anebo spíš učební látce, kterou nám profesor Dupuis servíroval s obratností eskamotéra, pouštěje se občas až s povážlivou zevrubností do džungle středoevropských státoprávních vztahů. Chlapci a děvčata z Asie, Austrálie a Afriky tomu prostě nerozuměli. Tahle zatracená střední Evropa – kolikrát jsem tuto větu slyšel! My, podunajské národy, Maďaři, Češi, Rakušané, Rumuni, Srbové, Chorvati jsme byly bezpochyby nejzapeklitější částí učiva; na našich jemných nuancích se producíroval učený profesorský sbor, přiváděje studenty svou erudicí občas do temného zoufalství. My, o nichž byla řeč, Středoevropané, navzdory oficiální nevraživosti, která mezi námi vládla, spiklenecky jsme se na sebe usmáli, když některá slečna z Melbourne roztřeseným hlasem odříkávala lekci o národnostních menšinách v nástupnických státech. Vzniklo mezi námi cosi téměř na způsob zlodějské solidarity. Nám je to ovšem jasné, a jak! mrkali jsme na sebe šibalsky, se samolibostí dobrých žáků. Střední Evropu jsme uměli opravdu na jedničku.«

Zredukujeme tento příběh na holou tezi: ti, jež domnělé či skutečné zájmové neshody v dějinách staví proti sobě, mohou si přesto – či právě proto – rozumět lépe, než kdyby byli v historii úplnými mimoběžníky. Nevraživost je někdy, jak známo, spolehlivějším pojítkem než netečnost. Dříve však, než přejdu k meritu své připomínky, chci se vší rozhodností zdůraznit, že tu nepůjde o historickou analogii se současnou problematikou česko-slovenského sporu; nic takového nemí-

ním sugerovat. Jedná se nicméně o dvě typové historické situace, z nichž lze vyvodit určité obecnější poznatky.

Uherský stát – a v něm hegemonní národ maďarský – vedl po čtyři staletí boj o svou samostatnost proti Rakousku a habsburskému domu. Uhry ovšem měly svou státnost již dříve právně sdostatek zřetelně vyjádřenou a v politickém úzu pevně zakotvenou. Důležité bylo, že se uherský stavovský sněm jako »politická reprezentace« nikdy nepřestal dovolávat svého práva svobodné volby panovníka; aby uherský král byl králem, nestačilo pomazání od Boha ani dynastické nároky: musel mít souhlas politického národa uherského (což, mimochodem, není totéž co etnický národ maďarský, ale na tom v této chvíli nezáleží). Avšak uherští stavové – až na některé výjimečné epizody, z nichž nejpamátnější byla desetiletá vláda Josefa II. – většinou habsburského dědice trůnu uznali (přijali, potvrdili, zvolili, snesli – jak kdy), protože se to zpravidla zdálo nejrozumnější a nejschůdnější. Tváří v tvář různým vnějším i vnitřním, potenciálním a zdaleka ne vždy jen potenciálním nástrahám bylo stále ještě nejúnosnější zaštítit se relativní ochranou mocného státního útvaru. Byla tu však vždy též otázka *prestiže,* a prestiž v životě národů není radno podceňovat, protože mívá kořeny mimoprestižní a její přehlížení mívá i mimoprestižní dopady. Každý národ, jehož prestiž byla kdy ohrožena, by měl pochopit jiný národ, který brání svou prestiž o nějakou tu historickou chvíli později; a kdo už někdy hájil proti někomu svou prestiž, tuze dobře rozumí tomu, kdo ji hájí proti němu. Dokonce lépe než ten, kdo se svou prestiží problémy nemá.

V roce 1848 Maďaři povstali proti Rakousku a byli o rok později poraženi; nastolen absolutismus, maďarská státnost zpochybněna, v podstatě ohrožena přímým vstřebáním Uher do svazku habsburského mocnářství. To už se v té době dávno hlásily – oprávněné – národní aspirace Slováků, kteří se svých práv domáhali na nejpočetnějším a vládnoucím národě Uherska, to jest na Maďarech, kdyžtě Maďaři prosazovali své (rovněž oprávněné) požadavky proti Rakousku – ocitajíce se tak v kuriózní roli odmítaných odmítačů. (Tento termín jsem si k vlastní potřebě vyrobil v době, když jsem ještě netušil, že je to vazba velmi produktivní: máme už od té doby vydírané vyděrače, nepochybně i lustrované lustrátory a rýsují se další bohaté možnosti.) Tedy toto postavení »odmítaných odmítačů« je jedním, nikoli jediným mým důvodem k tvrzení, že Maďaři by měli být s to tento fenomén pochopit, a dokonce i vysvětlit, proč mohou mít Slováci pocit, že jim Češi něco dluží, a zároveň pocit, že sami vůči Maďarům na Slovensku nemají pražádných závazků.

Ale abychom v této úvaze popošli o krůček dál. Jak vlastně vzniklo na místě Rakouska (Österreich, Austria) Rakousko-Uhersko neboli Rakousko-uherská monarchie, dualisticky uspořádaný státní útvar se spojovníkem a nespokojenými Čechy, kteří se právem domnívali, že když už to došlo tak daleko, svědčila by monarchii trialistická struktura mnohem lépe. (Krátkozraká maďarská reprezentace tyto české státoprávní aspirace mařila, není však nezajímavé, že Lájos Kossuth, vůdce poražené revoluce z roku 1848, tehdy již v exilu, je rázně podpořil: »Právo českého národa být vskutku národem a vzít vládu svých věcí do vlastních rukou není o vlas menší než totéž právo národa maďarského. Řekl jsem tím hodně, ale nic víc než pravdu.« Kéž by se byl takto Kossuth vyslovil v roce 1848 o Slovácích!)

Když se tedy stalo zřejmým, že zájmy a nároky Rakouska a Uherska je třeba smířit, a chýlilo se k tomu, co se pak roku 1867 stalo skutkem a vešlo do historie pod termínem »rakousko-uherské vyrovnání« (říkalo se někdy též »narovnání«), dalo mnoho práce vymyslet a vyjádřit právní formu i obsah tohoto významného aktu.

Předně vyvstala otázka, na čem založit legitimitu vzájemného vztahu obou částí mocnářství? Bylo zjevně nutné vrátit se k onomu časově nejméně vzdálenému stavu, jehož legitimitu nemohla dost dobře zpochybnit žádná z obou zúčastněných politicky rozhodujících stran. Z takového konsensu je totiž živa každá legitimita. Soudný člověk ví, bystré dítko se dovtípí, že se každá legitimita zrodila z nelegitimnosti. Legitimita francouzské demokracie vyvěrá, obrazně řečeno, z dobytí Bastilly, aktu to navýsost nezákonného a neposlušného, neboť Jeho Veličenstvo král Ludvík XVI. nikdy k tomu nedal svolení. Nuže, v Uhrách byl tímto bezprostředně přecházejícím momentem legitimity rok 1848; usnesení Kossuthovy vlády o detronizaci Habsburků v roce 1849 bylo nelegitimní, protože neneslo pečeť panovníkova souhlasu; absolutistický režim Bachův byl teprve nelegitimní, protože byl nastolen bez souhlasu, ba dokonce za pasívního odporu politické reprezentace národa; ale vláda vzniklá v důsledku březnové revoluce 1848 byla stále ještě legitimní, neboť ji panovník (arci se skřípajícími zuby) posvětil. Tedy opakujme: legitimita sama o sobě je jistý konsensus, shoda realizovaná v dohodě. Legitimita se rodí z předchozí legitimity, a ptáte-li se na první legitimitu, »to ostatní se píská«. Přiřadíme-li nyní aktuálně k tomuto slovu jeho dnešní rozmanité konotace, je jasné, že »dohoda« je pociťována spíš jako gentlemen's agreement, morální akt, jehož garantem je čestné slovo; »smlouva« naopak jako záležitost právní. Pak vlastně u kolébky dualistického Rakouska-Uherska v roce 1867 stála »dohoda o smlouvě« neboli předběžný oboustranný souhlas s obsahem připravovaného právního aktu. Po dohodě panovníka s maďarskou politickou reprezentací odhlasoval totiž uherský parlament *zákon* č. XII/1867 o vyrovnání s Rakouskem, tedy právní akt, jehož znepochybnění bylo dohodou předem garantováno; a tento zákon již zahrnul uno actu i základní principy dualistické jednoty. To jest – jak jinak? – společnou zahraniční politiku, armádu a měnu – ovšem, zejména u třetího principu, s velmi značnými dílčími pravomocemi obou členů dualistického státu.

Tváří v tvář případnému referendu ovšem nebude na škodu poukázat na to, že zmíněné tři sféry společných záležitostí jsou pouze nejobecnějšími zárukami jednoty státu. Rakousko-Uhersko například nemělo společnou ústavu ani společné »federální shromáždění«, zato mělo společného panovníka s dalekosáhlými kompetencemi a možnostmi zákonodárné iniciativy i veta v obou částech státu, chcete-li: v obou státech státu. Ústřední pojetí lidských a menšinových práv jako výslovný unifikační požadavek bylo v té době bezpředmětné, zato dnes – jak soudíme – nezbytné, občanství však bylo jednotné atd. Jakékoli uvažování o aplikovatelnosti některých tehdejších postupů by muselo mít na zřeteli principiální historickou i věcnou nesouměřitelnost obou situací.

Pomiňme neplodné hrdlení o »suverenitě« i konfúzní hatmatilku dosud platné (libo-li tak říci, totalitou nám odkázané) ústavy: suverénní stát, jakým ČSFR – tak si to dosud přejeme – má zůstat před světem i lidmi, nemůže přece obsahovat v sobě dva státy suverénní ve stejném smyslu slova.

V neustálém zdůrazňování nezbytnosti ústavního řešení je (v lepším případě) notně naivity anebo (v horším případě) kus pokrytectví. Sebeústavněji vzniklý stav může a musí být změnitelný, »rozmyslitelný«. Nemůžeme přece apelovat na to, že ústavou vázané subjekty musí být s ohledem na kontinuitu vázány na věky věkův tím, k čemu se kdysi jejich předchůdci zavázali; ale také nemůžete je tohoto závazku zprostit v rámci téže ústavy, jako se tonoucí nemůže vytáhnout z vody sám za své vlasy. V tom je právě raison d'être referenda: je nejen zárukou, ale v okamžiku konání i zánikem ústavnosti.

Samostatnost Uher zakotvená ve zmíněném zákoně z roku 1867 byla i při zachování společných věcí zahraničních, vojenských i finančních velmi dalekosáhlá; odvažuji se domnívat, že taková míra samostatnosti a rovnoprávnosti by víc než dost uspokojila ty politické síly na Slovensku, které bez postranních myšlenek či výhrad prohlašují, že půdu federace opustit nehodlají . . . Aby nevzniklo nedorozumění: hovořím zde o kompetencích, o právním postavení, které Uhersko mohlo roku 1867 proklamovat jako vlastní vůli vtělenou v zákon (řečeno – dovolíte-li – básnickou metaforou: »ani kořist, ani dar«). Není v tom obsaženo žádné hodnocení padesátileté praxe dualismu; to je zcela jiná otázka.

Mimochodem: tato právní úprava vzájemného vztahu rakousko-uherského neodrazila se ve světovém povědomí příliš výrazně. Název Rakousko-Uhersko se ostatně zdaleka neujal hned a nikdy ani později jako výlučný; zejména na rakouské straně se zhusta operovalo termíny Předlitavsko a Zalitavsko – patrně aby právní status dualismu byl méně zřetelný. Cokoli svět věděl či nevěděl správně či mylně o Maďarech, bylo právní úpravou pramálo ovlivněno. Traduje se ještě z doby první světové války anekdota (nebo se to skutečně stalo?), že Maďaři ohrazující se proti tomu, aby byli považováni za Rakušany (nous sommes Hongrois, pas *Autrichiens*), byli odbyti opovržlivým mávnutím ruky: vous êtes donc les *autres chiens* – vy jste zkrátka ti druzí psi! A když vypukla první světová válka, byli Rakušané i Maďaři, ocitající se v té chvíli na území Francie, bez rozdílu internováni jako »boches«, nepřátelé, zcela nezávisle na tom, pocházeli-li v Předlitavska nebo Zalitavska.

To však jen na okraj. Po schválení právě nastíněného řešení bylo nejednou napsáno, že vyrovnání mezi Rakouskem a Uhry není tečkou za sporem, nýbrž naopak první krok k úplnému rozchodu: úvaha úchvatně podobná těm, jaké slýcháme dnes. Ale nově uspořádaný dualistický stát přece jen vydržel přes půl století a zchátralé, nevyléčitelnými neduhy sužované staré mocnářství nezašlo na míru samostatnosti, kterou si vydobyli Maďaři, mnohem spíš na to, co odepřelo národům jiným, mimo jiné Čechům a Slovákům. A ovšem sehrála tu svou roli první světová válka. Buď jak buď, soudržnost mocnářství se po kompromisu s Maďary spíš upevnila, přinejmenším se prodloužila.

Bedlivě a opětovně prosím trpělivého čtenáře, aby v těchto úvahách nehledal více než tiché a veřejné rozjímání nad zadaným historickým úkolem: není-li velkorysost a ústupnost lepším tmelem než nesmlouvavost. Na začátku státoprávního vyjednávání v šedesátých letech řekl tvrdohlavý rytíř von Schmerling maďarskému politikovi (pozdějšímu strůjci vyrovnání) Deákovi: »Jak si představujete, že po tom všem začneme všechno znova?« »Kdo si špatně zapnul plášť, musí jej znovu rozepnout a zapnout jej líp,« moudře opáčil Deák. »To raději uřízneme knoflíky,« vyjel Schmerling. »Pak už to vůbec nezapnete,« zněla Deákova replika.

Je tu ještě otazník. Slovenská politická scéna hýří pestrými barvami a vnuká neodbytnou a nepříliš povzbudivou představu, že by v případě úplného osamostatnění Slovenska mohly nabýt vrchu extrémy. Není to tedy obava z *faktu* slovenské samostatnosti, možná ani ne z *míry* této samostatnosti, nýbrž z pravděpodobného nebo aspoň možného jejího *obsahu,* který je i není záležitostí výhradně slovenskou. Zcela suverénní stát má ovšem právo na zcela suverénní omyly, ale svět se mění, a bylo-li kdysi klasickou devizou liberalismu, že svoboda občana končí tam, kde svoboda druhého začíná, rýsuje se dnes stále zřetelněji, že tuto zásadu je možno a nutno aplikovat i na vztahy mezistátní. Je ovšem stejně dobře možné, že právě tuhý odpor, zlehčování či nepochopení slovenských pohnutek se stane živnou půdou oněch extremistických tendencí. Může se ukázat, že právě citlivější přístup a více důvěry jsou s to účinně vypřáhnout vítr z plachet alarmujícím extrémům a dát šanci výhodnější argumentaci, popřát více prostoru oné předpokládané mlčící většině slovenského národa, jejíž izolované projevy čas od času dolehnou k našemu sluchu. Výstřední projevy hlučné slovenské menšiny nespornou většinu Čechů mrzí, bolí, urážejí . . . dle příslušné letory. To proto, že ani při nejbedlivějším sebezpytování nenalézají v sobě ony nízké motivy, které jim jsou – někdy, některými – Slováky připisovány; přijali by možná výtku neinformovanosti, snad i nechápavosti, ale neznají se k tomu, že by Slováky pohrdali, natož k nějakým choutkám utlačovatelským.

Z tohoto zorného úhlu se jeví historická zkušenost rakousko-uherského vyrovnání poučnou i tím, co je v něm poněkud obdobné, i tím, v čem se naprosto a nesouměřitelně liší. Byl to *kompromis* budovaný na principu »dobré účty dělají dobré přátele«. Vedoucí vrstva starého Uherska byla v právnických otázkách nadmíru zběhlá. Rozdílnost česko-slovenského vztahu od vztahu rakousko-maďarského v tomto punktu bije do očí: citového pouta mezi Maďary a Rakouskem věru nikdy nebylo, chladně a věcně pojatý vztah (co jsme si, to jsme si) byl přirozeným základem státoprávního uspořádání z roku 1867. Česko-slovenský vztah je geneticky i fakticky zcela jiný. Jakkoli je na námitkách o nepřipravenosti a improvizovanosti při konstituování Československa mnoho pravdy, historické kořeny a tradice tu bezpochyby byly a jsou. Mluví-li se ovšem o vzájemné úctě a pouhém přátelství na základě dobrých účtů tam, kde řečitý slovenský básník Martin Rázus jednou už napsal »matkou našou Vltavienka, otcom Dunaj valný /spev náš hučí po Šumave jak pod Tatier bralmi/ sme krv jedna, jeden národ«, může se to mnoha Čechů i Slováků dotknout bolestně, vyvolat v nich pocity zklamání, rozčarování; nicméně je třeba to překousnout. Arciže víme, že jsou zde národy dva a k pochopení věci patří, že mnoho Slováků, většina Slováků, nepomýšlejících na rozvrácení jednotného československého státu, stojí o to, aby budoucnost tohoto státu byla založena právě na této chladné a věcné právní bázi. Vzpomínáte na hořkou anekdotu tradující se již po celá desetiletí: jsou-li Češi a Slováci přátelé, nebo bratři? Odpověď měla znít »bratři«: přátele si člověk vybírá.

Jak do toho všeho vstupuje maďarské stanovisko, navíc s troufalou iluzí, že může být konstruktivní? Maďarští občané Československa mají objektivně zájem na tom, aby se Češi a Slováci dohodli. Objektivně – to znamená, že ne všichni si to musí uvědomit a nikdo nemá mandát v tomto smyslu mluvit za všechny. V roce 1918 vznikla na troskách starého mocnářství jako jeden z takzvaných nástupnických států Československá republika, a v důsledku toho státní hranice tam, kde nikdy dříve nebyla. Je pouhým konstatováním beze špetky hašteřivosti, že tato hranice nebyla etnická; statisíce Maďarů na sever od nově stanovených trianonských hranic, aniž se na píď pohnuly ze svých domovů, staly se občany státu, kde pojednou byli v menšině. Pamětníci pamatují, mladší generace by měly vědět, že z toho vzešlo mnoho lítých sporů a svárů. Zrodilo to iredentu a úsilí o korekci (říkalo se tehdy »revizi«) trianonského rozhodnutí na jedné straně a rozhořčenou reakci na toto úsilí ze strany druhé. Vlivem mnoha historických okolností a měnící se evropské konstelace vzala realisticky uvažující většina maďarského obyvatelstva Československa současný stav na vědomí jako historicky danou realitu a seznala, že řešení svých požadavků a problémů (a kdypak nejsou žádné požadavky a problémy?) nemá hledat v rekriminaci věcí minulých, v nichž obě misky vah jsou notně zatíženy spáchanými a utrpěnými křivdami, nýbrž v takové budoucnosti, jež dává šanci a naději překlenout dávné rozpory něčím kvalitativně novým, velkorysejším a povznesenějším: takovou integrací, v níž se hranice stanou prostupnými či prostupnějšími a budou se podobat spíš mostům než plotům. Octli jsme se společně v hustém lese: nemá smysl couvat do tmy, která se za námi zavřela, je rozumnější jít dál, dopředu, kde už prosvítá nějaké světlo. Ovšem maďarský občan této vlasti, pokud si už zvykl nehledět na Trianon pouze jako na pohromu (jíž ve své době bezesporu byl), nýbrž právě jako na historicky danou poděděnou realitu (jíž dnes bezesporu je), ví, že ho Trianon konfrontoval s faktem nově vzniklé republiky Československé, stěží lze však očekávat, že by se přeorientoval na fakt nový – že je občanem slovenského státu (což jeho předkové nikdy nebyli). Byl by to složitý a nadmíru nebezpečný hazard, nedozírné riziko pro všechny národy žijící v naší zemi bez výjimky. Nicméně jakkoli je současná situace zřejmě příznivá sblížení stanovisek českých a maďarských ve prospěch společného státu, bylo by úsilí o česko-maďarské rukoudání tak říkajíc »nad hlavami Slováků« jen jedním z rizik. Tato krize je věcí nás všech. Tvoří proto maďarské obyvatelstvo ČSFR výraznou potenciální zálohu ideje federální. Jeho příslušníci jsou ovšem a chtějí být, pokud jde o národnost, Maďary, ale ve smyslu občanském (nebojme se tohoto osiřelého a odevšad zatracovaného slova), nejsouce ani Čechy ani Slováky, jsou vlastně Čechoslováky. A přestože v názvu republiky ani trochu nezní slovo »Maďar«, zatímco »Čech« i »Slovák« v něm souznějí, nemuseli by mít pocit, že si zadali. Příkladů po světě habaděj. Není snad tedy paradoxní, má-li někdy maďarský občan ČSFR při vědomí svých vlastních historických zkušeností a při pohledu na zjitřené česko-slovenské dohadování nejen chuť, ale i důvod a právo povznést svůj hlas.

Petr Rákos (narozen 1925 v Košicích), emeritní profesor filosofické fakulty UK. Kromě maďarských politických a kulturních dějin přednášel též teorii literatury. Knižní a časopisecké studie publikuje maďarsky i česky (např. o I. Madáchovi, Z. Móriczovi, F. Karinthym, L. Némethovi, o new criticismu apod.)

Je n'accuse pas

aneb O LUSTRACÍCH

Petr Příhoda

Živě a nelibě si uvědomuji zavilou nepoddajnost tohoto tématu a nějaký šestý až třináctý smysl mi dává znát, že nás Pánbůh potrestá, budeme-li u něho prodlévat příliš. Přitom mám – ať chci nebo nechci – pocit průzračné evidence viny kohokoli, kdo byl kdy členem KSČ. Kohokoli? Ano, každého jednoho. Kdokoli do ní vstoupil, učinil tak proti dostupné pravdě. Dostupnost byla, pravda, ne pro každého stejná, ale byla všeobecná. Prosťáčci neschopní ověřovat realitu, do jejichž myslí by zlí manipulátoři imputovali své programy, neexistovali. Matka Strana nelovila mezi slabomyslnými, ale jen a jen mezi těmi, jimž o cosi šlo.

Bylo tomu tak vždycky? V rozsahu mé zkušenosti ano. Zdravý rozum velí připustit výjimky a já na něj raději dám. Ano, připouštím výjimku potvrzující pravidlo, i když sám zblízka žádnou neznám.

A co ti, kteří se »k nim« dali dejme tomu v posledních dvaceti letech, kdy už byly zrůdnosti padesátých let passé? Není jejich vina přece jen menší? – Vůbec ne, naopak. Po sovětské okupaci byla přece pravda mnohem, mnohem dostupnější a zhoubnost komunismu, byť již úpadkového, byla každému nabíledni. Není tu důvod k exkulpaci, k zbavení viny, okolnosti naopak přitěžují.

Nahlížím tedy vinu, kterou zakládá samotinké členství v KSČ. Znamená totiž přitakání tomu, co je v současné epoše tím nejhorším. Sám touto vinou nejsem adresně zasažen, proto ji nepředhazuji, nevyčítám. Komunisté se neprovinili na mně, nýbrž na čemsi jiném. Já sám to jen trochu odskákal; konstatuji to, přijde-li na to řeč. Naproti tomu jsou lidé – potkávám je na obrazovce i tváří v tvář –, z jejichž pohledu i způsobu projevu vyciťuji, že se touto vinou cítí dotčeni osobně. Asi vycházejí z toho, že se komunisté provinili spíše na nich samotných než na tom, co jsem nazval neurčitě »cosi jiného«. Tuším v tomto jejich pojetí jakési zásadní pochybení, a proto jim nemohu dát za pravdu.

I když samotné členství v KSČ spojuji s vinou, potkal jsem řadu lidí, kteří ji podle mého nejlepšího vědomí poznali a odčinili. Naproti tomu jsem potkal dosti takových, kteří do KSČ nevstoupili, a přesto se na mizérii komunistického režimu aktivně podíleli svým chováním jednou prospěchářským, jindy pokryteckým, servilním, zbabělým atd. Nesnažili se, aby se neřádstvo tohoto režimu zastavilo právě u nich a nešířilo se dál. Na vlastní oči jsem vídal, jak se ve svém nejbližším okruhu přičinili o obecnou demoralizaci víc než někdo, kdo byl »u nich«. Toto téma není na pořadu dne a lustrační zákon se na lidi takového druhu nevztahuje. Vztahuje se jen na ty »u nich« a připouští v omezené míře výjimky. Já mám kromě toho na paměti i možnost prohlédnutí, pokání a odčinění. A protože připouštím okolnosti přitěžující, připouštím i ty polehčující.

Opakuji: samotné členství v KSČ zakládá vinu; vinu politickou, morální a metafyzickou. Tento soud mám za evidentní, a proto nepresumuji nevinu, jak by tomu mělo být u viny kriminální. Viníci tudíž nemohou prokazovat nevinu, nýbrž jedině odčinění viny. Nejeden z nich tak podle mého názoru učinil. Existuje nějaká objektivně zavazující autorita, která by směla vyslovit verdikt o této vině a jejím případném odčinění? O žádné takové nevím a ani si nedovedu představit instituci světské spravedlnosti, která by k něčemu takovému mohla být povolána. Tento náhled vyvozuji koneckonců ze své vlastní zkušenosti, protože sám takovou autoritou být nemohu. Členstvím v KSČ jsem se sice neprovinil, ale někdy jsem mlčel, ač jsem měl promluvit, někdy dal úplatek, a když už jsem měl tři děti, stal jsem se zbabělým a začal chodit k »volbám«. Mé chování nemohlo být principem obecně platné normy v kantovském duchu; a kamenem smí házet jen ten, kdo je sám bez viny.

Proti mé případné osobivosti stát se takovou autoritou mluví skutečnost, že jsem to nebyl já, na kom se viníci provinili. Ano, otravovali a komplikovali mi život a nějak mě poškodili. Nesrovnatelně víc však ublížili jiným, například politickým vězňům. Ale tento důsledek vyplývá z jejich viny per accidens. To je totiž jiná vina, konkrétní a adresná; a jako taková by měla být posuzována. Politickým vězňům ostatně neubližovali všichni komunisté; přesto jsou všichni viníky. Proto tuto základní vinu nemohou soudit ani političtí vězňové. Mnozí z nich to vědí.

Proto nemohu dát své votum žádné světské instanci, která by chtěla rozhodovat o politické, morální a metafyzické vině těch, kdo byli sloupy, sloupky a sloupečky zrůdného režimu. Pokud by měl lustrační zákon umožnit něco takového, byl bych proti. Zásadně. Viníci se prohřešili proti duchu pravdy, a proto je nemůže soudit žádná světská instituce. »Pomsta patří mně,« praví Pán.

Lustrační zákon však chce být možná něčím jiným. Například technickým opatřením, konkursními podmínkami, které chtějí z určitých důležitých »provozů« vyloučit ty, jejichž indisponovanost by byla smyslu a účelu těchto »provozů« na škodu a ohrožovala by jiné. Chceš pracovat v potravinářství? Jsi-li bacilonosič, nesmíš. Nesmíš dokonce ani tehdy, když se neprokážeš, třeba jen z nedbalosti, potvrzením o tom, že jsi zdráv. – Toto omezení práva jedince je zcela na místě, neboť jedině ono může šetřit práva druhých; těch, kdo mají právo nenakazit se při jídle infekční chorobou.

Takovéto vyloučení určitých lidí z určitých aktivit má své evidentní rozumné důvody a vědomí jeho přípustnosti, dokonce potřebnosti, se stalo už dávno součástí postoje, jemuž říkáme právní vědomí a jehož obecné sdílení důvodně předpokládáme.

Připustit cosi takového nám usnadňuje fakt, že »provozní« indisponovanost těch, jejichž právo je záhodno z rozumných důvodů omezit, lze určit podle empiricky zjistitelného znaku. Empirickým zjišťováním je tu například vyšetření bakteriologické, psychotechnické aj., státní zkouška, nahlédnutí do rejstříku trestů apod. Důležitou okolností je, že se na tomto zjišťování - a to ani v případě nahlédnutí do trestního rejstříku - nepodílí mravní soud. Preventivní opatření je vskutku technické povahy.

Naprosto souhlasím s tím, že by naše společnost tuze potřebovala takovéto technické opatření, které by jí usnadnilo regeneraci po čtyřicetiletém působení zhoubného komunistického režimu tím, že by z důležitých »provozů« vyloučilo ty indisponované. Potíž je v tom, že zatímco bacilonosiče, hlupáka či soudně trestaného nebylo obtížno zjistit, narážíme při diagnostikování »indisponovaného pro regeneraci společnosti« na metodologické potíže. Podle jakých kritérií tuto indispozici zjišťovat? Lustrační zákon nabízí řešení: podle příslušnosti ke skupinám určitého typu. Jenže tím, o čem tato příslušnost svědčí, je vina; vina v některých případech odčiněná; vina, kterou nemůže žádná světská instance objektivně změřit a zejména soudit. Nesvědčí však ipso facto o oné indisponovanosti, kterou bychom tolik potřebovali zjišťovat.

Toto směšování hledisek svádí k tomu, aby byl lustrační zákon vnímán jako podnět k opatření nikoli preventivnímu, nýbrž trestnímu, nadto nepříliš citelně rozlišujícímu. Kdyby toto pojetí zákona mělo převládnout, zpochybnilo by to jeho rozumnost i účinnost.

Tvůrcové konečné podoby zákona byli zřejmě vedeni hypotézou o těsné korelaci skupinové příslušnosti a »provozní indispozice« těch, jichž se zákon týká. Každá hypotéza má být verifikována: má být ověřeno, zda v určitém oboru skutečnosti vskutku platí. A tato hypotéza v mnoha případech platí. Hypotézu je však třeba i »falzifikovat«, tj. ověřit, zda také existují případy, pro něž neplatí. To se v tomto případě zřejmě nestalo. Svádí to k pochybnostem o kompetentnosti tvůrců konečné podoby zákona – opět v neprospěch jeho účinnosti.

Přitom jsme v nouzové situaci, kdy bychom opatření toho druhu, jaké chtěl lustrační zákon ve své nejpůvodnější intenci umožnit, velmi potřebovali. Stejně jako potřebovalo poválečné Německo denacifikaci, potřebujeme my debolševizaci. Celá řada předpokládaných procesů neproběhla a užité postupy selhaly. Svědomí těch, kdo měli odejít, nezapůsobilo; bylo ovšem naivitou cosi takového očekávat. Neodešli ani pod morálním tlakem společnosti; zůstává však otázkou, zda naše rozbitá a demoralizovaná společnost je schopna takový tlak vyvinout. Zákonné opatření předsednictva Federálního shromáždění, podle něhož mají být určité státní funkce obsazovány jmenováním, se také neukázalo účinným prostředkem. Nečetl jsem o tom žádnou zasvěcenou analýzu, ale do omrzení jsem slýchal, že »prostě nejsou vhodní lidé«.

Jedinou možností, která zbývá, se zdá být cesta zákona. Pomyšlení na to, že by debolševizace měla trvat tak dlouho jako privatizace klasickými postupy, je krajně nepovzbudivé. Zákon však vychází z povrchní a nedůsledné úvahy, a proto je prekérní samou svou podstatou. Naskýtá se sebekritická otázka, zda se nechceme, jak se říká, vytáhnout za vlastní šle, zda si nechceme vymoci zákonem to, co by mělo být přirozeným a postupným očistným procesem – připomínajícím proces hojení –, ale my na něco takového prostě nemáme.

Vždycky se vyplatí být připraven na více variant možné budoucnosti. Optimistická varianta fungování zákona, s níž zřejmě počítali jeho tvůrcové, vychází z optimistického výkladu naší současné mizérie, že totiž na místech lidí pozitivně motivovaných a schopných sedí lidé motivovaní negativně, případně neschopní. Lze uvážit i pesimistický výklad, že totiž není dost schopných a pozitivně motivovaných lidí a že bude trvat celou generaci, než uzrají. Zákon by v takovém případě fungoval v praxi tak, že by jedni nevhodní lidé byli vystřídáni jinými nevhodnými a rozdíl mezi nimi by spočíval v politické anamnéze.

Schválení zákona však už nelze vzít zpět; jeho novelizace bude možná zamítnuta, byť z důvodů spíše prestižních než racionálních. Diskreditovat tento nedokonalý zákon, a tím jej de facto zbavit působnosti, by bylo zřejmě tím nejhorším. Bylo by to podrytí velmi fragilního právního vědomí této společnosti ve velmi obtížné fázi její rekonvalescence.

Jediné východisko vidím v respektování zákona v té podobě, v jaké se nám jej dostalo, avšak s plným vědomím jeho prekérnosti a v naději, že toto vědomí ztvární jeho neotesanost. Třeba i praxe uplatňování zákona přivede jeho příliš spěchající nebo příliš radikální tvůrce k jistému životnímu realismu a alespoň příští zákony budou lepší.

DVOJSMYSL

čili o hře

Dvojsmyslný výrok je takový, který v jediném výraze říká současně dvojí; dvojsmyslně mluvím tehdy, když něco jiného říkám a něco jiného, jak zní příslušný obrat, »mám na mysli«, něco jiného míním. Dvojí smysl výrazu tedy znamená, že oba tyto významy v něm stojí vedle sebe a každý podržuje svou jednoznačnost. Kromě této dvojí roviny výrazu je však k dvojsmyslnosti zapotřebí ještě něčeho dalšího: ten, kdo mluví dvojsmyslně, to nějak také musí dávat najevo, ať tónem hlasu, zvláštní intonací anebo gestem, neboť v opačném případě by dvojsmyslnost vůbec nevyšla najevo a to, co chce takto promlouvající člověk »vlastně« říci, by zůstalo zcela utajeno.

Dvojsmysl samozřejmě není samoúčel, nýbrž velice důležitý prostředek vyjadřování a vůbec postoje ke světu, v němž žijeme. Věděla to již stará rétorika, která důkladně studovala ironii, vyjadřování protikladu, metaforu anebo alegorii. Objevila totiž, že nepřímým čili nevlastním způsobem je možné sdělovat význam mnohem přesvědčivěji a účinněji. Neboť krása a přitažlivost tkví rovněž v nesnadnosti cesty, která k významu vede.

To samozřejmě není jediná přednost dvojího smyslu. Dvojsmyslné vyjádření může také způsobit, že mezi mluvčím a jeho posluchačem vznikne cosi jako spiklenecký vztah: ten, kdo je osloven dvojsmyslnou řečí, se cítí polichocen, protože si ji může vykládat jako zvláštní projev přízně a důvěry: my dva si samozřejmě rozumíme, my dva bychom spolu dokonce mohli mluvit i přímo, ale kdo ví, jak by si to, co si chceme »vlastně« říci, vysvětlovali ti druzí, ti nezasvěcení anebo předpojatí. Dvojsmysl je v tomto případě sdílené tajemství a jeho magický půvab záleží nakonec i v tom, že vědomě riskuje své prozrazení. A tedy si s tímto tajemstvím také pohrává.

Platí ovšem i zcela obecně, že dvojsmyslná řeč je vždy hra s posluchačem a partnerem. Jenže je to hra velice dvojznačná, protože ani to, co skutečně říkám, ani to, co mám skutečně na mysli, není – vyjadřuji-li se dvojsmyslně – plně v mé moci. Co »skutečně« říkám, je totiž právě dvojsmysl – a dvojsmysl, v němž se obě roviny výrazu navzájem vylučují a popírají, říká to, co je právě uprostřed mezi oběma. Dvojsmyslná řeč sice respektuje hranice toho, co je slušné či dovolené, současně s tím však legitimuje jejich porušování. A neříká-li jedno ani druhé, nýbrž vždy jen cosi, co se v neurčitosti vznáší mezi obojím, pak může buď uvolňovat agresi hromadící se tam, kde naše řeč naráží na přísné meze či tabuizované obsahy, tím, že zákaz znevažuje, anebo může být – třeba v případě ironie – hrou, která nové objevuje tím, že rozmývá významové hranice slov. V tomto druhém případě je dvojsmysl předstupněm metafory.

Může však být, že po dvojsmyslu sáhne ten, komu je hra neseriózností a kdo má pouze vážné úmysly – do té míry vážné, že je musí skrývat, aby je mohl prosadit. Což je postup, ke kterému ve svém Příručním orákulu radil už Baltasar Gracián: »Hrát s odkrytou kartou ani nebaví, ani neprospívá. Nedat hned najevo svůj názor, to udržuje v napětí, a především tam, kde vznešenost postavení je cílem velkého očekávání, všechno zahaluje tajemstvím a samotnou tajuplností budí úctu. Ba i když chceme, aby nám bylo rozuměno, je lépe uniknout otevřenosti, vždyť ani ve společenském styku nelze zpřístupnit nitro všem. Zdrženlivé mlčení je totiž svatostánkem moudrosti. Prozrazený záměr nikdo nikdy necenil; snáze se vystavuje výtce, a skončí-li nezdarem, bude nadvakrát neblahý. Budiž proto napodobováno boží počínání, aby druzí museli číhat a bdít.«

Ovšem hrát si tímto způsobem pro nezbadatelnou příčinu nemusí být tak docela bezpečné, ba trest se může dostavit vzápětí. Kdo mluví dvojsmyslně, aby vlastní smysl skryl za nevlastní, netuší, že dvojsmyslu není možné vládnout: nelze říkat jedno pouze naoko a držet se druhého, protože mluvení není možné jen předstírat. Kdo mluví dvojsmyslně proto, aby jedním zahalil druhé, není s dvojím smyslem srozuměn a smysl nevlastní je mu lhostejný – avšak není v jeho moci zabránit tomu, aby se ve výraze obě významové roviny nestřetávaly a aby ta první, která má jenom odvádět pozornost, nakonec neměnila onen význam vlastní. Kdo chtěl dvojsmyslností skrýt to, co měl na mysli, skryl svůj záměr tak dokonale, že jej sám musí znovu a znovu – v nových dvojsmyslech – formulovat a vlastně hledat. Sáhl ke hře, i když si rozhodně nechtěl hrát, a hra si teď hraje s ním. Ztrácí důstojnost, protože ztratil význam.

Miroslav Petříček jr.

O čem se mluví

Petr Příhoda

Teprve dvě léta . . .

Rok po listopadu 1989 jsme si otevřeně přiznávali své rozčarování: porážka Tyrana byla zdánlivá, stále jsme se cítili jeho zajatci. A dnes? Druhé výročí revoluce raději příliš nekomentujeme. Museli bychom si říkat totéž. Není divu, naše demokracie stále připomíná nalepené falešné fousy. Ve skutečnosti je křehkým plodem a těhotenství je dosud ohroženo. O demokracii se zkrátka bojuje.

Bojují Češi , u užším smyslu i Moravané, bojují Slováci. V tuto chvíli se zdá, že je tu ještě něco jiného, oč bojují Češi v širším smyslu se Slováky. Ono to tak je, ale tato scenérie zakrývá jinou, kde Češi bojují s Čechy, Moravané s Moravany, Slováci se Slováky. Oč? O demokracii.

Na české scéně se spolu potýkají ti, kdo se označují za demokraty a v jakési zárodečné podobě jimi opravdu jsou. Občas se tomu říkává zápolení nepolitické politiky s tou politickou. Protidemokratické síly (i ony se dušují demokracií) setrvávají zatím v ústraní. Ale mohly by vystoupit a zasáhnout. Mohly by například podpořit bezradné obhájce apolitické politiky a dodat jejich ochabujícímu úsilí směr nový a neblahý. Dostatečné protilátky proti populismu jsme si zatím nevytvořili.

Stále nespokojení uvědomělí Moravané dosud mezi sebou nenašli nikoho, kdo by vrátil Moravěnce její sličnou tvář. Není tu dosud duchovní reprezentace moravské svojskosti, která by přesvědčila nikoli mocí hlasu, ale vykonaným dílem. Lpění na představě »spolkového státu« (tím je míněna troj- či čtyřčlenná federace) v době hluboké krize federativního principu i nedosti slyšitelné odmítnutí problematického nápadníka zpoza Bílých Karpat, to svědčí o imunitní nedostatečnosti i v zemi krále Ječmínka.

Na Slovensku panuje zemská hotovost. V tuto chvíli se chystá druhá zteč. Při té první šlo o slovenský parlamentarismus, signálem byl jazykový zákon. Hrstku statečných obránců vedl sám předseda parlamentu a na čas vyhrál. Dnes už v čele nestojí, je unaven a hrstka se ztenčila. »Ano, ale« slovenského premiéra působí jako mrznoucí, tající a zace mrznoucí voda ve skalní rozsedlině. Zatím nelze předvídat, zda bude slovenská křesťanská demokracie demokracií jen podle jména, anebo zda bude sama smetena. Kým? Že by robustním nápadníkem, který si svého času zaglirtoval s Moravěnkou? – Eroze slovenské demokracie poddolovává slábnoucí spojení Slovenska s českými zeměmi. Bez demokracie zde i tam se společný stát pohromadě neudrží. Přerozdělování rozpočtu jako důvod nestačí.

Tak je tomu na sklonku teprve druhého roku. Druhého z kolika? Ze čtyřiceti. Je psáno: čtyřicet let na poušti je daní za to, že jsme se v tom předtím vezli, oni i my.

Holocaust-šoah

Po letech jsme konečně uviděli Lanzmannovo svědectví o svědectví. Devítihodinový film, vysílaný nadvakrát, jsme mohli shlédnout právě ve dnech, kdy u nás pobýval na státní návštěvě izraelský prezident. Podezření, že šlo o účelové načasování, aby měl vzácný host náležité pozadí, je nasnadě. Pociťuji tuto možnost nemile. Ale třeba jsem příliš podezíravý. Koneckonců je dobře, že jsme mohli film vůbec vidět. – Také by mě zajímalo, kolik diváků přepnulo z »federálního« okruhu na druhý či třetí. Vida, zase podezíravost. Mám pro ni vlastně své důvody a měl bych je sdělit. Celý život jsem byl totiž svéd-

AD 17. 11.

Hned po nedělním obědě, v TV pořadu Kulturní týdeník či snad místo něho, pohovořilo několik vybraných studentů ke druhému výročí »jejich« revoluce: že prý se změnilo pramálo, leda k horšímu; koleje a menzy stejně mizerné, jenom dražší; na fakultách stále káží hejna starých struktur; naděje a sliby nenaplněné, nesplněné. A to se prosím P.T. studenti měli vyslovit k dvouletému vývoji obecně, nikoli jen co se škol týče. Tesknili jako ovečky smutné, stádečka opuštěného, takřka.

Oč povzbudivěji zaznělo o půldruhé hodiny později kázání z evangelických bohoslužeb na Svobodné Evropě! Také inspirované druhým výročím, také obrácené především k »dědicům sametu«, a arci ani ono nelakovalo náš svět na růžovo: bylo však od první chvíle připomněním radosti. Radosti netoliko z konce temnot, ale i ze začátku nových možností; a také radosti z oběti, utrpení a strázně, byť se jim zde a nyní nemuselo dostat kompenzace a odměny. Byl snad ten výklad na Pavlova slova Filipským trochu i napomenutím, přec však nejvíc oslavou radostného člověčího údělu. Nejen sub specie aeternitatis: i tady a teď.

I nedalo to člověku, a pokusil se rozvzpomenout na předloňskou radost oněch sychravých dní. Jenže čím víc si je vybavoval, tím nejistější byl o té radosti. Co vlastně tehdy prožíval nejvíc? Jistě úlevu, že se konečně provalila stojatá nicota; zpočátku kus úzkosti a strachu, jež vzápětí přerůstaly v sílu naděje; předchozí ochablost a pochyby vystřídal elán a energie; člověk se najednou divil, co všechno stačí a dokáže. Stačil však vůbec prožít a vychutnat radost – či si ji aspoň uvědomit? Tolik bylo zapotřebí vykonat, den za dnem, tolik se toho dělo, hodinu co hodinu – a ne že se jenom »něco dělo«, všichni jsme naráz byli součástí onoho dění. Byla to náramná práce pro každého; z té ovšem plyne únava, a snad ještě tak kus uspokojení. Leč tento způsob radosti my ještě moc neznali.

Když jsme tehdy na sebe pár týdnů byli (a dost zčerstva být přestávali) hodní, tanulo mi co chvíli na mysli slavné »pražské jaro 68«: jak jsme na sebe dovedli být hodní tenkrát, a jaké dlouhé měsíce nám to vydrželo. Tenkrát to teprv byla opravdová radost! Čas nebyl prost stínů, lží a hrozeb, tím však víc budil nadějí . . . Teď se po dva roky pídím, kam se to jen mohla vytratit naše schopnost radosti? Síla a vytrvalost naděje? Dlouho jsem si myslel, že za všechno mohlo jen to tíživé dvacetileté mezidobí; ve skutečnosti ale je všechno ještě snažší a přirozenější.

Tenkrát lidem rozsvěcel červánky svobody někdo jiný. Především komunisté – ať takřečení progresivní politici, ať intelektuálové a umělci. Byla to svoboda »po jejich«, a potud jí bylo neslýchaně. Pro »normálního« občana to sice dávno ještě nebylo ono, protože však jeho se to týkalo především, ochotně ty progresivní komunisty podporoval. Nicméně jeho hra to nebyla. I když se mnozí snažili rámec povolované svobody přesáhnout (však právě tomu se pak říkalo »kontrarevoluce«), většinou respektovali dění uvnitř partaje – a ono také zůstávalo měřítkem stupně dosažené svobody. Svoboda se nestačila stát obecným majetkem: obrazně řečeno, jeviště demokracie se stěží začalo prolínat s parterem.

Srpnové finále pak zazářilo – a spustilo oponu; následovaly ještě slzy, děkovačky a úklid rekvizit. A diváci svobody se rozešli po svých. Nebo se »nechali rozejít«. Proto tak snadno, že nebyla jejich.

Oč jiný to tyjátr vypukl před dvěma lety! Roztomilou náhodou ho pomáhali spustit skuteční herci z opravdových jevišť; ale jak záhy se začalo hrát kde všude, jak mnozí do hry začli vstupovat! Svoboda a demokracie přestávaly být jen show v záři reflektorů – – ale ouha: najednou se ukázalo, jak málo je příjemné nesmět jenom sedět, čekat a přihlížet, namísto toho vzít svou úlohu a plnit ji, a ještě se cítit tím nejbitějším komparsistou či posmívaným kandrdasem. Zvlášť když máme pocit, že jsme si předplatili lóži a abonmá nám běží naprázdno. Ze hry se velice zčerstva stal život, a ten, jakkoli konečně život v pravdě, je z ničeho nic nesnesitelně ukoptěný, namáhavý a pracný . . . A tenhle způsob radosti my ještě moc neznáme.

Takto se mi jeví poselství našich nových sedmnáctých listopadů: radost ze svobody se nevytratila, protože jí jaksi ještě nebylo. Dřív ji neměl kdo a z čeho udílet, poslední dva roky na ni nebylo pokdy. Po čem si však stýskáme? Stojí nám opravdu za to stát o radost, že jsme si udělali své a už se (zase) nemusíme starat? Nazout si pantofle, otevřít pivo a život si pustit z televize (a nadávat, že za nic nestojí)? Přátelé, pro tohle jsme ten socialismus bourat nemuseli.

Zkusme se upamatovat na uspokojení z té únavy, kdy jsme pro svobodu pracovali, a nepovolme si hlavně ve chvílích, když se nás zmocňuje nespokojenost. Či snad je opravdu chyba v té svobodě a demokracii? (A hleďme: nakonec stejně musel přijít sám prezident, aby nám to připomněl. Škoda nás!)

Jan Horálek

Observatorium

domácí média

JEN KLID, SLOVENŠTÍ PŘÁTELÉ!

– radí a diagnostikuje s rozšafností hodnou Josefa Švejka psaychoanalytik a publicista Petr Příhoda v LN (13. 11.). Tresť jeho myšlenek vytiskla redakce v rámečku a zvětšeným písmem: »Z psychologického hlediska je opus pana Kasardy projevem hodně přenošené infantility a z literárního hlediska je to škvár.«

A je jasno; zbývá jen dodat, proč mají zůstat slovenští prátelé Petra Příhody, míněni jsou zřejmě pánové Mikloško, Čarnogurský a další křesťanští fundamentalisté, klidní. Povídka Martina Kasardy, která vyvolala na Slovensku blasfemickou aféru, je podle Příhodova soudu příliš nejapná, než aby stálo za to autora trestně stíhat a trestat; snad ještě, rozumím-li dobře, pár lekcí skupinové psychoterapie, eventuálně zostřených pobytem v nějakém k tomu účelu zvoleném zařízení . . .

To, co mne na Příhodově přístupu udivilo nejvíc, je okolnost, že mi sugeruje dojem strukturní podobnosti s dávným vyjádřením normalizační prokuratury o románu J. Gruši Dotazník. Také zde zaznívá ona bohorovná povznesenost diagnózy, která se nesnižuje k argumentaci. Také zde obrana vlastní posvátné tradice není schopna poklidné důstojnosti a protivníka unfair diskvalifikuje, aniž cokoliv prokázala. Zde navíc vadí profesionální stereotyp, který nečeká, až se pacient odhodlá uložit na psychoanalytikův divánek, a rozděluje diagnostické nálepky kolemjdoucím a bez požádání.

Úsilí pana Kasardy není možné v Příhodově smyslu charakterizovat jako hérostratovské – meteorickou slávu mu přivodili Příhodovi přátelé a také psychoanalytik běží se svou troškou do mlýna. Normálně by ona povídka zřejmě zapadla bez povšimnutí. Autorova literární způsobilost jakožto třiadvacetiletého začátečníka je však mimo diskusi. Tisknou se věci ještě mnohem netalentovanější a je příznačné, že odsudku za grafomanii se M. Kasarda nedočkal. Kdybych byl redaktorem Kulturného života já, poradil bych asi autorovi, aby si pro hlavního hrdinu povídky zvolil nějaké jiné jméno, třeba podobným způsobem jako modifikuje identitu vypravěče.

Je pozoruhodné, že soudci textu nedoceňují okolnost, že povídka je vyprávěna ich-formou, postavou, jejíž identita v tradici je nepochybná. Jde o slovenskou inkarnaci Jidáše Iškariotského. Obdobný, to jest Jidášův pohled na Radostnou zvěst však není Kasardův objev. Ze stejné optiky vychází např. Leonid Andrejev či v českém kontextu Karol Sidon, jehož znamenitá rozhlasová hra Dvojí zákon by dnes asi na Slovensku posloužila jako vládou saturovaná záminka k pogromu.

Pravda, oba zmíněné příklady jsou jistě v literárním ohledu silnější, v zásadě však jde o případy srovnatelné. Společnost, v níž je autor volán k odpovědnosti – trestně právní, psychiatrické či morální – za výroky své literární postavy, je nemocná a rozhořčené vystoupení liberální veřejnosti na obranu napadeného autora já pokládám za občanskou ctnost a mravní povinnost.

Víru v Kristovo vtělené božství Příhodovi ani komukoli jinému nehodlám brát, ani zpochybňovat. O Příhodově dojemně gnostické argumentaci, s níž filosoficky zdůvodňuje, proč Pán všech světů nemohl souložit s Máří Magdalénou, by se však dalo s úspěchem pochybovat. Já například bych nevykládal onu scénu s utíráním nohou Páně vlasy milostnice nedostatečným vybavením garderóby Šimonovic domácnosti, jak se občas děje v učebnicích náboženství. Mé víře, aniž ji chci komukoliv vnucovat, v uvedené scéně více konvenuje a imponuje Kristovo lidství.

Petr Příhoda dokládá Kasardovu infantilitu a psychickou nevyváženost tím, že autor přiznal v jednom interview, že mu jdou na nervy příliš časté záběry bohoslužeb na televizní obrazovce. Domnívá se přitom, že právě zde je kořen autorovy zvrácené motivace. Já bych rozuměl předvedenému tak, že Kasardovi jdou na nervy příliš časté bohoslužby na TV obrazovce jakožto signum na Slovensku sílícího katolického fundamentalismu, který pro mne má příliš rysů klerofašismu. Z této šance křesťanství v postkomunistickém světě bych se však s Příhodou neradoval a při veškerém svém vkořenění do křesťanské tradice před ní varuji.

Po mnoho let měly pro mne texty psychoanalytika a publicisty Petra Příhody všech pět pé. V posledním čase mne však přítel (to je to pé páté) Příhoda stále častěji leká a tak se závěrem ptám, zda ještě platí úsloví: řekni mi, kdo je tvůj přítel a já ti řeknu, kdo jsi . . .

Zdeněk Pinc

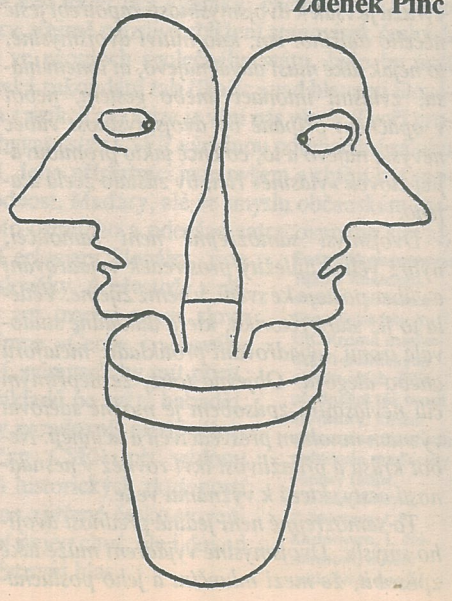

K ideovým kořenům myšlení Jána Čarnogurského

Na semináři uspořádaném v New Yorku u příležitosti stého výročí vydání encykliky papeže Lva XIII. »Rerum novarum« (15. 5. 1891) vystoupil předseda vlády Slovenské republiky dr. Ján Čarnogurský s projevem, ve kterém ocenil význam této encykliky pro řešení společenských problémů, ale zároveň prohlásil, že po porážce komunismu musí svět bojovat proti novému nebezpečí, kterým je liberalismus. Po návratu z USA poskytl interview Lidovým novinám. Vyšlo 23. října 1991 s názvem Dvěstě let u Lucifera a v úvodu slovenský premiér říká toto: »Liberalismus představuje filosofický, sociální, ekonomický a politický směr, který ve většině případů neuznává Boha. Řešení přijímaná většinou, považuje za správná a buď nedává žádný, anebo minimální důraz na etiku jako jedno z kriétrií rozhodnutí. V ekonomické sféře má tendenci přiklánět se k monetarismu a k ekonomické politice, která maximálně upřednostňuje čistě účelová efektivní řešení, opět bez důrazu na jejich etický, případně i sociální obsah.« Kromě toho dr. Čarnogurský vyslovil zajímavou myšlenku o svobodě osobnosti: »Liberalismus sice decentralizoval rozhodování shora dolů až na jednotlivce, ale zároveň dovoluje tomuto jednotlivci všechno.« Současně Ján Čarnogurský vyzdvihuje národní princip a potřebu jeho rozvoje.

Obě vystoupení premiéra Čarnogurského vyvolala okamžitě ostrou reakci. Jednak je třeba říci, že samotná encyklika »Rerum novarum« je namířena proti socialismu a zejména proti myšlence zespolečenštění výrobních prostředků. O liberalismu se v ní nikde přímo nehovoří a útok na liberalistické teorie v ekonomice by bylo možno najít jedině v druhé části, kde se požadují státní zásahy do hospodářství. Ovšem, jejich rozsah je v zásadě omezený z hlediska dnes běžné ingerence. O liberalismu v myšlení, tedy odmítání jakékoliv nekritické víry v autoritu, bez čehož se samozřejmě žádná církev neobejde, je v encyklice také řeč jen nepřímo – ten je spíše kritizován v jiné sociální encyklice, totiž »Quadragesimo anno« papeže Pia IX. z 15. 5. 1931, která ovšem, jak už název a doba vzniku napovídá (quadragesimo anno = čtyřicet let), na »Rerum novarum« přímo navazuje. A tak vzniká otázka: z jakých filosofických zdrojů Ján Čarnogurský vlastně čerpá?

Od vzniku republiky r. 1918 poukazovala klerikální opozice sdružená na Slovensku v autonomistické Hlinkově slovenské ľudové straně na rozdíl v roli náboženství v českých zemích a na Slovensku. Katolicismus v českých zemích se nemohl stát národním náboženstvím, jako tomu bylo na Slovensku či v Polsku, protože i když i v Čechách a na Moravě byla většina obyvatel katolíky, byla zde katolická církev chápána jako mocenská opora Habsburků. Český katolicismus – poněkud jinak už vypadala situace na Moravě – měl vždy znaky určité světskosti či laičnosti a z hlediska polských i slovenských katolíků budil nedůvěru. HSĽS jaksi nebrala na vědomí, že na Slovensku žije silná evangelická menšina. V pojetí této strany slovo »křesťanský« znamenalo automaticky »katolický«. Tím není řečeno, že by snad v HSĽS nebyli někde i evangelíci. Faktem však zůstává, že většinu evangelických autonomistů odrazoval od ľudové strany právě její vypjatý katolický klerikalismus, který se snažil ztotožňovat katolictví se slovenskou národní křesťanskou filosofií. Z tohoto důvodu si také autonomističtí evangelíci ustavili pod vedením protestantského kněze a spisovatele Martina Rázuse vlastní Slovenskou národní stranu (SNS). Tato strana, jejíž název v r. 1990 převzali slovenští separatisté zcela neprávem, se oproti HSĽS hlásila vždy k Československu a k demokracii. To byl také důvod, proč i přes uzavření volebního bloku mezi SNS a HSĽS v 1932 k nějaké trvalé spolupráci nedošlo a proč byla SNS po převzetí moci luďáky (6. 10. 1938) zakázána.

Odmítání liberalismu jakožto produktu zkaženého západu můžeme na Slovensku najít už v mnoha projevech Andreje Hlinky, a to dokonce i v období před r. 1918. Různé Hlinkovy projevy si ovšem pokud jde o názory odporují a nemají vnitřní konzistenci (proto také nikdy nevyšly souborně tiskem). Poněkud pevnější obrysy protiliberalistického postoje nacházíme až u generačně mladšího následovníka A. Hlinky – Jozefa Tisa (Hlinka se narodil r. 1864, Tiso r. 1887). Na Tisa mělo nesporně vliv učení vůdce rakouských křesťanských sociálů Karla Luegera, se kterým se seznámil za svého studia na bohosloveckém učilišti ve Vídni v letech 1906-1910. Lueger – tehdy vídeňský starosta – se rovněž opíral o učení církve a encykliku »Rerum novarum«. Kritizoval z křesťanských pozic liberalismus a jeho stinné stránky, přičemž zároveň ostře vystupoval proti »židovskému kapitálu«. Tisův antisemitismus (který ovšem na rozdíl od antisemitismu nacistů neměl rasový charakter) měl zřejmě původ mimo jiné právě v Luegerově učení, což mimochodem tvrdí i jeho oficiálně vydaný životopis z r. 1941 (Polčín-Šimončič, Dr. Jozef Tiso, Bratislava 1941). Ani Tiso však – až na pár novinových článků – žádné teoretické práce o společnosti nenapsal a opět máme proto k dispozici jen jeho – často dost rozporné – projevy. Hlinkova slovenská ľudová strana skutečně trpěla nedostatkem intelektuálních kapacit, což se projevilo mimo jiné i tím, že z nedostatku lepšího výběru A. Hlinka angažoval jako jednoho z teoretiků hnutí Vojtecha (Bélu) Tuku, známého maďaróna, který před r. 1918 napsal práci »dokazující« nutnost asimilace nemaďarských národností v Uhersku. Teprve ve třicátých letech, kdy již vyrostla nová generace slovenské inteligence odchovaná Komenského univerzitou (založenou po vzniku Československa r. 1919), se situace zlepšila. Na scénu vstupuje tzv. mladá autonomistická generace sdružená kolem časopisu Nástup. Zde krystalizovaly názory mnoha pozdějších činitelů válečného slovenského státu, mimo jiné i jeho ministra zahraničí v letech 1939–1940 Ferdinanda Ďurčanského, velitele Akademické Hlinkovy gardy Jozefa Kirschbauma, ale také otce nynějšího předsedy vlády Slovenské republiky a v letech 1938–1945 poslance slovenského sněmu Pavla Čarnogurského (třeba říci, že později se s redakcí rozešel, protože mu vadil její stále otevřenější profašistický kurs) a docenta Komenského univerzity Štefana Polakoviče. A právě Polakovič, který se později za slovenského státu stal už jako profesor jakýmsi Tisovým dvorním ideologem, má až neuvěřitelně podobné názory na liberalismus jako Ján Čarnogurský. V jeho knize Slovenský národný socializmus z r. 1941 na s. 10 čteme toto: »Liberalizmus okrem politických, hospodárskych a sociálnych „slobôd", ktoré ľudstvo zotročili (sic!), hlásal i slobodu neviazaného myslenia. A ako v hlave jednotlivca protichodné náhľady, rozširované usilovnou propagandou, rodia len chaos, nerozhodnosť a vnútornú rozdvojenosť, tak i v národnom spoločenstve protichodné heslá rodili len roztrieštenosť a roztrieštenosť zaviňovala potom slabosť a ochablosť národov. Z liberalizmu vyvinuli sa prirodzeným spôsobom i voľné názory mravné a uvoľnenie mravov zasa zasiahlo zdravé korene národov.« O politice a ekonomice čteme pak následující věty (s. 11): »Národ, ktorý mala politika viesť k pozdvihnutiu životnej a kultúrnej úrovne, prizeral sa s prázdnym žalúdkom, polonahý, no a v duši úplne prázdny na jalovú komédiu, na akú premenili politiku, tj. službu verejnému dobru, politickí generáli demokratického parlamentarizmu. Hospodárska a sociálna nivelizácia pramenila v nivelizácii (?) myšlienkovej. Ako má podľa hlásateľov liberalizmu každý právo slobodne hlásať ideové heslá, tak rovnako má každý právo neobmedzenie slobodne hospodáriť a obchodovať. Uvoľnenie starých hospodárskych zväzkov, ktoré nasledovalo po rozšírení tohto hesla, namiesto osohu prinieslo ľudstvu zas len škodu a zníženie sociálnej úrovne. Voľná konkurencia spôsobila, že sa utvorili masy proletárov a neskôr masy nezamestnaných a malé družiny rozprávkových boháčov.«

Rovněž pokud jde o chápání národa, je myšlenka Jána Čarnogurského až příliš podobná s názory prof. Polakoviče. Polakovič – který r. 1945 emigroval do Argentiny – celý život zasvětil propracovávání teorie tzv. národní filosofie. Podle Polakoviče je národ duchovním společenstvím lidí, které má určité poslání a stát je prostředkem jeho realizace. Pro slovenský národ je základem křesťanství (ztotožňované prakticky s katolictvím) a prosazení těchto hodnot do Evropy je možné nejlépe realizovat při existenci slovenského národního státu. Toto metafyzické chápání národa opírající se o německý romantismus není dnes samozřejmě ve světě přijímáno a Polakovič s ním také na mezinárodním fóru nikde neuspěl. Po listopadu 1989 měl nicméně na toto téma několik přednášek na Slovensku. Veřejnost poslouchala to, co chtěla právě slyšet, a proto pokládala Polakovičovy vývody za velmi objevné. Není divu: podle této teorie se totiž jedinec nemusí o nic snažit, stačí, že je příslušníkem národa s tak krásným posláním. Praktickým důsledkem této teorie národa ovšem musí být odmítnutí občanského principu – a to také Čarnogurský udělal, když vyhlásil, že Masarykova republika končí. Přitom ani Masarykova republika ve skutečnosti občanský princip důsledně neprosazovala, ale opírala se o fikci státního československého národa, který mnoho Čechů chápalo v etnickém a nikoliv v politickém smyslu.

Odmítnutí občanského principu a principu liberalismu, který Ján Čarnogurský chápe poněkud zkresleně, má ovšem v praxi za následek i odmítnutí demokracie. Polakovič to v r. 1941 napsal otevřeně, i když dnes by možná raději vzal svá slova zpět. Napsal: »Parlamentarizmus pre svoje známe chyby (neúčeľnosť, korupčníctvo, nedbanie na záujmy ľudu, nezodpovednosť atď.) sa nielen prežil, ale stal sa nenávidenou štátnou formou. Slabosť vlád v rozličných štátoch a naliehavosť životných problémov si vynucovali vládu silnej ruky, ktorá berie na seba zodpovednosť za vykonané alebo nevykonané činy . . . V jednom národe môže byť len jedna vôla a jeden prejav tejto vôle, vodca.« (Slovenské pohľady, 1941, č. 1). Skutečně: je-li národ duchovním společenstvím s předem určeným cílem a jedinec ničím, k čemu je potom svoboda? Hloupí lidé mohou leda »z neznalosti« brzdit národní rozvoj (jak o tom Polakovič napsal v jiné své knize – K základom slovenského štátu v r. 1939) a tak je logicky lepší, když jim vládne osvícený vůdce!

Nevím, zda Ján Čarnogurský četl Polakovičovy práce, nebo zda k obdobným závěrům dospěl vlastním přemýšlením, příp. zda tyto názory získal od svého otce, který byl Polakovičem nepochybně také ovlivněn. Nemám vůbec v úmyslu pochybovat o tom, že Ján Čarnogurský je poctivým demokratem, který si nepřeje totalitu jakéhokoliv druhu. Tím spíše by si měl uvědomit, že jeho (či vlastně Polakovičovy) názory ve svých důsledcích právě k totalitě směřují. Často se již v dějinách stalo, že přes subjektivní snahy dopadla skutečnost naprosto jinak. Jak známo, cesta do pekla bývá dlážděna těmi nejlepšími úmysly. Názory p. Polakoviče – byť v podání Jána Čarnogurského – nejsou právě proto pro demokratickou společnost přijatelné.

Jan Rychlík

O čem se mluví?

kem nečistých praktik s tragickým osudem evropského židovstva.

Ty nejnovější se týkají českých judaik – synagogálních opon, šofárů, pláštíků na tóru, řemínků tefili atd. Depozitáře Státního židovského muzea jsou plny věcí, které tam nepatří, protože byly za protektorátu uloupeny majitelům, a ti byli vzápětí povražděni. Je nasnadě, že by při tom nemělo zůstat. Jedná se o tom na místech vskutku nejvyšších, ale způsobem často zamlžujícím, nikoli rovným, nýbrž úhybným a plným zámlk, jen aby nebyl dotčen nevyslovovaný záměr: ponechat si tento lup a najít pro to jakékoli ucházející zdůvodnění.

Leč zpět k Lanzmannovu filmu. Rozhodnutí obejít se bez archivních materiálů a zaostřit pouze na hic et nunc, ať už jsou to lidské tváře nebo býlí a hloží železničních náspů, zjednává svědectvím neobyčejnou přímočarost. S archivními záběry prováděl komunistický režim své kejkle, jejichž záměr byl průhledný: toto jsou oběti nacismu a MY jsme tomuto masakrování učinili přítrž (zamlčovalo se přitom, že obětmi byli převážně Židé). I takto bylo možno zkoušet legitimovat nepravost a mnozí tomu naletěli.

Takovéto asociace divákovi nehrozí. Ve filmu jsou před naše zraky předváděni – leckdy dosti zhurta – ti, kdo byli, vesměs nedobrovolně, u toho. Židé z pracovních komand, němečtí vykonavatelé nižšího rangu, a polští rolníci a železničáři. Nikomu z nich se nechce mluvit. Kdyby při tom zůstali, zavřely by se vody zapomnění a zbylo by jen býlí a hloží železničních náspů. Claude Lanzmann je však nemilosrdný. Naléhá, burcuje, někdy i obmyslně manipuluje nebo sáhne k úskoku. A oni promlouvají. Je znát ten obrovský odpor vůči znovuzpřítomnění. Cítí ho ostatně i divák. Je posléze ohromen, ale nejen to. Je přistižen. Volky nevolky se zkusmo identifikuje s promlouvajícími a pokaždé je dováděn k otázce: jak bych obstál já? Nemožnost uspokojivé odpovědi je břemenem, jímž film zatěžuje navíc. Ta děsivá proveditelnost naprostého odosobnění u obětí stejně jako u vykonavatelů, to je vlastně dnešku přístupná podoba »toho, co se nic nazývá«. Nečekám slyšitelnou odezvu. Film lze shlédnout pouze mlčky, a i potom je záhodno mlčet.

ZATIAĽ

Toto slůvko Jána Čarnogurského nám stále straší v hlavách. Pomyšlení, že se společné soužití v jedné federaci Slovákům zatím rentuje, nám jde proti srsti. Zřejmě jsme příliš srostli s frazeologií, v níž se vyskytují takové výrazy jako například »na věčné časy«. Případně jsme poplatni folklórní představě, že si Slováci budou chodit po matičních demonstracích, zatímco my do nich budeme cpát »české peníze« horem dolem, a že až se napakují, usednou na stoličku pod svou hvězdičku a budou na nás dělat dlouhý nos.

Zapomněli jsme, že máme k trvání společné federace stejnou výhradu. Ano, soužití v jednom státě je i pro nás, pro Čechy, zatím výhodné. Jeho rozpad by byl, jak ujišťují experti, ztrátový pro obě strany (že bychom se z toho vzpamatovali dřív, je útěchou pro škodolibé, nikoli popřením ztrátovosti). Jakmile by federace přestala být pro nás výhodnou, zřekli bychom se jí, vždyť už máme připraven »rozvodový scénář«. Zatím se jí však nezříkáme. Zatím.

Česko-slovenský svazek je uzavřen na dobu neurčitou, ne však na věčné časy. Jeho pevnost nezvýší žádné deklarace a obávám se, že ani žádná smlouva. Nezvítězí-li na Slovensku ekonomická racionalita, budeme nuceni bránit se důsledkům její porážky měnovou přehradou. Prosadí-li se u nás něco, co bude nepřijatelné Slovákům, ohradí se oni. Zatím se nestalo jedno ani druhé. Ale opravdu jen zatím.

Ale přesto: vždycky se nám bude rentovat, bude-li Slovensko, třeba i samostatné, součástí spíše střední Evropy než té východní nebo jižní. Vždycky bude výhodnější, bude-li se hranice mezi moravským Slováckem a slovenským Záhořím podobat spíše té německo-rakouské než třeba hranici mezi Srbskem a krajinami dále na sever. Vždycky.

TÉMA: české pohraničí

Co se vám vybaví při slovech »české pohraničí«? Temné hvozdy Šumavy, malebné chlumy v okolí Kaplice a kdybychom chtěli pokračovat ještě dál, územím bývalé takzvané sudetské župy, putovali bychom Jindřichohradeckem, Znojemskem, Broumovským výběžkem, okolím Frývaldova . . . Ale české pohraničí, to jsou také zanedbaná města, devastované lesy na úbočích Krušných hor, opuštěné vesnice . . . Po válce prošlo naše pohraničí doslova zemětřesením. Nikoli najednou, ale vždy s účinkem katastrofálním.

První rána: odsun německého obyvatelstva, tradičně v těchto oblastech usazeného. Podle sčítání lidu z roku 1921 se tehdy k německé národnosti hlásilo 3 218 000 obyvatel. Při dalším sčítání z roku 1930 žilo v pohraničních oblastech, později připojených k třetí říši, celkem 3 562 232 obyvatel, z toho 79,1 % Němců, 20,5 % Čechů a Slováků a 0,4 % příslušníků ostatních národností. Ve vnitrozemí českých zemí zůstalo po mnichovské dohodě 251 996 německy mluvících občanů. Poválečný odsun zahrnul německé obyvatelstvo v celkovém počtu 2 256 000 (z toho z českých zemí 2 100 000 Němců, zbytek ze Slovenska). V českém pohraničí znamenal odsun Němců drastický zásah do zdejšího života. Byla přerušena kontinuita dlouhých staletí, vzniklá na základě přirozených funkčních vazeb, zejména ekonomické spolupráce – rozbita síť vztahů spoluutvářejících organismus tamní společnosti.

Pak několik vln dosídlování pohraničních oblastí, z nichž první proběhla bezprostředně po skončení války. Během dvou let, tj. do května 1947, přišlo tehdy 365 557 lidí. Pohraničí mělo být napříště integrováno do hospodářského, politického i kulturního kontextu historických zemí, specifické problémy tohoto výjimečného území měly zůstat bagatelizovány. Nebylo potom málo těch naprosto nevhodných a svévolných akcí v pohraničí pocházejících z této mylné koncepce. V padesátých letech se k nim přidala vlna násilné kolektivizace zemědělství. Nepříznivě zasáhla ukvapená reforma státní správy v roce 1960, která vytvořila umělé správní celky namísto celků organicky ustavených, vyrůstajících z historických kořenů. A v osmdesátých letech byl celkový negativní vývoj dovršen vytvářením střediskových obcí, což vedlo k dalšímu vzdálení státní správy od skutečných problémů příslušného území. Dílo započaté odsunem pak celkově dokonala ekologická devastace pohraničních území, paralyzování základních funkcí občanské společnosti se všemi následky v samosprávě zdejších komunit, celková degradace společenského i individuálního způsobu života . . . To jsou fakta, která mimo jiné konstatuje výzkum pohraničních oblastí, jak jej loni zahájil Sociálně ekonomický ústav ČSAV v Ústí nad Labem, konkrétně sociologický tým vedený prof. ing. F. Zichem, DrSc., a Z. Zatřepálkem. Výzkum je aktuálně motivován novým postojem k těmto kritickým regionům, a tak je celý výzkumný úkol zaměřen i na hledání zcela konkrétních forem obnovy politického, ekonomického i kulturního života pohraničí, včetně nejširšího kontextu, to jest probíhající proměny Evropy, ve které by právě regionální politika měla hrát významnou roli. Ostatně o tom vypovídá i sám název výzkumného úkolu – »České pohraničí v procesu evropské integrace«. Vlastní výzkum sleduje několik témat:

Změny v ekonomické aktivitě obyvatelstva

Zde se výzkum zabývá proměnami, jimiž procházejí pohraniční oblasti v souvislosti se vznikem tržní ekonomiky, zvláště s probíhající privatizací, se zrušením monopolu zahraničního obchodu, s vytvářením vazeb na sousední regiony v Německu a Rakousku apod.

Obnova občanské společnosti

Výzkum se tu pokouší popsat novou roli místní samosprávy, s tím související obnovu kulturního a spolkového života i v malých obcích a městech, kde ostatně mezilidské vztahy přímo vyžadují živé formy sdružování a neformální komunikace. Situace se nově otevírá nejen vznikem tržního hospodářství a pluralitní demokracie, podstatným změnám je podrobeno rovněž vědomí obyvatel. Styk s vyspělými sousedy má nepochybně vliv na změnu hodnotové orientace lidí, postupně povede se vší pravděpodobností k přehodnocení postojů k vlastní národní historii, snad včetně nově zjitřené problematiky odsunu sudetských Němců.

Demografický vývoj a změny v sociální struktuře obyvatelstva

Tato část výzkumu si klade za cíl především postihnout charakter změn v obyvatelstvu, posuny v sociální struktuře, k nimž dochází v důsledku ekonomické transformace. Poznamenejme, že se dodnes například nepodařilo obnovit vzdělanostní strukturu v pohraničí na předválečnou úroveň.

Národnostní složení

Výzkum tu shrne historické předpoklady současného stavu pohraničí; zvláštní pozornost věnuje místům s výraznými národnostními menšinami.

Již první sonda z června 1990 přinesla mnohé cenné faktografické údaje. První obraz názorů obyvatelstva pohraničních okresů na změněnou politickou situaci v naší zemi včetně otevřených hranic s Německem a Rakouskem. Sběr dat s použitím dotazníků prováděli žáci třetích ročníků gymnázií pohraničních okresů. Sonda zkoumala tyto tematické okruhy: současné životní podmínky v pohraničí a očekávání změn v důsledku otevření hranic; stabilita obyvatelstva a migrační tendence; rozvoj podnikatelské aktivity v pohraničí; vztahy mezi českým a německým obyvatelstvem; obraz Němce a Rakušana v očích obyvatel českého pohraničí; očekávání spojená se sjednoceným Německem.

Některá zajímavá zjištění . . . Na otázku, co se vám vybaví, řekne-li se pohraničí, odpovídají tři čtvrtiny dotázaných: špatně fungující služby, nedostatky v zásobování, nedostatek kultury; vůbec nejpoužívanější slova v této souvislosti jsou »nepořádek«, »zaostalé«, »nekulturní«, »nuda«, »nepohodlné«.

Vzhledem k tomu je poměrně překvapivé, že na otázku, zda dotazovaný někdy přemýšlel o tom, že se přestěhuje, odpovídají přibližně dvě třetiny, že o této možnosti neuvažují. O možnosti odejít přemýšlí jedna třetina, z toho téměř jedenáct procent velmi často. Nejstabilnější se v této souvislosti jeví obyvatelé Jindřichohradecka, kde o stěhování neuvažovalo přes 82 %.

Na předchozí otázku navazuje dotaz »co vás poutá k místu bydliště?«. Více než tři čtvrtiny uvádějí jako hlavní pouto rodinu. Je přitom patrné, že různé druhy hmotných preferencí a výhod poskytovaných obyvatelům pohraničí neplní očekávanou roli, neboť 82,6 % toto pouto k pohraničí neuvádí. Na otázku »co se vám v pohraničí líbí?« odpovídá 34 %, že příroda a klid. Tato odpověď ovšem úzce souvisí se stupněm devastace životního prostředí a přírody v místě bydliště dotazovaného.

Na otázku »kterou z vyspělých západních zemí byste doporučil jako vzor pro náš příští život?« uvádějí dotazovaní na prvním místě SRN (28,8 %), dále skandinávské země (28,4 %), různé západoevropské země, Rakousko, USA, Kanadu a další. Souhrnně lze konstatovat, že většina uvítala otevření hranic a změnu orientace na západní Evropu. Rovněž většina se neobává případných negativních důsledků sjednocení Německa pro naši zemi, u značné části obyvatel pohraničí převažuje představa Německa jako prosperujícího státu s vyspělou ekonomikou a fungujícím politickým systémem. Potěšitelné přitom je, že tento obdiv není nekritický, že si lidé uvědomují světla i stíny geopolitické situace, v níž jsme se octli. Dodejme zároveň, že je tu možné očekávat názorové posuny dle proměňující se politické a ekonomické situace.

Většina (to jest 99,4 %) tázaných se domnívá, že bychom měli spolupracovat se SRN a Rakouskem a zároveň si zachovat vlastní důstojnost a samostatnost. Převažuje názor, že bude dobré rozvinout vzájemně výhodné ekonomické a kulturní vztahy (95,1 %). Pro oboustranné lepší poznání je ovšem nutno zlepšit vzájemnou informovanost, což považuje 92,4 % za nejdůležitější věc. 75,2 % preferuje vydávání dvojjazyčných pohraničních časopisů a novin, vysílání dvojjazyčných televizních a rozhlasových pořadů.

Jedna z otázek byla zaměřena na historické zkušenosti s německým obyvatelstvem. Odpověď »na Němce si musíme dávat vždy pozor«

Pernink

foto na dvoustraně Jaromír Čejka

Státní statek Děpoltovice

zazněla u 25,6 % tázaných, přitom však byly značné rozdíly v odpovědích občanů jednotlivých okresů. Značná nedůvěra se projevuje v severočeských okresech (v průměru 30 %), ve Znojmě dokonce 38,5 %, naopak nejméně jí je na Tachovsku (7,6 %), v Domažlicích (10,4 %). Více než čtvrtina tázaných je toho názoru, že nedůvěra k Němcům je záležitostí starší generace, jejíž názory negativně ovlivnila druhá světová válka.

Další otázka zkoumala naopak zkušenosti Němců a Rakušanů s našimi lidmi. Jako »velmi dobré« je hodnotí pouze 2,4 %, variantu »dobré« volilo 26,8 %, většina ovšem nemá názor nebo neví (54 %). Špatné zkušenosti Němců a Rakušanů s námi předpokládá 15,4 % tázaných.

Činnost německé nebo rakouské firmy ve vlastní obci či městě by uvítalo 47,8 %, »nevadí mi, ale nechtěl bych tam pracovat« odpovídá 28,8 %. »Vadilo by mi to« odpovídá 7,5 %, »nevím« 17,5 %.

Výzkum se pokusil rovněž zmapovat, jaké mají naši občané představy o vlastnostech Němců a Rakušanů. Dotazovaní měli možnost vybrat si z dvojic »dobrý – zlý«, »bohatý – chudý«, »sebevědomý – zakřiknutý«, »spolehlivý – nespolehlivý«, »chytrý – hloupý«, »pracovitý – líný« a dalších. Jak u Němců, tak u Rakušanů převažovalo pozitivní hodnocení, zejména u Němců, jimž naši lidé připisují pracovitost, sebevědomí, chytrost, vzdělanost, bohatství – řazeno v pořadí zaznamenaných odpovědí. Také Rakušané nedopadají špatně – jeví se jako pracovití, přátelští, ochotní, vzdělaní, chytří. Odpovědi se opět liší dle jednotlivých okresů a míst, budou také zřejmě ovlivněny vlastními zkušenostmi odpovídajících. Obecně lze konstatovat, že se liší odpovědi ze severních Čech, kde jsou občané kritičtější, ostražitější ve vztahu k Němcům než v šumavských okresech. Jihočeští a jihomoravští dotazovaní se jeví jako neutrálnější, s méně vyhraněnými názory. V každém případě je potěšitelné zjištění, že vzdor dlouholetým propagandistickým stereotypům minulých desetiletí zřejmě pominula představa Němce jako nepřítele.

Názorové pole v pohraničních okresech je nesmírně živé, většina deklarovaných postojů se bude – jak jsme naznačili – bezpochyby vyvíjet po měsících, ne-li po týdnech, podle všeobecné akcelerace politického a ekonomického života u nás. Jedno je jisté: české pohraničí prochází změnami a vznikající euroregiony (z nichž nejdál je dnes onen chebský – Regio Egrensis) také začínají už teď definovat toto území jako specifické, vyžadující zvláštní respekt. Výzkumný program Sociálně ekonomického ústavu ČSAV chce tomuto procesu obnovy napomoci zcela konkrétními návrhy a doporučeními.

Václav Houžvička

V. H. (1949) studoval fakultu sociální věd a publicistiky UK v Praze, v 60. letech pracoval v průmyslu, 1980–1990 nakladatelský pracovník (Severočeské nakladatelství, Nadas), redakčně i autorsky se podílel na přípravě řady publikací, od r. 1990 členem sociologického týmu Sociálně ekonomického ústavu ČSAV Ústí nad Labem, zaměřeného na výzkumný program České pohraničí v procesu evropské integrace, v jehož rámci se zaměřuje na problematiku národnostních vztahů.

Veni, vidi . . .

Pernink, Rybná, Bludná, Abertamy, Hřebečná, Horní Blatná, Potůčky, Jelení . . . dvě hodiny vlakem z Karlových Varů, při hranicích se Spolkovou republikou Německo. Sem, do tohoto kraje mě přivedlo jedno sociologické šetření. Do kraje divokého i uklidňujícího, tichého i halasného, přejícího i skoupého – napadají všechna tato protikladná pojmenování, jak se kraj představuje pestrou mozaikou impresí. Těch viděných i skrývaných. Obrázky z pohraničí . . .

Encyklopedicky o tomto kraji: v minulosti důlní činnost – železné a cínové rudy, tavírny cínu, cínové výrobky. Po třicetileté válce úpadek, avšak dolování se udrželo až do konce 18. století. Pak přeměna způsobu obživy, příchod nových řemeslníků: kartounkáři, krajkáři, skláři, hrnčíři, rukavičkáři, kloboučníci, punčocháři, obchodníci, cvičitelé zpěvného ptactva (tím bývalo vyhlášené Krušnohoří). Z dob hornictví přetrvalo kovářství, tesařství, zednictví, pekařství. To všechno bývalo celkem donedávna . . .

V roce 1930 v Perninku stálo 315 domů s 2 751 obyvateli, v Rybné 22 domů se 153 obyvateli a v Bludné 22 domů se 120 obyvateli. 1950: Pernink 351 domů a 1 287 obyvatel, Rybná 22 domů a 71 obyvatel, Bludná 29 domů, 18 obyvatel. Žádné velké změny. A před deseti lety? Pernink měl 158 domů (!), 775 obyvatel; Rybná už jen 7 (!!) domů a 17 obyvatel; Bludná jeden (!!!) dům a v něm dva stálí obyvatelé . . .

Jinak o tomtéž: podnik Quilt v Perninku, donedávna ještě Triola, po válce zaměstnával na tři směny 350 lidí. Po odsunu Němců se počet pracovníků snížil, byl změněn výrobní program a pracovalo se na dvě směny. Od roku 1967 funguje provoz s 90 zaměstnanci (z toho jsou tři čtvrtiny žen), už jen jednosměnný. V polovině 19. století tu Adalbert Meinl (pozdější starosta obce, jehož pomník nad obcí, cestou k nádraží, tu zatím přežil všechny dějinné zvraty) zakládal ve velkém továrny a zajistil tak práci pěti stům párů lidských rukou. Dnes? Některé Meinlovy tovární objekty lehly popelem, jiné byly přestavěny – tu na domov důchodců, tu na velkokapacitní kravín. Rukavičkárna, koželužna i pletárna přízových rukavic ještě před čtvrtstoletím zaměstnávaly desítky lidí, až zašly na dobře známou diagnózu: »nejsou lidi« . . .

Jen kousek dál od Perninku a kousek blíž k hranicím je Horní Blatná, kdysi bohaté horní město s vlastním soudem, na svou dobu výstavnými patricijskými domy – což je jakž takž patrné ještě dnes pod nánosem zanedbanosti, opadalosti, omšelosti a ošuntělosti. Po válce tu žily tři tisíce stálých obyvatel, dnes 364; jako neobydlené a neudržované se zbořily 174 vesměs historické domy, které zchátraly a ohrožovaly kolemjdoucí. Zmizela vůně dvou pekařských krámů, jen pamětníci vzpomínají na dva řezníky a dokonce – ten luxus! – i na prodejnu obuvi . . .

Ještě dál na sever, až úplně na hranici, je poslední štace – Potůčky. Maličký, skromný a ušlápnutý protějšek sousedního velkého Johanngeorgenstadtu na německé straně. Potůčky i Johanngeorgenstadt tvořily kdysi jeden organický celek, jedno město, založené před více než třemi stoletími protestanty, po druhé světové válce však rozdělené tak, že vlastní město zůstalo v NDR a u nás jedna z obou stran obestavěná silnice. I hřbitov zůstal v Německu. A živí? Ztratili naráz své sousedy – přes hranici se mluvit nedalo. Potůčky se staly mrtvým, amputovaným zbytkem. Jakou šanci mělo jejich 350 obyvatel ve srovnání s 10 tisíci obyvateli německého souseda?

Neptejme se raději dál, zda bylo či nebylo moudré v Potůčkách zřizovat slévárnu, pobočku plzeňské Škodovky. Protože ale nikdo neodstraňoval ze střechy popílek a sněhu byly taky spousty, střechy se propadly, a v roce 1985 tedy objekt uzavřeli. Tak se také uzavřelo na dvě stě pracovních příležitostí bez náhrady a opuštění Potůčků bylo zas o něco větší. Co s polozřícenou továrnou? Nenalezlo-li se dříve řešení pro údržbu střechy, bylo najednou hned po ruce. Přijeli filmaři z Barrandova, zříceninu zaplnili pneumatikami a natočili si exkluzívní požár pro jakýsi film . . .

V Potůčkách býval hotýlek, kam prý jezdíval i TGM, po válce jej obývala Pohraniční stráž. Takoví chlapi nepotřebují rozmazlovat! Tak tedy vykopat a vyházet mramorové vany! Dnes už na začátku obce zas svítí bíle nahozený hotýlek – ovšem s velkou firmou Drechschenck.

Blatenský vrch patří katastrálně k obci Potůčky, stavby ovšem přísluší Horní Blatné: možná proto je stihl osud, jaký mají. Zbyla vlastně už jen rozhledna s vytlučenými okny, která milosrdná ruka alespoň vyplnila igelitem. A přece tu ještě v padesátých letech stával hotel s podzemními garážemi, pořádaly se taneční zábavy, kam lidé chodili v houfech, a v noci zase u domů po cestách, na kterých nikdy nikdo nikoho nepřepadl, neoloupil, neznásilnil . . .

Jen několik pamětníků dneska ví, kde stávaly domy v osadě Háje, kudy se chodilo z Potůčků do Solné Pece, jak se žilo v Pískovci. Zůstaly jen názvy – kdo si pod nimi ještě vybaví trvalá lidská sídla? Blízko Jelení, rozlehlého a smutně krásného, dnes liduprázdného, kde někdejší stavení pamatuje už jenom kvílivý vítr, pracovala před padesáti lety nejmodernější úpravna rudy ve střední Evropě. Za války místo utrpení mnoha vězňů, po válce rychle opuštěné. Obrovský objekt vybudovaný v lesích je dnes lesem už zase pohlcený. Ještě se zachovaly betonové podlahy, poznáte, kde stály stroje, kudy vedly kabely, i když už mezi tím rostou smrky a břízy. Jak strašidelný přízrak se zjeví několikapatrová budova se slepýma očima oken. Dům – troska. Vyhořelý Thornfield z Jany Eyrové . . .

Ještě do poloviny padesátých let tu život fungoval v podstatě normálně, obce žily svým životem, jakkoli šlo už o pouhou setrvačnost. Systém obecních organizací a institucí – nesycen, nepodporován, neoživován – se pomalu unavoval, opotřebovával, až definitivně zkolaboval. Pak vzduchoprázdno a chaos, podporované celkovou deformací hodnotových systémů, krizí autorit. Lidé sem přicházeli, přijali, co se dalo a většinou »bez zaplacení« odešli. Pokud pro sebe nevydobyli nic, odešli ještě dřív. Svůj domov tu nenalezli. A těch pár nadšenců, kteří se tu přese všechno usadili, ti to zachránit nemohli. Všechna jejich snaha byla příliš slabá proti té všeobecné síle drtivé nicoty.

Původně obydlená lidská krajina se vylidňovala. Zbylé ostrůvky obcí se dnes choulí do svých roztrhaných kabátků z chatrné omítky. Nejhezčí stavení patří chalupářům.

Ti, co tu žijí natrvalo, sečítají dosavadní hodnoty svého domova: nedostatečná obchodní síť, nedostatečné a nevyhovující služby, zchátralý bytový fond, nedostatek bytů, problémy se skládkami, zničené porosty, narušené spodní vody, nefunkční a sesuté kanalizace, poruchové vodovody atd. atd. – na tak

Horní Blatná

KRAJ našeho špatného svědomí

malé ploše až zarážející kumulace zásadních životních problémů . . .

Znovuotevření hraničního přechodu pro pěší v Potůčkách bylo událostí. Po dlouhých letech se zvedla závora a lidé se oficiálně setkali se svými bývalými sousedy. Ještě předtím se ale muselo z té malé obce odvézt 125 vozů odpadu, smetí, věcí z černých skládek. Do té doby tohle špinavé haraburdí nikomu nevadilo, ale co by tomu řekli teď ti druzí? Nevypovídá to se vší výmluvností něco o stavu naší duše? Smíření s nepořádkem, mlčení, respektive souhlas s devastací, destrukcí – stav duše rabské, pokořené, nebouřící se, přikyvující.

Hned za hranicí, co by kamenem dohodil, v německých vesnicích a městečkách, takový stupeň devastace není patrný. Jsou to stále obce – organismy, které dokázaly svým obyvatelům nabídnout životní šance, jistoty, pocit bezpečí a domova. Je to snad tím, že měly větší možnost či schopnost obrátit svá snažení do vnitrozemí? Že tu, i když v míře omezené, přece jen měli mnohem víc šancí soukromě podnikat, a tím také udržovat zcela odlišný vztah k věcem, přírodě i lidem? Jiným způsobem řízení, jiným způsobem správy? Nebo je tu něco, čeho se nám tragicky nedostává?

Proč jsme dopustili, aby odsud odešla radost, samostatnost, svébytnost, odvaha, láska a úcta k tomuto cípu země i k lidem? Neobdělávaná půda, narušené lesy, zarostlé cesty mezi osadami i lidmi, zarostlé a ztracené cesty k rozbořeným a neexistujícím domům i k lidským srdcím, dávno ztvrdlým. Z prosperujících osídlených oblastí jsme promyšlenou destrukcí dokázali udělat vyhaslá místa.

Život v obcích se teď pomalu, pomaloučku začíná u nás zase scelovat. Kulisy se proměnily, v jejich koutech ale namnoze zůstávají naše zášť, závist, podezíravost, neochota, nepřejícnost, egoismus, lajdáctví, naše hloupost. A nad vším lhostejnost jako absolutní a uniformní rys naší doby, našeho přístupu k okolí, lidem, problémům, životu vůbec. Lhostejnost vůči všemu, vůči všem, a tím i vůči sobě.

Hluboce obdivuji starosty tohoto kraje. Lidi, kteří znovu cítí obec jako téma. Za sebou desetiletí zapomnění, chátrání a marných snah, před sebou stále ještě byrokracii, věčný nedostatek peněz, nedostatek lidí. Jak vrátit život i na ty nejposlednější štace, na místa ztracená a zatracená? Jak nakazit lidi kolem životodárnou mízou obecné starosti, pokroku, vzdělání, podnikání, zájmu o život a chuti k životu? Podaří se to?

Otilie Grezlová

O.G. (1950) pracuje v Sociálně ekonomickém ústavu ČSAV Ústí nad Labem, zabývá se sociálními aspekty vývoje tradičních průmyslových regionů, především oblastí severočeské hnědouhelné pánve.

Každý, kdo se dnes zabývá z jakéhokoli důvodu oblastí Krušných hor a Podkrušnohoří od Aše po Děčínsko, musí si dříve či později začít klást neodbytné otázky. Jak je možné, že toto území, svými výjimečnými přírodními podmínkami a zdroji předurčené k prosperitě, je dnes naší plošně nejrozsáhlejší a nejzdevastovanější oblasti? Jak docílit nápravy? Jaký by měl být budoucí ekonomický profil oblasti, aby se nejen – jak se říká – »ozdravila«, ale konečně uzdravila?

Severozápadní Čechy jsou špatným svědomím této společnosti. Devastace nepostihla jen přírodní složky životního prostředí, ovzduší, vodu a půdu. Zasáhla do sídelní struktury, narušeny jsou sociální vztahy, devastována morálka. K těmto ekologickým, sociálně-ekonomickým a morálním dimenzím problému přibyla v oblastech Chebska, Sokolovska, Karlovarska, Chomutovska, Mostecka, Teplicka, Ústecka, Děčínska i dimenze historicko-politická. Všechny ozdravné programy, jež připravujeme, musí tedy respektovat nejen celou šíři problematiky a neuzavírat se do resortních hradeb dílčích kompetencí, ale pochopit i to, co se tu v průběhu posledního tisíciletí stalo.

Osídlení se v této části Čech utvářelo jak známo od posledních Přemyslovců v národnostním smíšení. Na postupné kolonizaci pohraničních hvozdů a exploataci nerostného bohatství Krušných hor se účastnilo německé obyvatelstvo ze sousedního Saska, Bavorska i vzdálenějších německých území. Hranice rozšíření německého osídlení pak nezůstala v příhraničí a v průběhu staletí se posunovala do vnitrozemí Čech, od Chebu až na Tepelsko, Podbořansko, Slánsko, Mělnicko, Litoměřicko, Českolipsko, Liberecko . . .

Stále častěji si dnes uvědomujeme, že tento od ostatních Slovanů (vyjma Poláků) odlišný vývoj, totiž těsné národnostní soužití, provázené i diferenciací náboženskou, bylo nejen konfliktní, ale i oboustranně plodné. Střetávání odlišných kultur, náboženství a mentalit stykem slovanského a germánského etnika obohacovalo navzájem a navíc učilo toleranci –nadhledu. Tak tomu bylo v Čechách již od 13. století. Mnohonárodní habsburská říše, do které byly Čechy posléze začleněny, měla v tomto smyslu blíže k dnes populární ideji »společného evropského domu« než dnešní Česko–(Moravsko–Slezsko) – Slovensko. Monarchie ovšem chybovala v udržování faktické politické nerovnosti neněmeckého obyvatelstva. Takový stav vedl ovšem snadno k pozdvihování nacionálních praporů, kdy ctnosti občanské nejsou náhle dosti vlastenecké a otevírá se prostor pro vášně nikoli už vlastenecké, ale právě mocenské.

Nacionální emoce, negativní ve vztahu k Němcům, převládly žel i v demokratickém rámci první republiky. Němcům – ač šlo v novém státě o nejpočetnější menšinu – dáno bylo hned při potlačení snahy o vytvoření provincie Deutschböhmen v roce 1918 jednoznačně najevo, že o správní autonomii nebude řeč. Vzhledem k průmyslovému charakteru oblasti, o niž nám tu jde, se pak latentní národnostní napětí kombinovalo s napětím sociálním, zejména v době hospodářských krizí. Mnichov pak nutno interpretovat nejen jako výsledek zrady západních velmocí, ale i jako rezultát určité deziluze Západu, ztrátu víry v naši schopnost vyřešit tyto problémy skutečně demokraticky, spravedlivě pro všechny zúčastněné. Kde chybí vůle k dohodě v demokratických poměrech, nastupuje síla. A ta byla na druhé straně hranic k dispozici. V roce 1938 odcházejí Češi ze Sudet. Síly bude ovšem užito – tentokrát z opačné strany – i po válečném kataklyzmatu. S odsunem německého obyvatelstva se severozápadními Čechami valí vlna pomsty, intolerance, nenávisti, všech neklamných znaků totality.

Jak mohla dopadnout oblast, ze které bylo postupně nadvakrát původní obyvatelstvo odsunuto a ze které se jen malá část vrátila? Ze které zmizeli lidé, kteří tu měli po generace svůj domov, své kořeny, lidé se vztahem k zdejší krajině, k historickému dědictví zdejších měst, s úctou k vlastnictví jako závazku uchovávání, pečování, rozšiřování a předávání dalším generacím?

Karlovy Vary, Chomutov, Most, Teplice, Ústí nad Labem i Děčín, to všechno byla před válkou bohatá a kvetoucí města, Karlovy Vary a Teplice světově proslulé lázně. Těžba uhlí a energetika s výkony podstatně menšími než dnes, ale dostatečná pro úsporný ekonomický profil první republiky nedevastovaly stovky čtverečních kilometrů území a nedusily jeho obyvatelstvo. Připomeňme, že toto území platilo kvalitou a intenzitou zemědělské výroby za rovnocenné nejproduktivnějším oblastem. Pro »nové« obyvatelstvo to však byl prostor k rabování. Poválečný přístup k tomuto regionu – to jest vrhnutí se na kořist – jakoby předjal éru násilnické exploatace zdejších přírodních zdrojů. Materialismus se vším všudy. Severozápadní Čechy se staly především prostorem s obrovskými zásobami energetického uhlí, které je třeba využít co nejrychleji, v co největším měřítku. Nebylo nikoho, kdo by území a jeho hodnoty bránil, a našel-li se někdo takový, byl snadno ukřičen. Zdroje se nevyužívaly, ale doslova vykrádaly ze země. A dnešní stav není lepší, nedělejme si iluze. Situace je jiná jen tím, že tu od války již vyrostla a dozrála celá jedna generace, která se v něm narodila a cítí se v něm doma. Domov byl nalezen i v této pustině. A tak tito lidé začínají bránit »své« území před nadměrnou exploatací, ničením, nerespektováním lokálních a regionálních zájmů ze strany vzdáleného centra.

Bývalé německé obyvatelstvo se sem jezdí dívat v mercedesech a BMW, kroutí hlavou a ukazuje dětem zplundrované zemědělské usedlosti, pozemky, lesy, továrny, domy ve městech, které tvořily kdysi jejich domov. S vlhkým lesním vzduchem vdechují nevěříc-

Krajina u Chabařovic, říjen 1990

foto Jaromír Čejka

ně v ulicích Karlových Var, v údolí říčky Teplé, i svítiplyn z Vřesové, v Teplicích smog z elektráren, z plynárny Úžín a z důlních záparů, v Litvínově, Mostě a Ústí nad Labem z chemiček. Zda by se chtěli vrátit? Možná i chtěli, ale do tohohle zmučeného území s obyvatelstvem trýzněným ekologickými, zdravotními, sociálně patologickými problémy?

Zde nepomohou žádná jen technokratická, byrokratická či ekonomická řešení sama o sobě. Žádné »soubory opatření«, žádní sebegeniálnější »zmocněnci vlády«. Do tohoto kraje špatného svědomí nás všech se nejdříve musí vrátit morálka, čímž rozumím onen stav, kdy se do odpovědných funkcí ve zdejších obcích a regionech dostanou charakterní a vzdělaní lidé s přirozenou autoritou, schopní strhnout, přesvědčit příkladem. Lidé, kteří nebojují o moc a nezávidí ji jinému, lidé tolerantní, komunikativní a kooperativní. Musí se sem také vrátit podnikavost spojená současně i s odpovědností. Aby nebylo možné, že předmětem podnikání jen několik stovek metrů od centra stotisícového města se může stát vysoce nebezpečná výroba, do jejíhož »ochranného pásma« jsou zahrnuta školská zařízení, nemocnice a celoměstská obchodní vybavenost na celá desetiletí. Aby se s těžbou uhlí nevhodnými technologiemi neničily zároveň zásoby jiných cenných doprovodných surovin a neohrožovaly další přírodní zdroje a hodnoty území, které by se mohly stát základem budoucího ekonomického profilu regionu – a není toho málo: keramický a sklářský průmysl, průmysl stavebních hmot, lázeňství . . .

Právě Podkrušnohoří je vhodným cvičištěm pro rehabilitaci pojmu »plánovat«. Dnes tento pojem šmahem zatracujeme a přičítáme mu i nedostatky, které nezavinil. »Plánovat« ve smyslu »dívat se dopředu, umět domýšlet budoucí důsledky našich dnešních rozhodnutí«, představuje takto jednu dimenzi pojmu »myslet«. V tomto smyslu se ho nemůžeme vzdát. Severozápadní Čechy jsou ovšem zároveň flagrantním dokladem toho, že jsme ve vztahu k nim ani – neplánovali. Jinak bychom museli dojít k závěru, že současný katastrofální stav je výsledkem jakéhosi obludného záměru – »splněného plánu«.

Plán nebo program ozdravění postižených oblastí nelze přitom chápat jako jeden dokument nebo soubor opatření, ale jako průběžně korigovaný, vyvíjející se pluralitní a demokratický proces, zahrnující všechny oblasti života a směřující k žádoucímu, vždy nezbytně trochu idealizovanému stavu území a společnosti. Přirozeně za nejširší účasti všech, kterých se to týká.

Je třeba vytvořit zde skutečnou občanskou společnost, jí svěřit rozhodné pravomoci – iniciativy starostů severočeských měst naznačují, že je o koho se opřít. Při vší skepsi k centru je však problematika devastovaných severozápadních Čech v hlubším smyslu záležitostí celé společnosti, celého státu: za rozsvícenou žárovku na Hané nastavují v severozápadních Čechách doslova vlastní kůži. Přitom však nelze pokračovat v centrálních přerozdělovacích praktikách vždy ve prospěch toho, kdo zrovna nejvíce křičí. Otázka stojí, zda nenechat převážnou většinu prostředků z daní, odvodů a poplatků za využívání území, jeho zdrojů a fondů tam, kde vznikly, a vůbec je do centra nestahovat. S mocí ekonomickou vzroste v regionech a obcích i moc politická, kredit jejich správních struktur a schopnost se vypořádávat s problémy bez natahování rukou k centru. Oblasti přispívající k tvorbě národního produktu víc než jiné, budou mít víc i na sociální, ekologické, kulturní, zdravotní a školské programy . . . Léky pro severozápadní Čechy stejně jako pro severní Moravu a Slezsko jsou vlastně stejné a společné – nastolit skutečně demokratický politický a hospodářský pluralismus s vyváženým rozdělením moci mezi centrum a regiony. Nutno je podat včas. V severozápadních Čechách jde o zdraví i o život. Také, aby tu zapustily nové kořeny – jde o rekultivaci v nejširším smyslu slova.

Martin Říha

M. Ř. (1945 ve Varnsdorfu) po absolvování studia na ČVUT v Praze (1968) pracovníkem Útvaru hlavního architekta a ONV Děčín, od 1978 KNV Ústí nad Labem, od 1989 Terplanu Praha (územní plánování). Činný v ekologických iniciativách. Od 1. 2. 1990 náměstek ministra životního prostředí České republiky.

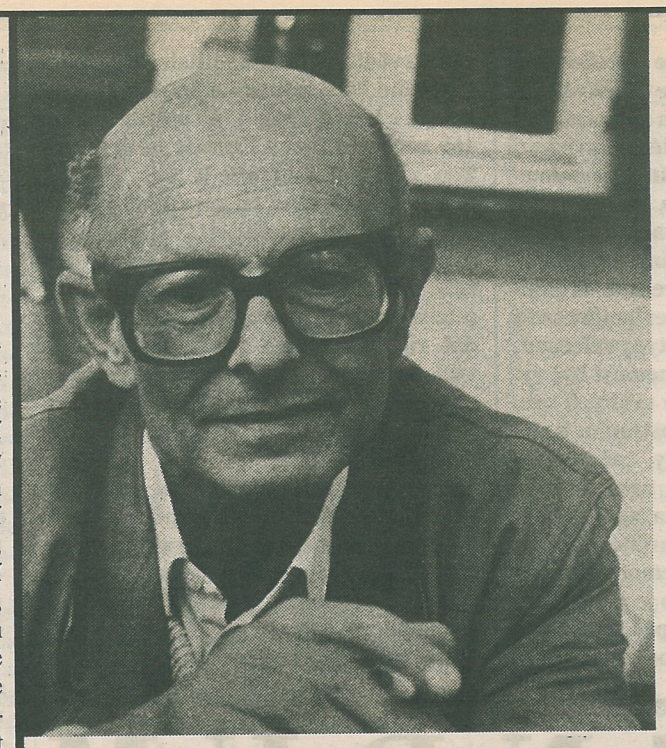

Josef Jedlička

DOMOV vyvzdorovaný

Obcházet krajinu severních Čech v čase rozhraní podzimu a zimy je záležitostí smutnou víc než kdykoli jindy. Kraj obléklý do mrazivé šedi nabízí autentický zážitek pustiny. Je tu však jeden důvod. Za pár dní tomu bude rok, co z tohoto světa odešel muž, který se v kraji na severu Čech pokoušel vyvzdorovat domov a který je letopiscem jedné etapy nezvratné cesty této končiny ke katastrofě: Josef Jedlička (narozen 16. března 1927, zemřel v noci z 5. na 6. prosince 1990).

Český spisovatel bezmála zapomenutý: próza »Kde život náš je v půli se svou poutí« vyšla před pětadvaceti lety v pouhých 9 tisících výtiscích; kdo četl pravidelně Tvář, Sešity, Hosta s Jedličkovými filosofujícími texty? Po osmašedesátém opustil republiku, pracoval v Radiu Svobodná Evropa (něco z jeho psaní pro rozhlas začínáme v tomto čísle otiskovat na pokračování na poslední straně). A dřív než by jej mohlo dneska doma znovu připomenout vydání dlouho, dlouho připravovaného románu »Krev není voda« (podivného prý svou fakturou), umřel ve vzdáleném Augsburku . . .

Jen o pár let se zmýlil dantovským názvem (slovy z Inferna) své jedinečné knihy z let 1954–1957. V severočeském Litvínově, kde próza vznikala, byl tehdy jeho život vskutku v půli se svou poutí: v okamžiku mlžném a temném, v chladu stejně půlnočního větru, jaký Dantovi fičel kolem uší a cuchal mu vlasy – ostatně na místě stejně bezútěšném jako Inferno.

Když budeme nejpřísněji rýžovat poválečnou českou prózu, ta knížka musí vždycky zůstat na dně mezi zlatými zrny. Nikoli příběh, ale »shromáždění fakt«, »encyklopedie«, svědectví o letech padesátých na pouhé stovce stránek, protože celé v razantních zkratkách . . . Slovo jednoho z té generace, která dozrávala v únorovém předjaří pod balkónem paláce Kinských, ve vlhkém sněhu, otevírajícím věk beranic. Byli, ti tehdy mladí, plni sladké jistoty spravedlivého božího království, které třeba vybudovat na zemi, onoho mesiánského sebezničujícího snu o zítřku pracujících, natolik závazného, že si i na závěr milostných dopisů psali »Čest práci!«. Žene je pak ten sen na posty frontové, také (v případě Josefa J.) na onu holou pláň mezi Mostem a Litvínovem, místo šedivých a mlhavých svítání. Už za války tady zajatci z celé Evropy postavili na třasoviskách obří chemický kombinát na výrobu benzínu Hydria-Werke, »Hydrák«. Po nich tam přišli jiní – nadšenci i zlatokopové, kteří pak na oslavy VŘSR chodili v perziánových kožiších po Židech z druhé či třetí ruky.

Mrazivý věk beranic rozhodl přejmenovat Hydrák na Stalinovy závody, z koncentráčnických baráků den ze dne vznikly ubytovny pro brigádníky – pouhým zavěšením nápisu »Domov Stalinovců« nad bránu. To ještě mladí brigádníci zpívali střídavě u táboráků na staveništi Partyzána a It's a long way to Tipperary. Dvojice pak, když oheň dohasínal, odcházely se milovat do tmy, plodit generaci dětí, které by žily příkladem statečného pionýra Pavlíka Morozova. Neboť přese všechno se tu žilo, vydobývalo alespoň malé štěstí noci i dne. A protože se přitom víc než s idejemi zachází s matérií, je tato doba vskutku určena materialismem. Namísto baráků rostlo moderní socialistické bydlisko, zvané Koldům, bydlení v kolektivu, v němž se pach všech kuchyní odvětrávaných na chodbu slil ve vůni blahobytu. To už si Revoluce zakryla rozhalená ňadra, ztloustla a namísto ohnivých diskusí o podílu práce na polidštění opice a o kolektivním manželství začala oděna do tepláků vysedávat před malými obrazovkami televizorů. To ještě pod křídly televizních antén vztyčených proti nebi pobíhaly po staveništi Severočeského hnědouhelného revíru děti a pískaly na osmitónovou píšťalu, jíž staří Řekové říkali syrinx a která se teď vyrábí z hmoty zvané stalinit. Z lesa, který zasahoval ještě nedávno hluboko do kraje, plného černé zvěře rozrývající spadané bukové listí či laní pádících světlými průseky, jim ještě odpovídali na ten zvuk faunové. To už les ale ustupoval. Ještě deset let a zbyde pustina . . .

Zem obnažená na kost skrytého uhlí, nepřetržitě zasypávaná jemným popílkem, plná sirovodíkového pachu nad zmrtvělými poli, zplanělých sadů, z nichž zbyly jenom kostry stromů, Zem Prvního dne, pustá a nesličná . . .

Ale ti lidé jsou tady už doma. Zde počíná vyvzdorovávání domova, potřeby bezpodmínečné, nezplaněl-li člověk stejně jako okolní pole. Domov, přijímán ve vztahu milostně nenávistném, tady na severu v sobě neobsahuje útěšnou samozřejmost a hlubinu bezpečnosti, ale má přízvuk bytostně tragický. Tak o něm Josef Jedlička medituje nad obrazy Bohdana Kopeckého, malíře tohoto kraje, v textu těsně souvisejícím s »Životem v půli«. Domov je tu položen jako znepokojivá otázka, vyslovovaná v Čechách ovšem tradičně – nejlapidárněji Máchou. Domov – kolébka i hrob, místo existenciálně tragické, osudově přikázané, o něž se nesmlouvá, ale které třeba vydobývat – také na okolní matérii. Všudypřítomná matérie (a mohou se jí stát snadno i blízcí, milovaní) je jistě tím nejsnadnějším, co přináší rozptýlení od otázky po domově. Skutečný domov, jakkoli původně teplo doupěte, je však ještě čímsi víc, čímsi »za fyzikou« každodennosti. A tu pak – ať chce nebo ne – klade člověk na severu Čech svou znepokojivou otázku jako výsostně metafyzickou; jeho zápas o tento kraj nepozbývá hlubokého patosu. Připomeňme, že Josef Jedlička tento boj takto vyhlásil už před čtvrtstoletím.

Jan Vít

Bludná, září 1991 *foto Jaromír Čejka*

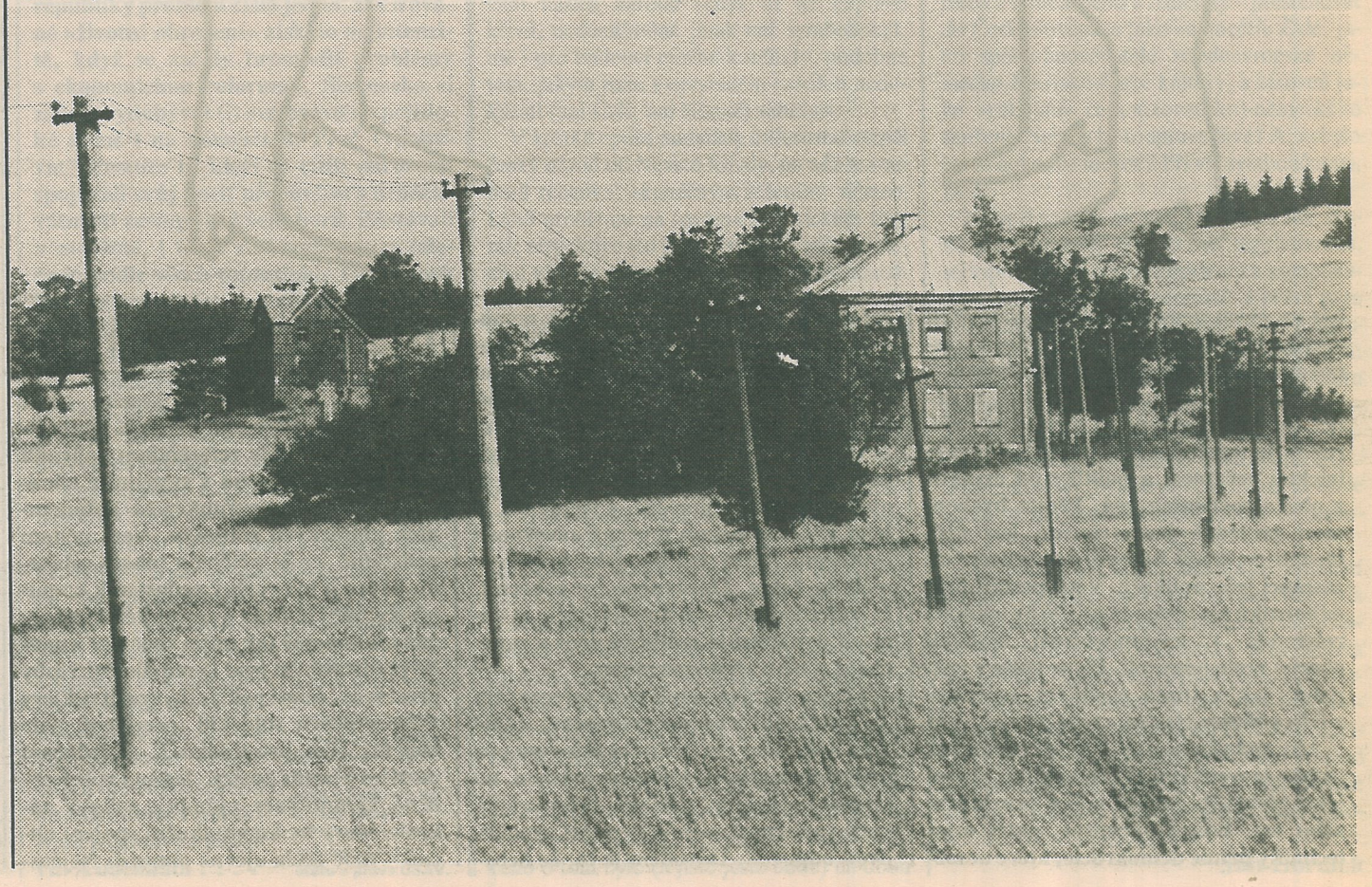

REFERENDUM

téma pro politology, či pro občany?

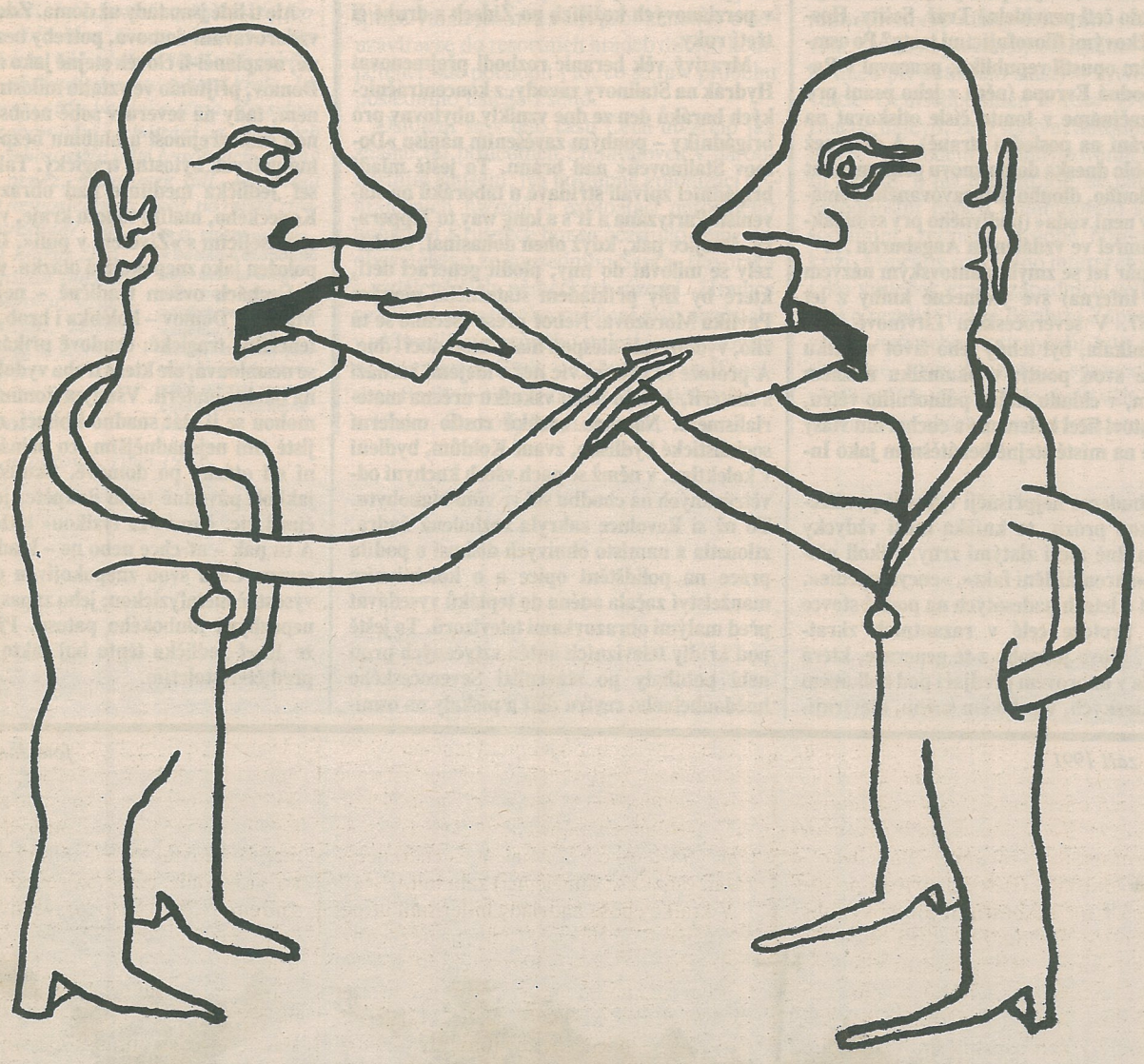

Blanka Říchová

»Můžete mít referend kolik chcete, a přesto se vám nepodaří přesvědčit menšinu, že by měla zachovávat většinou schválené rozhodnutí, jestliže je její loajalita k celku jednou porušena . . .« Věru, ke značně pesimistickému hodnocení významu referenda v životě společnosti dospěl oxfordský profesor Brian Barry. Nicméně toto hodnocení, které tak ostře kontrastuje s u nás rozšířeným přesvědčením, že právě referendum o budoucím státoprávním uspořádání republiky by mohlo být tím jediným vhodným prostředkem jak demokraticky a s konečnou platností prosadit obecnou vůli, sdílejí i mnozí další politologové. Někteří se dokonce domnívají, že referendum do fungující parlamentní demokracie vůbec nepatří, neboť je v přímém rozporu se zastupitelským charakterem tohoto systému. Navíc, referendum nepřipouští diskusi, která by měla být ve všech demokratických systémech věcí zcela prvořadou, a tím brání vyjasňování stanovisek a hledání konsensu.

Nelze jednoznačně konstatovat, že dělicí čára mezi stoupenci a odpůrci referenda je totožná s hranicí, jež odděluje laickou veřejnost a politiky od expertů z oboru sociálních věd. Přesto bychom mezi posledně jmenovanými jen stěží hledali ty, kteří by byli jednoznačnými zastánci jeho aplikace. Větší pesimismus odborníků ale neznamená, že by aplikaci referenda v zastupitelském systému obecně zcela odmítali. Plyne spíše z rozpaků, jak s tímto osobitým »species« z říše politiky vlastně zacházet.

Aby nedošlo k omylu: nejedná se o nejistotu teoretickou. Referendum, stejně jako plebiscit, přímá volba prezidenta nebo tzv. lidová iniciativa, patří mezi techniky přímé demokracie, které umožňují občanům vyjádřit ve všeobecném hlasování stanovisko ke konkrétním otázkám zajímajícím celou společnost (v systémové analýze bývá v této souvislosti používán i pojem »polopřímá demokracie«). Podstatou takového rozhodování je, že vylučuje z rozhodovacího procesu všechny zastupitelské orgány – politické strany, parlament, společenské organizace. Z právního hlediska existuje rozdíl mezi dvěma »základními« typy referend, tj. *konzultativním* (které nemusí být vyhlášeno, ale může ho být v určitých souvislostech využito jako prostředku k názorové konzultaci s občany, což znamená, že takové referendum není prvkem běžného politického života společnosti) a *povinným* (bez něhož určité zákony, nejčastěji však ústava, nemohou vůbec vstoupit v platnost). Přesto je v praxi význam obou typů referend pro společnost totožný. Ani v případě konzultativního referenda si zastupitelské orgány nemohou ze strategických důvodů dovolit neuvést jeho výsledek v soulad s právními předpisy. Tak je referendum v zastupitelských systémech vždy významným prvkem ovlivňujícím politická rozhodnutí. Jeho vliv je zvláště silný tam, kde se objevuje zcela výjimečně, a stejně tak je jeho význam přímo úměrný závažnosti problému, který má být jeho prostřednictvím řešen. Oprávněně lze zobecnit, že referendum v zastupitelských systémech dynamizuje politické dění a zanechává v něm zřetelnou stopu.

Přesto zůstává vztah mezi referendem a zastupitelským systémem, stejně jako uplatnění majoritního principu pro přijetí rozhodnutí, klíčovou otázkou, na kterou dosavadní studium demokratických společností není s to podat uspokojivou odpověď. Důvodem je to, že nebýváme svědky referenda nijak často. Něco takového jako švýcarská politická scéna, kde se v letech 1945–1980 uskutečnilo na 169 referend, nebo Francie za de Gaullovy vlády či Austrálie a Nový Zéland, kde počet referend po roce 1945 přesáhl jednu desítku, je stále ještě výjimkou. Na druhé straně třeba přiznat, že případů užití této techniky v rozhodování v zastupitelských systémech je od roku 1950 čím dál víc. Na základě dostupných údajů však nelze prokázat přímou vazbu mezi charakterem zastupitelského demokratického systému a četností referend v něm pořádaných.

V jednom se nicméně část politologů shoduje. Že totiž existuje přímá vazba mezi aplikací referenda a kvalitou komunikačního propojení v celém systému. Například podle Jeana Blondela se v případech, kdy dochází k oslabení systému, oslabuje i komunikace mezi jednotlivými jeho prvky, a systém tíhne k uplatnění referenda. Ve zcela konkrétní situaci má tedy referendum nahradit zastupitelskou vazbu v systému a eliminovat dočasnou nefunkčnost autonomních politických subjektů. Není přitom podstatné, co je příčinou tohoto oslabení. Může jí být reálný nedostatek komunikace mezi občany a zastupitelskými orgány, ale stejně tak může spočívat v pouhé představě, že jsou komunikační vazby přerušeny, čehož pak může využít některý z mocenských subjektů (prezident, parlament) jako prostředku k následnému posílení vlastní pozice. Jednou zpochybněná komunikace vyžaduje takový zákrok, který by komunikační spojení občan – moc zcela zjevně obnovil. Nejčastějším prostředkem, po němž všichni v takovém okamžiku volají, je právě referendum.

V některých případech slouží referendum i jako prostředek vyváženosti zastupitelského systému, a to dvojím způsobem. Jednak se s ním setkáváme v tzv. systému prezidentském, v němž se uplatňuje přímá volba prezidenta při zachování legitimity parlamentu. I když zde nemusí přímo docházet ke komunikačnímu zkratu, poskytuje referendum jedné z těchto paralelních legitimit možnost posílit svou pozici. V tomto ohledu je de facto nástrojem k řešení sporu mezi legitimitou prezidenta odvozenou přímo od lidu a legitimitou parlamentu jako zastupitelského orgánu. Nejčastěji tu bývá iniciátorem sám prezident. Jako »klasický« příklad můžeme uvést de Gaullovu politiku v 60. letech.

Referenda se však dožadují i malé, systémově okrajové (nejčastěji regionální) politické strany, usilující o uplatnění ve »stabilizovaném« zastupitelském systému, který jim poskytuje nepatrnou naději na úspěch »řádnou« cestou, tj. prostřednictvím voleb. Konflikt přání a reálných možností těchto subjektů, zbavených podílu na rozhodování, většinou vede k vypsání referenda, jehož hlavním cílem pak není řešit konkrétní problém, ale především rozhýbat politickou scénu. Systémově okrajové strany se jako jeho iniciátoři zákonitě dostávají do centra politického boje a připoutávají k sobě větší pozornost, než jakou by získaly v běžné politické praxi. Tímto způsobem mohou ovlivňovat politiku i »velkých« politických stran, pro něž dříve nebyly partnerem. Touto cestou lze dosáhnout i určitého oslabení pozic »velkých« stran, avšak ani jednou se nepotvrdilo, že by taková změna měla trvalejší ráz.

S oběma zmíněnými »typy« referend se spojuje jedna, a to zcela zásadní námitka, kvůli níž bývá tato technika rozhodování velmi často zpochybňována a odmítána: snadná manipulovatelnost občanů. Giovanni Sartori v této souvislosti hovoří o zásadním rozdílu mezi informovaností a znalostí. Občané mohou být zahlceni přemírou informací, ale přesto si na jejich podkladě mohou stěží utvořit ucelenou představu o podstatě problému tak, aby mohli zaujmout odpovědné stanovisko k jeho řešení. Navíc se snadno, zvláště ve zjitřené atmosféře, utváří i falešná představa o důležitosti problému předkládaného k referendu, přičemž tento problém nemusí být v dané chvíli ani zdaleka tím nejzávažnějším.

Neméně sporné je na referendu to, že se jeho prostřednictvím přijímají rozhodnutí na základě většinového principu. Jedná se prakticky o »nejčistší« formu majoritního principu, jaká se v politické praxi vyskytuje. Ani westminsterský parlamentní systém, který je pokládán za klasický příklad majoritního principu, nedosahuje takové dokonalosti, neboť i on ponechává prostor pro uplatnění menšinových zájmů. V referendu však nikoli. Navíc, westminsterský systém převádí většinu na zastupitelský systém, zatímco referendum rozkládá při hlasování společnost na individua, jejichž vzájemný vztah je utvářen okamžitým postojem k jednomu zcela konkrétnímu problému. Chybí mu vazba na dlouhodobé začlenění občanů do konkrétních sociálních, ekonomických a politických struktur. Sám tento fakt jistě nebrání kladnému hodnocení úlohy referenda. Tam, kde se používá k rozhodování o takových záležitostech, jakými bylo například hlasování o vstupu Norska či Velké Británie do Evropských společenství (ostatně šlo o zatím jediné referendum ve Velké Británii) nebo o přijetí rozvodu v Itálii, je jeho pozitivní role zcela nezávislá na individualizaci při hlasování. Pochybnosti se však objevují v okamžiku, kdy má referendum řešit problém přímo související s pocitem ohrožení určité části obyvatelstva. V případě rozvodů v Itálii bylo teoreticky možné neuspokojit 49 % občanů, a přitom

v nich nevzbudit pocit životního ohrožení. Alternativa byla více méně přijatelná pro všechny. Má-li však dojít k rozhodnutí, jež apriori část občanů státu (a to bez ohledu na jejich počet) nemůže akceptovat, neboť se cítí zbytkem společnosti vážně ohrožena, je majoritní princip tou nejhorší variantou řešení daného problému. Jestliže má referendum rozhodnout například o vztahu specifické politické entity k celému politickému systému, jinými slovy o vztahu části k celku, může to vyvolat nežádoucí tenze a ohrozit sám politický systém. Úvodní Barryho myšlenka se týká právě těchto situací, mezi něž, bohužel, spadá i případné československé referendum. Proto je podle mého názoru nutné se u této otázky zastavit podrobněji.

Využití majoritního principu znamená, teoreticky vzato, že vítěz získává vše a poražený vše ztrácí. V praxi však je situace méně »výhodná« pro obě strany. Menšina totiž ztrácí mnohem více, než získává většina. Je postavena do situace, z níž není praktického východiska, je jednoznačně přehlasována bez možnosti uhájit prostor pro diskusi a jednání s většinou (arci za podmínky, že o skutečné řešení tímto způsobem stojí). Stejně tak většina – zvláště v případech, kdy se poměr sil přibližuje onomu magickému poměru 49:51 – získává vítězství velmi pochybné hodnoty, neboť vlastně vytváří podmínky pro ještě zásadnější požadavky a odpor ze strany menšiny. Referendum v takových případech může situaci spíše zhoršit. Jak zdůrazňuje již zmiňovaný Barry, zvláště ve společnostech, v nichž je nedílnou součástí politické hry nacionalismus odvolávající se k právu na národní sebeurčení, je majoritní princip jednou z nejméně vhodných metod pro řešení problémů státní integrity. Národnostně definovaná menšina nikdy nepřijme referendem dosažené rozhodnutí o svém vlastním podřízení jiné národnostně definované většině. Bude se cítit pouze více usurpována celkem, s nímž se neztotožňuje, což znamená hrozbu pro celý systém. V lepším případě, kdy si většina bude vědoma všech důsledků, jež vyplynou z práv získaných referendem, bude referendum zcela zbytečné, protože problémy nevyřeší.

Co tedy referendum v demokratickém politickém systému skutečně může a co ne? Obecná odpověď prakticky není možná – znamenalo by to zkoumat referendum jako zcela zvláštní druh systému, jaký se však v čisté podobě nikde nevyskytuje. Právě proto je nutné hledat odpověď vždy ve vazbě na konkrétní zastupitelský systém, v němž je referenda použito. Ani případy, kdy bylo referendum prostředkem politické změny v zastupitelském systému mimo »řádné« období změn, tj. bez ohledu na volební období, nepotvrzují, že by bylo možné touto cestou dosáhnout zásadnějších a trvalejších přesunů než těch, které umožňují volby.

Očekáváme-li, tedy od navrhovaného referenda o uspořádání ČSFR, že vyřeší vztah české a slovenské části federace, budeme jím se vší pravděpodobností zklamáni. Jediné, co v tomto ohledu referendum může, je vytvoření podmínek pro legalizaci určitého postupu při řešení konfliktu mezi českou a slovenskou politickou reprezentací. To znamená mezi reprezentacemi ustavenými ve volbách, jejichž charakter sám odpovídal více referendu než volbám. Ano, skutečným cílem voleb v červnu 1990 nebylo nic více a nic méně, než v lidovém hlasování rozhodnout o konečné platnosti odmítnutí předlistopadového politického systému (Přítomnost na to tehdy poukázala v č. 2/1990 – pozn. red.). Vznikly tak zastupitelské orgány, jejichž hlavním úkolem bylo otevřít prostor pro budování jiné než socialistické společnosti v bývalé ČSSR. Každodenní boj na politické scéně velmi brzy odhalil nedostatky zastupitelského systému vytvořeného na bázi takového »referenda«: velmi slabé, v některých případech postupně ještě slábnoucí vazby mezi občany a zastupitelskými sbory na jedné straně, a třemi paralelně existujícími »státními« zastupitelskými orgány na straně druhé. Necelý rok a půl po těchto volbách zřetelně postrádáme zakotvení zastupitelského systému jak v československém ohledu, tak v české i slovenské společnosti jednotlivě. Nahromaděné problémy spojené s celkovou transformací však vyžadují, aby tyto vazby byly mnohem pevnější, aby mohly nejen gradovat určité zájmy, ale stejně tak působit jako brzda a chránit před vytvářením pseudoproblémů, jimž se žádná společnost nemůže vyhnout.

Na naší současné politické scéně se prakticky nesetkáme s odpovědností vlastní všem demokratickým zastupitelským systémům. Požadavek referenda je výsledkem této téměř učebnicové situace – nedostatek komunikace v systému vyvolává potřebu jejího obnovení, a to cestou přímého podílu občanů na rozhodování. Patová situace na zastupitelské úrovni si bez ohledu na to, kdo je iniciátorem referenda, vynucuje užití přímé vazby mezi občany a mocí. Prostřednictvím referenda se však nedá obsahově vylepšit zastupitelský systém; lze jej pouze na chvíli vyloučit z konkrétního rozhodování, ale bude to opět on, kdo výsledek referenda realizuje. Jinými slovy, je-li zablokován rozhodovací systém v důsledku dysfunkce zastupitelského systému, pak referendum není řešením. V našem případě by zastupitelský systém při jeho spíše fiktivním podílu na rozhodování mohlo do jisté míry nahradit zřetězení referend. Teoreticky se proti podobné alternativě jistě nedá nic namítat, Jean-Jacques Rousseau by byl jistě spokojen. Stali bychom se raritou mezi ostatními demokratickými společnostmi, jakou je dvouhlavé tele v říši živočišné . . . Zastupitelský systém nás prostě nemine. Cesta k jeho fungující podobě však vede pouze přes zastupitelský systém.

Přinejmenším stejné pochybnosti se vznášejí nad možností referenda řešit problémy související s národním sebeurčením. V případě slovenských zastánců samostatného státního celku plně platí uvedené myšlenky z Barryho studie. Navíc, i v tomto ohledu hrají svou roli naše volby–referendum z června 1990. Vzhledem k celospolečenské prioritě nedaly příliš velkou šanci této již tehdy aktivní politické reprezentaci. A to zároveň v době, kdy problém česko-slovenských vztahů již dávno nebyl latentním problémem. Objevil se v okamžiku změny názvu republiky a byl pro mnohé z nás tentokrát jen nesmyslnou pří o slovíčka – zcela zjevně však představoval už v té době pro nemalou část občanů Slovenské republiky problém číslo jedna. Pociťované »životní ohrožení« získalo na intenzitě, když se začaly hromadit problémy s ekonomickou reformou. Slovensko si začalo vydobývat (!) svá práva na politické scéně i na náměstích. Proč vydobývat? Protože ti, kteří se cítili ohroženi, spojovali svůj pocit především s neadekvátností zastupitelských sborů. Zůstávali v menšině, i když získávali pozice (alespoň podle všech ostatních). Tento pocit jim referendum neumožní překonat, pouze jej umocní, budou-li v rozhodném okamžiku početně slabší. Necítí-li se Slováci spokojeni dnes, není důvod se domnívat, že budou spokojeni zítra – zatlačeni na ústup většinou stejného druhu, kterou pokládají za sobě nepřátelskou.

Referendum o budoucím charakteru dnešní ČSFR je velmi problematickým prostředkem řešení naší současné situace. Kdyby bylo uskutečněno, nepochybně by poznamenalo celou československou společnost bez výjimky, ať bude společný státní útvar zachován, či nikoli. Co říci závěrem? Z hlediska politologického studia nabízí referendum zajímavou matérii. A občanům . . . ?

Blanka Říchová (1958) vystudovala historii na FF UK, od r. 1982 v Orientálním ústavu ČSAV, kde se věnovala zkoumání politických systémů v afrických zemích (práce o aplikaci konsociačního modelu v Súdánu), od r. 1990 působí v Politologickém kabinetu Ústavu státu a práva ČSAV.

Němectví v Čechách

Za téměř srdečného nezájmu sdělovacích prostředků, ve víru daleko atraktivnějšího dění doma i venku, oficiálně zahájila dne 15. října svou činnost pražská pobočka Nadace Konráda Adenauera. Nadace, jejímž programem je sbližování národů cestou rozvoje politické kultury a vzdělávání, dnes vyvíjí činnost ve více než 100 zemích čtyř kontinentů.

V úvodní řeči se předseda nadace dr. Bernhard Vogel, emeritní předseda vlády, kromě jiného s úctou zmínil o Karlu IV., »císaři Římské říše německého národa« a o jeho pražském vysokém učení; implicite tím připomněl, že Karlovo učení bylo nejstarší nejen českou, ale i německou univerzitou. Jeho medievalistický exkurs lze domýšlet i dál. Na přelomu 14. a 15. století vznikla v Praze překrásně iluminovaná bible Rotlebova (známá též jako Václavova), jeden z nejstarších překladů Písma do němčiny. Podobných příkladů dobové kulturní vzájemnosti by se našla dlouhá řada. Všechny tyto hodnoty sdílíme s Němci a můžeme se jimi pyšnit i my; nemusí to být stále jenom, řekněme, Kutnohorský dekret . . .

Při zahájení byla zmíněna další velká jména: Stifter, Rilke, a ovšem Kafka, Werfel, Brod . . . Pak také přišla slova nejen k tomu, co bylo, ale i co je, bude či býti má. – Tyto podněty nelze ponechat bez odezvy: i my jsme povinni otevřít se vstříc, nechceme-li si sblížení představovat jen jako hospodářskou kuratelu. Proto si troufám přispět k tomu sám: děkovným oslovením s námětem.

Vážení přátelé, ano, je třeba vděčně uvítat vstřícnost a ochotu, s nimiž se k nám obracíte. Nelze však přitom zapomenout na žádný z dluhů, jež mezi námi navrstvené stojí – nesplacené, nezahlazené, neodpuštěné. Tane mi při tom na mysli také jedna drobounká splátka z naší strany, totiž formulace o »vyhnání« (tj. sudetských Němců) v preambuli nedávno parafované smlouvy mezi našimi státy. Nevzpěčuji se proti ní, neuchyluji se k výmluvám, že ne my Češi, ale vítězné mocnosti jako kolektivum rozhodly o tomto kolektivním vysídlení. Netroufám si na to, přestože je zřejmé, že se touto klauzulí staví východisko nejen budoucímu kýženému sbližování našich národů (když už ne nápravě křivd, nedosažitelné jinak než symbolicky), ale i pro budoucí možné konflikty, podobné těm, jakým jsme v uplynulém tisíciletí nedokázali (ani Češi, ani Němci) zabránit.

V krátké epoše nadvlády hitlerismu utrpěl český národ od Němců křivdy, na něž se rozhodl reagovat »konečným řešením« německého problému na »svém« historickém území; respektive (to je alibističtější výklad) nechal vítězné mocnosti, aby toto řešení umožnily. Dopustil přitom, že odvetné řešení bylo vskutku konečné, totiž všeobecné. Řešení, k jakému Němci nestačili vůči Čechům přistoupit: »česká otázka« měla být definitivně »řešena« až po vítězné válce.

Potud tedy měl český přístup čas i příležitost projevit se důsledněji než německý. Podotýkám to jen proto, že česká strana tradičně ráda odmítá jakékoli zpochybňování morálního nároku na »odsun« poukazem nejen na okupaci, koncentrační tábory a popravy (tedy na historická fakta), ale též odkazy k německým poválečným záměrům (tedy historickými kondicionály). Jinak nechci obě »řešení« srovnávat; nechávám též stranou počty obětí na obou stranách stejně jako rozdílnost okolností, za jakých k ztrátám na životech docházelo.

Není teď třeba rekapitulovat, co vysídlení sudetských Němců znamenalo pro tu i onu zemi, pro oba národy a pro budoucí vztahy – řečeno o tom bylo (a jistě ještě bude) na obou stranách ažaž. Připomeňme pouze fakt, že »odsunem« se z českých zemí stal definitivně prostor jak očištěný, tak ochuzený (řazení slov zde pouze podle abecedy) od německého jazyka, německé kultury, od (přímého) německého vlivu, od německého (spolu)bytí. Dodat snad lze ještě to, co se zdá čím dál nepochybnější – že to vše znamenalo víc ochuzení než zisk z »očisty«, a nejen pro samotný »český geoprostor«.

Jenom bych prosil nezapomenout na jedno. Německou kulturu v Čechách a na Moravě nevytvářeli jen Němci (tzv. sudetští: etničtí, kmenoví, »norimberští«), ale také německy mluvící a kulturně existující židé. (Nebo Židé?) Jich se české »konečné řešení« prakticky nedotklo, protože jejich »otázku« stačil rázně vyřešit sám hitlerismus, a to na rozdíl od »otázky« české definitivně. Pro Čechy z toho vyplývá jakás takás polehčující okolnost leda individuálně; českomoravský »stát« se pod Hitlerovou protekcí nezmohl pro své židy na to, co dokázalo třeba Dánsko. Neztotožnil se s židy v jejich utrpení; Češi jím také neargumentovali, když nastala příležitost odvety. Jestli si však uvědomujeme, že jedním z nejzávažnějších důsledků druhé světové války a následného uspořádání bylo vykořenění německého kulturního živlu z českých zemí (a tím do nezanedbatelné míry z oblasti střední Evropy vůbec), a chceme-li z toho jako Češi vyvodit nějaké důsledky, nezapomínejme na to.

Proč to říkám? Je velmi pravděpodobné, že jak změněné poměry v Evropě, tak i jejich konkrétní reflexe mezi Německem a Čechami, respektive Československem, povedou v nějaké míře k návratu německého živlu do jeho tradičního prostoru spolubytí. Je to však zároveň prostor bývalého spolubytí německožidovského. Proto mě napadá otázka: dokázali by se Němci smířit s tím, že by v procesu tohoto návratu byli upřednostňováni právě – Židé?

Otázka nutně vypadá do jisté míry spekulativně, a asi taková je. Kolik že německo-českých Židů přežilo nacismus, kolik jich vůbec může ještě v Německu žít. . . ? Já však nemám na mysli jen tyto Židy: míním zde všechny, kteří by byli ochotni – odkudkoli, třeba z Izraele nebo z Ameriky – přestěhovat do Československa jako »němečtí« Židé, jako spoluobnovovatelé středoevropské německo-židovsko-české kultury, a zároveň jako »rukojmí« česko(slovensko)-německého smíření. Nebylo by to spravedlivé? A: nebylo by to dokonce možné? Při vší symboličnosti, jistě.

Nejspíš to není nic než nehorázný sen. Kolik jen by takový projekt měl legislativních, státoprávních a občanskoprávních komplikací, o majetkových ani nemluvě: a právě ty se dnes zdají největší překážkou česko-německého vyrovnávání. Mne ovšem děsí věc jiná: že totiž v případě jednání o takovém projektu (neřkuli při jeho uskutečňování) by nad československou animozitou vůči Němcům převážil náš tradiční – nacismem toliko potlačený – antisemitismus. A kdoví, možná na to bude stačit už jen tento nesmělý námět do diskuse . . .

Ad vocem 15. října. Slavnostní zahájení činnosti pražské pobočky Nadace Konráda Adenauera se událo nejen týden po státní návštěvě spolkového prezidenta Weizsäckera a souběžně s návštěvou izraelského prezidenta Herzoga, ale rovněž v den, kdy československá televize uvedla první část Lanzmannova dokumentu Holocaust – šoah. Dlužno připomenout, že slavnostní zahájení Nadace začalo v 6 hodin večer; kdo měl zájem, pohodlně večerní televizi stihl . . .

Jan Horálek

ИЗВЕСТИЯ

Bezprostředně po srpnovém puči redakce Přítomnosti požádala o interview známého moskevského ekonoma a publicistu Nikolaje Šmeljova. Ochotně souhlasil, nicméně záhy se ukázalo, že povinnosti poslance Nejvyššího sovětu mu v tak napjaté době znemožňují jakkoli disponovat vlastním časem. Rozhovor se zatím nekonal. Abychom přec jen seznámili své čtenáře se Šmeljovovými názory na současnou hospodářskou situaci v jeho zemi, sáhli jsme po analytickému materiálu Šance na záchranu, který tento autor uveřejnil na pokračování v deníku IZVESTIJA 18., 21., 22. a 23. října.

Současné politické diskuse v SSSR se bohužel téměř výlučně soustřeďují na problémy svrchovanosti jednotlivých regionů, na otázky kompetencí a revize hranic. Jediným smysluplným námětem, takových diskusí, píše Šmeljov, by však měla být »svrchovanost člověka a její rozvinutí v hospodářské oblasti, totiž suverenita podniků, malých i velkých. Ani pro člověka, ani pro podnik by neměly existovat etnické či územní hranice. Ekonomie tuto jedinou důležitou svrchovanost označuje pojmem trh«. Funguje-li tržní hospodářství, je prvotní úlohou státu »korigovat případně odstraňovat vše, co brání neomezenému pohybu zboží, lidí, idejí a kapitálu«. Šmeljov se ptá, kdy politikové konečně pochopí, že vidiny demokracie, suverenity a prosperity zůstanou bez trhu pouhými fikcemi.

Jedinou alternativou katastrofy, do níž se řítí bývalý Sovětský svaz, totiž rozsáhlé války všech proti všem, je urychlené vytvoření jednotného (společného) hospodářského prostoru na teritoriu někdejších svazových republik. Šmejlov vyjmenovává jeho základní rysy (a lze tento výčet mimochodem považovat za minimální ekonomickou charakteristiku státního útvaru obecně, což není bez zajímavosti ani pro nás v ČSFR. - L.M.). Jsou jimi jedna měna, jedna ústřední banka, jednotná celní pravidla ve vztahu k zahraničí (a absence jakýchkoli celních přehrad uvnitř prostoru), existence společných fondů pro řešení závažných ekologických, sociálních a hospodářských problémů a v neposlední řadě společný rozpočet (není ani tak důležitá jeho výše, jako pevnost rozpočtových pravidel: jednotná daňová soustava pro oblast příjmů a možnost kontrolovat výdaje pro každou zúčastněnou republiku). Jestliže zájemce o začlenění do společného hospodářského prostoru zpochybňuje třeba jen jediný z pěti principů, je lepší, aby se separoval. Avšak žádná z republik s výjimkou Ruska (a i pro ně by to bylo nelehké) nemá podle Šmeljova k takovému kroku dispozice. Socialisticky deformované cenové relace způsobily naprostou závislost všech republik (s výjimkou Ázerbájdžánu) na Rusku. Úhrnný každoroční schodek bývalých sovětských republik vůči Rusku představuje 50 miliard dolarů. Je těžké si představit, kde by získaly republiky po svém osamostatnění chybějící zdroje. Vývoz nekvalitního vína, ovoce, zastaralých strojů nebo i draze vytěženého doněckého uhlí nezbytný objem deviz nepřinese a spoléhat pravidelně na milodary zvenčí nelze. Aby tento fakt pochopily, musí si zřejmě některé republiky nejdříve natlouci nos . . . Země sdružené v jednotném hospodářském prostoru se budou muset v první řadě vypořádat s tím, že peníze (rubly) ztratily svou funkci. Proč by dnes měl sovětský občan zvyšovat svůj pracovní výkon, aby vydělal víc peněz, ptá se Šmeljov, »když je stejně jako dřív otrokem, nevolníkem zavřeným v lágru, v němž veškeré požitky záleží pouze na tom, zda mu vydá nebo nevydá nějaká úřednická krysa prokletý příděl.« (Jak víme, takřka na celém území bývalého SSSR jsou dnes zavedeny lístky na základní potraviny. - L.M.)

Klíčem k ozdravení sovětské ekonomiky je likvidace obrovského rozpočtového deficitu. Řešením samozřejmě nebude další emise rublů – »tiskařské stroje je třeba zastavit«. Příjmovou část rozpočtu lze podle Šmeljova zvýšit pouze rozšířením daňové základny (nikoli pouhým zvýšením beztak už vysokých daňových sazeb), což znamená liberalizaci cen (pro začátek s regulací cen základních potravin, nájemného a dodávek tepla pro domácnosti). Nutno dále poskytnout maximální svobodu podnikání, zrušit prohibici (direktivní snížení cen lihovin a zvýšení jejich produkce by přineslo státu miliardové zisky – zisky, které dosud mizejí v kapsách obchodní mafie a nelegálních výrobců). Znamená to také dovézt co nejvíce nedostatkového spotřebního zboží a malé zemědělské techniky (k tomu je nutný úvěr ve výši 40 miliard dolarů). Tento dovoz ospravedlňuje důležitý psychologický moment: aby totiž člověk uvěřil myšlence trhu, potřebuje co nejdříve vidět zaplněné výkladní skříně. Není důležité, že zpočátku nebude mít, zač by zboží koupil. Ne vše dovezené se ovšem dostane do výlohy, je nutné se smířit s tím, že 25 – 30 % dovozu bude rozkradeno již v obchodní síti . . .

Šmeljov rovněž hovoří o čtyřech cestách k úspoře výdajů státního rozpočtu. Tou první je redukce výdajů na armádu a na zbrojení. Co se konverze týče, pouze 20 % nákladů ve zbrojním průmyslu tvoří mzdy zaměstnanců, zbytek jsou výdaje na energii, suroviny a amortizace budov a zařízení. Snížení výroby většiny zbraní by přineslo okamžitý efekt, snížilo by zoufalý nedostatek energie, materiálů, kvalitních výrobních linek. Určitě se vyplatí platit propuštěnému personálu dva až tři roky plnou mzdu. Za tu dobu by se jistě dokázal rekvalifikovat, mnohé závody by našly alternativní výrobní program. (Bylo by dobré zveřejnit podobné kalkulace i o našem zbrojním průmyslu, jistě takové existují. - L.M.) Druhou cestou je zrušení dotací neefektivních výrob. Je zřejmé, že mnohé podniky musejí zaniknout. Šmeljov například uvádí, že stát dotuje 70 procent ztrátových sovchozů a kolchozů, které se na celkové zemědělské produkci nepodílejí ani 20 procenty. Nezaměstnaní se však budou rekrutovat nejenom ze zaniklých podniků, neboť každý sovětský podnik zaměstnává v průměru čtvrtinu až třetinu lidí zbytečně. Třetí cestu představuje omezení kapitálové výstavby a zkrácení stavebních lhůt (dnes v průměru přes 11 let, světový standard je 1,5 - 2 roky - L.M.), kontrolu výstavby nutno svěřit bankám. Čtvrtou cestou je snížení zahraničních výdajů. Bude třeba žádat zahraniční věřitele o odklad splácení dluhů na 5 až 10 let (splátky a úroky dnes pohlcují přes polovinu příjmů z vývozu) a okamžitě ukončit otevřenou i skrytou (umělé zvýšení dovozních a snížení exportních cen) podporu zahraničních klientů.

Nikolaj Šmeljov si všímá nejen mechanismů, jež by mohly odstranit příčiny rozpočtového schodku a růstu inflace, ale navrhuje i způsob likvidace inflačních peněz. Měnovou reformu považuje za morálně neúnosnou a politicky neproveditelnou, proto prosazuje odčerpání inflačních peněz z trhu. »Občanům a podnikům je třeba co nejrychleji prodat vše, co jenom lze.« Hovoří o bytech, drobných a středních podnicích, pozemcích, akciích, státních dluhopisech. Pokud by domácím zájemcům nestačily jejich inflační peníze, je třeba si bez obav vypůjčit na Západě – spravil by to prý úvěr 30 miliard dolarů.

Alfou a omegou reformy hospodářství je privatizace. Šmeljov důrazně vystupuje proti populistickým návrhům privatizovat pouze rozdáním majetku všemu obyvatelstvu včetně dětí. Podíl 10 tisíc »investičních rublů« pro každého se mu zdá příliš malý na to, aby probudil v člověku podnikatelského ducha; navíc podle světových zkušeností může mít takovýto sklon prý nejvýše 6 – 8 % obyvatelstva. Je proč se obávat i byrokratické a rozkrádačské mašinérie, která by přitom vznikla. A co víc – bezhotovostní peníze by vedly k dalšímu zvýšení inflace. V Anglii potřebovala premiérka Thatcherová na privatizaci deseti velkých podniků deset let, a tak si prý sovětská privatizace vyžádá přinejmenším několik desetiletí. (Šmeljov vychází z odhadu, že majetek určený k privatizaci představuje dva trilióny rublů, kdežto objem volných peněz mezi obyvatelstvem a podniky nepřesahuje 800 miliard – a protože neuvažuje o intenzívním zapojení zahraničních zájemců, časový horizont privatizace se nutně vzdaluje - L.M.) Metody privatizace vidí Šmeljov v aukcích, pronájmech, volném prodeji akcií. S privatizací velkých koncernů však není třeba spěchat, lze je naopak ponechat ve státním vlastnictví: stát jim poskytne plnou hospodářskou svobodu a jedinou regulací budou daně. »Ať se privatizují pomaličku samy z vlastní vůle.« (Šmeljov argumentuje profitem velkých státních společností ve Francii a Itálii, neuvádí však, že se tyto podniky chovají tržně v již zavedeném tržním hospodářství a že to nebyly ony, kdo určil pravidla trhu. - L.M.)

Zajímavý je Šmeljovův pohled na privatizaci zemědělství. Vystupuje proti administrativní demontáži existujících sovchozů a kolchozů. 75 % těchto hospodářství časem zanikne (bez dotací) samo sebou. Ke kompenzaci jejich produkce stačí, aby se každý desátý obyvatel venkova rozhodl pro soukromé farmářství (obávám se, že to nebude tak snadné – L.M.); jestliže se podaří přesvědčit k tomuto kroku každého pátého, budou soukromí zemědělci produkovat víc potravin než celý kolektivní sektor dohromady. Současně je třeba k řízení kolektivních hospodářství používat výhradně daňového systému (s nízkou sazbou), stát musí vykupovat produkci za tržní ceny.

Další nezbytností je přechod ke konvertibilitě rublu. Šmeljov navrhuje použít zkušeností NEPu (inspirace Leninovým NEPem je zřetelná i v pohledu na privatizaci. - L.M.) a dnešní Číny, a zavést paralelní měnu. »Červoněc« by nejprve sloužil k provádění zahraničněobchodní činnosti. Měl by se prodávat za oficiální, avšak pružnou cenu pro začátek podnikům a posléze i běžným občanům. Nezbytné prostředky (v rozsahu 8-10 miliard dolarů) k emisi nových paralelních peněz by podle Šmeljova poskytl Mezinárodní měnový fond.

Takové plány se opravdu neobejdou bez finanční pomoci vyspělých zemí. Bezprostřednímu přílivu zahraničního kapitálu zatím brání politický a právní chaos. Výhledově by však nebylo špatné, uvažuje Šmeljov, kdyby Západ navrhl zemím Sovětského svazu novodobý Marshallův plán. Co může SSSR nabídnout jako protihodnotu a jaké skýtá záruky? Existují zlaté rezervy, k dispozici jsou dluhy zemí třetího světa, lze nabízet akcie nejperspektivnějších podniků, právo dlouhodobého využívání přírodních zdrojů, půdu (podle světových cen by stačilo 1 promile z několika stovek miliónů hektarů, jimiž disponuje bývalý SSSR). Šmeljov připomíná i morální imperativ pomoci Sovětskému svazu, neboť »tragédie uplynulých sedmdesáti let je tragédií celého světa, celé současné civilizace«. Tak či onak, uzavírá Šmeljov »k plnému ozdravění naší ekonomiky bude zapotřebí úsilí nejméně dvou pokolení.«

Ladislav Minčič

Observatorium světový tisk

EL PAIS

DIARIO INDEPENDIENTE DE LA MAÑANA

V Havaně koluje truchlivý vtip. Je vyhlášen konkurs matadorů a žádnému z uchazečů se nepodaří býka na x-tý pokus zabít. Konečně se jeden opodál stojící Kubánec přiblíží k rozkročenému býkovi, kradmo se nakloní k jeho uchu – a zvíře padne jako zasažené bleskem. »Jak jsi to dokázal?« ptají se ostatní s úžasem. – »Pošeptal jsem mu Socialismo o muerte (socialismus, nebo smrt) . . .«

Dodejme, že na Kubě se corrida nepěstuje a že s bizarním heslem »Socialismus, nebo smrt!«, které je variantou někdejšího plamenného »Vlast, nebo smrt! Zvítězíme!« přišel před dvěma roky sám Fidel Castro. S tím, že toto heslo – či lépe: pohrůžku – nebude možno ještě nějakou dobu odbývat jen posměchem, Havanci samozřejmě počítají, zejména po říjnovém sjezdu komunistické strany, na němž Castro potvrdil nezvratnost jejího mocenského monopolu, socialistického vlastnictví a centrálního hospodářského plánování. »Jsme tady, protože jsme odhodláni vytrvat v boji až do smrti, dát tvrdě za vyučenou imperialistickému agresorovi, jestliže se pokusí nás zničit,« prohlásil od řečnického pultu. »Kapitalismus se na Kubu nevrátí, neboť na rozdíl od neokoloniální epochy nejsme žádnou frakcí, ale hrdým národem, který nesnese jakékoli omezení nezávislosti.«

4. sjezd Komunistické strany Kuby proběhl za zavřenými dveřmi v atmosféře zatýkání odpůrců režimu a vypovídání zahraničních zpravodajů – pro jistotu se konal téměř tisíc kilometrů od Havany, v jihokubánském Santiagu, v němž se kdysi Castro (tehdy ještě na hony vzdálený leninským poučkám) společně s revolučními studenty z buržoazních rodin pokusil dobýt Moncadova kasárna. Očekávalo se, že ze sjezdového jednání KSK vyplynou určitá liberalizační opatření v zemědělství a řemeslech, podněty k ústavním změnám – především možnost přímé volby poslanců do nejvyšších zastupitelských orgánů – a revize statutu KSK, jež by měla rozšířit její ústřední výbor, redukovat přebujelé politbyro (26 členů!) a otevřít stranu i věřícím. Kromě tohoto posledního bodu (zřejmě nový strategický nápad Fidela Castra ve vztahu k ostatním latinskoamerickým zemím) žádné z uvedených očekávání »sjezd ve zbrani« nesplnil. Závěrečný dokument hovoří nám ještě dobře známou rituální mluvou o »boji proti buržoazní ideologii a individualismu, proti oportunismu, dvojí morálce a protispolečenským postojům« a působí dojmem beznadějné zpozdilosti a neochoty sebeméně akceptovat skutečnost – francouzského filosofa Bernarda-Henri Lévyho zajisté opravňuje, aby

Castrův režim označil za »dodělávající bestii«.

Je v tom cosi groteskního, že posledním diktátorem v Latinské Americe je právě komunista Fidel Castro, jenž kdysi sklízel tolik sympatií, a nejen na levici. Nyní se karikaturistům ve světovém tisku jeví jako poslední zbylé jablko na opadaném a seschlém stromě »světové socialistické soustavy«, případně jako jediná dochovaná socha v galérii potlučených komunistických idolů. Kontinentální souvislosti jako by se vypařily, trochu poučenější komentář aby pohledal. Kam se poděli všichni ti »političtí turisté«, co vysedávali v letech šedesátých v saloncích havanského Hiltonu, co rozmlouvali s Fernándezem Retamarem, intelektuálním mistrem nejubožejších politických identifikací, nebo s předáky brigád nakomandovaných na sklizeň cukrové třtiny? Nemám teď na mysli Susan Sontagovou, Noama Chomského či Hanse Magnuse Enzensbergera – tak vysoko nemířím – , ale různé »menší« (zvláště naše) experty na světovou ekonomiku, vědu a kulturu, kteří ochotně pomáhali zasvěcovat Kubánce do socialistické mytologie a společně s nimi tlačili jejich káru do úvozu, v němž dnes jen tak neotočí. Nevyčítejme jim, co bylo – budou ale nyní schopni připojit své zasvěcené slovo? Míním i české a slovenské iberoamerikanisty, co třídili kulturu Latinské Ameriky podle »kubánského« mustru, a teď se o Kubáncích zmiňují s útrpným posměchem anebo s charakteristickým fázovým posunem vyprávějí, jak hrozná je tam diktatura – ale nic víc.

To poslední červivé jablko samozřejmě spadne, důležité je odhadnout kdy a za jakých okolností. Nedejme se ošálit zprávami o osmdesátigramovém denním přídělu chleba a několikahodinových frontách na kopeček ovocné zmrzliny v zahradě Coppelia. Titíž lidé se dokáží skromně postavit do fronty na jediný havanský deník Granma, plný režimní propagandy a dezinformací. Chtějí se dovědět, jak vyřeší »líder máximo« jejich situaci – a on ji podle nich zajisté řeší, protože dokázal na sjezdu přiznat, že zásoby jsou na nule. Nastínil národu jeho mezinárodněpolitickou izolaci, nezaplacené dluhy a hrozivé vyhlídky, kdy jej opouští Sovětský svaz, jenž udržoval více než třicet let kubánskou revoluci umělou výživou – dodávkami základních surovin i spotřebního zboží.

Když se po světové válce podařilo v OSN prosadit mezinárodní bojkot frankistického Španělska, postižený lid se semkl kolem nelítostného caudilla a uvědoměle přijal úsporná opatření. Nezapomínejme, že po Titovi je Fidel Castro jediným komunistickým vůdcem s neoddiskutovatelným charismatem; je otázka, zda kubánská revoluce stojí a padá s jeho osobou jen proto, že se jí dokázal v určité historické chvíli ujmout a zavést ji na scestí. Castrismus navíc není pouhou replikou východoevropského »reálsocialismu«, i když se s ním v základních rysech shoduje. Uzurpoval totiž národní obsah revoluce, kvasící už na počátku tohoto století z ponížení, které Kubáncům přinesla severoamerická »politika dobrého sousedství« se smluvně zajištěnou možností ozbrojené intervence. Ještě v roce 1958 se Castro veřejně distancoval od zestátňovacích snah, dnes však už pro kubánskou revoluci není socialismus systémovou alternativou, kterou lze v okamžiku nezdaru opustit a nahradit jinou. V bludné revoluční logice znamená jeho opuštění rozchod s myšlenkou národní nezávislosti a podřízení se mocnému sousedovi.

Kuba je příliš blízko Spojených států, než aby se jejich přítomnost neprojevovala v životě ostrova – baseballem jako národním sportem počínaje a společným systémem splachování klozetů konče. Mentalitou a zvyklostmi mají Kubánci blízko k jižním státům Unie a není divu, že početná kubánská skupina dnes hospodářsky ovládá Floridu a že na miamské radnici úřaduje kubánský starosta. Národní kubánská politika však vždy oscilovala mezi anexionismem a příkrým sebevymezením, spojeným s exaltací latinskoamerické etnicity. Porážka revoluce může pro ni znamenat i přiznání, že Kuba je periferií Spojených států, slabším okrajem marně odolávajícím silnějšímu centru. Situaci komplikuje konfrontační postoj Washingtonu, jenž podmiňuje zrušení embarga vůči Kubě pádem Castrova režimu.

V této chvíli hodně záleží na stanovisku intelektuální elity. Pravdu má zřejmě bohužel Fidel Castro, když tvrdí, že politicky relevantní opozice sídlí v Miami, zatímco odpor na ostrově je zanedbatelný. Dokládá to rozhovor s kubánským disidentem, básníkem a prozaikem Manuelem Díazem Martínezem, který připravil pro madridský EL PAÍS (17. 10. 91, str. 37) Pedro Orgambides. Kubánský básník si stěžuje, že intelektuální činnost na Kubě se problémů národa dotýká jen okrajově. »Je pravda,« říká, »že máme vážné problémy materiální, jako je například nedostatek papíru, jenž znemožňuje vydávání časopisů a knih, ale pokud jde o bytostně důležité problémy Kubánců, intelektuální potenciál jaksi nejeví známky života. Víme, že existují jistá kritéria, určité názory, ale nikdo je nevyjadřuje. Nevysloveny nestávají se tím, čím by být měly: veřejnou diskusí.« V létě byl Díaz Martínez perzekvován, protože podepsal Manifest deseti, první opoziční prohlášení na ostrově. Okamžitě ho vyloučili ze Svazu spisovatelů Kuby a oficiální deník Granma ho označil za spolupracovníka CIA. »Nechtěli jsme v tom manifestu modré z nebe,« hájí se Díaz Martínez, »byl to elementární, velice umírněný dokument, v němž jsme požadovali přímé volby, amnestii pro politické vězně a obnovení zemědělského trhu. Navrhovali jsme pomoc orgánů OSN kubánskému zdravotnictví, pokud jde o léčiva a předpokládaný nárůst dětské úmrtnosti . . . Jsme dnes na Kubě v mezní situaci. Schází nám však odvaha postavit se problémům, a protože je naše situace choulostivá, měli bychom naslouchat světu. Chceme celonárodní diskusi, a nikoli jedno kritérium, jež přijde z jedné strany.«

Neprůrazný postoj domácího disentu jen dokresluje patovou situaci, v níž se dnes Kuba ocitla. Po dvaatřiceti letech revolučního panování se Fidel Castro cítí být otrokem moci, ale ujišťuje, že se jí nevzdá. Rýsují se dvě možná východiska: 1) národní smíření za pomoci latinskoamerických zemí a 2) naprostá izolace Castrova režimu a jeho odstranění. Nutno připomenout, že většina vlád v Latinské Americe již opustila autarkní hospodářské koncepce a je příliš zaujata možností vstoupit na severoamerický trh a získat zahraniční kapitálové investice, než aby si přílišnou podporou pozvolných reforem na Kubě rozhněvala Spojené státy. Nedávná Castrova »blesková« návštěva v Mexiku, spojená s jednáním s prezidenty latinskoamerické trojky – Mexika, Kolumbie a Venezuely –, potvrdila jejich určitou ochotu pomoci Kubě při zdolávání těžkostí způsobených zastavením dodávek levné sovětské nafty, ale očekávání kubánského diktátora nesplnila. (Dodejme, že latinskoamerické státy nikdy nechovaly vůči Kubě otevřené nepřátelství, jakkoli se snažila situaci v karibské oblasti revolucionizovat a nabízet okolním zemím svůj sociální model. Fidel Castro ostatně nebyl vždycky sovětským pěšákem ve »třetím světě«, dokázal naopak svými eskapádami v Etiopii nebo na Grenadě zamotat moskevským vůdcům pořádně hlavu. Buď jak buď, kubánská revoluce byla pro celou Latinskou Ameriku událostí velkého významu – už jen proto, že Kuba se nadlouho stala jedinou zemí subkontinentu, v níž USA nedokázaly nic prosadit.)

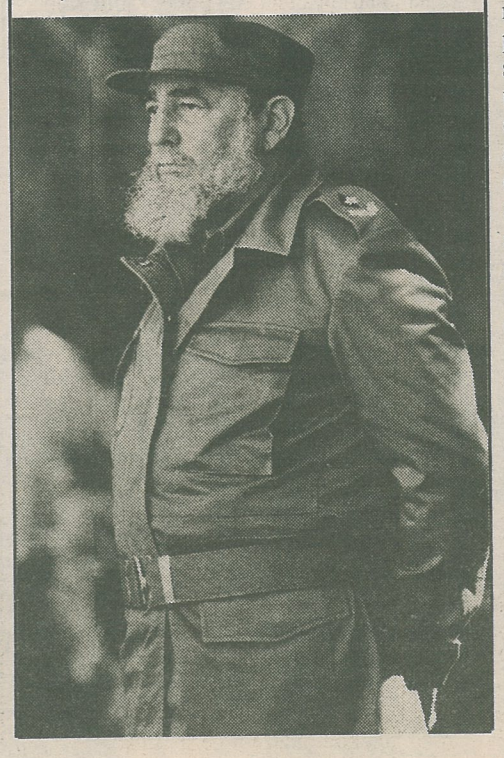

Zbývá dnes velice vlivné Španělsko, jež v minulosti nejednou pomohlo urovnat situaci vyostřenou politickými rejdy Fidela Castra (například po ztroskotání ofenzívy levicových partyzánů v San Salvadoru v roce 1980, kterou vehementně podporoval). Iniciativa tentokrát vyšla ze severošpanělské Galicie, s níž je Fidel Castro spřízněn rodovými svazky. 25. září se objevil v havanském Paláci revoluce předseda galicijské vlády Manuel Fraga Iribarne, nejúspěšnější politik španělské pravice, který už za svého ministerského úřadování ve frankistickém státu projevil s Kubou sympatie. V článku nazvaném »Poučení z jedné cesty« se pokusil v listu EL PAÍS (12. 10. 91, str. 12) bilancovat výsledky jeho mise ekonomický expert Alberto Recarte. Zarážející prý je, jak důsledně se Manuel Fraga přidržuje ideje »národního usmíření«, na kterou Castro ani v nejmenším nepřistoupil. Zřejmě zde normativně spolupůsobí Fragovy dobré zkušenosti ze španělského přechodu k demokracii v letech 1975–78. Chceme-li sáhnout po španělském příkladu, píše Recarte, musíme si nejprve uvědomit, že s »přechodem« bylo třeba vyčkat, až generál Franco zemře. »Na druhé straně si nemyslím, že by kdokoli dnes pochyboval o tom, že úspěch španělského 'přechodu' spočíval v předcházejícím rozvoji a upevnění občanské společnosti a dále v relativní hospodářské prosperitě, kterou umožnila liberální ekonomická politika po roce 1959. Měli jsme navíc to štěstí, že jsme mohli počítat se skupinou politiků schopných vést dialog, mezi nimi s Fragou, nicméně uvažme, že ještě pár týdnů před svou smrtí byl Franco schopem potvrdit pěti lidem rozsudek smrti zastřelením. V kubánském případě rozlišujme, že jakmile Castro odejde, zanechá po sobě jen narůstající bídu, kterou způsobil svým dogmatickým a nepružným postojem.«

Manuel Fraga, pokračuje Recarte, nebyl nikdy příliš nakloněn Spojeným státům. Dnes dokonce tvrdí, že Washington je politikou embarga vůči Kubě odpovědný za způsob, jakým tato země organizovala svou ekonomiku. »Pokud by tomu tak skutečně bylo a Castrovi dělalo největší starosti americké embargo, systém hospodářství na Kubě by byl budován tím způsobem, aby mohl čelit tak velkému omezení zahraničního obchodu – ve skutečnosti však měl umožňovat jakékoli zásahy Fidela Castra. Po léta byla Kuba v důsledku jeho fantazírování vystavena ekonomickým pošetilostem, jaké si jen lze představit, Nejhorší na celé jejich historii je to, že jakmile Castra napadne něco geniálního, soustředí se na to všechny prostředky a ostatní věci jdou nutně stranou.«

Ve svém obviňujícím postoji vůči Spojeným státům se Fraga shoduje s reziduální Komunistickou stranou Španělska, což nepřekvapuje, říká Recarte, protože nacionalistické teze zprava a zleva se nezřídka překrývají. Iberoamerické země vkládají teď naději ve volný obchod se Spojenými státy, i když vědí, že se od nich přímé pomoci nedočkají. Způsob, kterým dnes Fraga mluví, jako by patřil do jiné doby. Jenom španělské poplatníky přišel Castrův debakl na více než 100 miliard peset v ekonomické pomoci a nesplacených úvěrech, což samozřejmě není ve světovém měřítku novinka. Jedinečnost kubánského případu tkví v naprosté neochotě režimu posadit se za jednací stůl a přistoupit alespoň na určité reformy. Manuelu Fragovi se v tomto ohledu nedostalo nejmenšího příslibu; snad alespoň dosáhl požadovaných humanitárních ohledů vůči politickým vězňům, jejichž existenci Castro odmítá přiznat. Rozhodně však svou návštěvou u »nejvyššího velitele kubánské revoluce« zasadil tvrdý políček kubánskému exilu a vlastně i představitelům domácího disentu.

Neúspěch Fragovy cesty jenom potvrdil neschůdnost cesty národního usmíření. Otazníky však visí i nad řešením, které zvolily Spojené státy. Povede izolace Kuby k samovolnému zhroucení režimu, aniž by se znásobilo utrpení deseti miliónů obyvatel ostrova? Bude-li zapotřebí intervence zvenčí, neupevní tento zákrok nepřirozený svazek Kubánců s diktátorskou mocí? Pokud má mít řešení podobu konfliktu, je jisté, že tím poraženým by měl být castrismus jako bludná varianta národní revoluce, a nikoli sami Kubánci.

Jan Hloušek

PÚBLICO

edição LISBOA

O výsledcích říjnových voleb v Portugalsku náš tisk referoval, ale jen jaksi mimochodem. Nezazlívejme mu to, vždyť ani pro západoevropské novináře nebyly portugalské volby příležitostí k zásadnějším úvahám o vztahu této nejzápadnější země kontinentu k EFTA a ES, natožpak o vnitřních aspektech jejího demokratického vývoje, který nastoupila v roce 1974. Je to škoda, portugalské volby stály za pozornost – ty u nás, kdo si jich lépe všimli, možná přitom dokonce napadlo, není-li snad vítězný Aníbal Cavaco Silva obrazem Václava Klause po sedmi letech.

Na politické scéně se Cavaco objevil v roce 1985 jako mladý, iniciativní ministr financí. Pochází z Algarve, sloužil ve válce v Mosambiku, vystudoval politické vědy a ekonomii, doktorát získal na stipendium Gulbenkianovy nadace v Anglii. Když se ujal funkce, opozice mu dávala pár měsíců, pro levicové intelektuály byl, jak říká, podezřelý hned. Sám Cavaco tvrdí také, že tehdy neuměl mluvit, byl nesmělý a přecitlivělý na reakce veřejnosti, ale čert věř těmhle předvolebním konfesím!

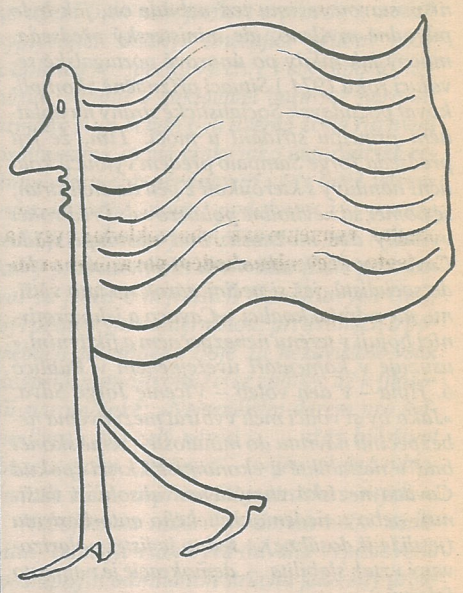

Cavaco je vůdcem portugalské Sociálnědemokratické strany (PSD), jež má opravdu málo společného s politickým uskupením, které Václav Klaus označil za největší hrozbu pro naši ekonomickou reformu. PSD platí naopak za stranu pravicovou – její název je jakýmsi taktickým mimikry z let sedmdesátých, kdy ani v Portugalsku neměla politika zbarvená jinak než dorůžova naději na úspěch. Programem strany je především ono Klausovo »tržní hospodářství bez přívlastků«; do voleb šla se záměrem vytvořit v Portugalsku »moderní ekonomiku schopnou soutěže, solidární společnost hojnosti materiální i duchovní«.

Jestliže Portugalsko prošlo v druhé polovině 80. let dosud nevídaným rozvojem (mělo nejvyšší index růstu v celé Evropě), vděčí za to především energické Cavacově politice a jeho rozsáhlé privatizační iniciativě. Námitky »zleva« poněkud připomínají kritiku, kterou kdysi stíhala španělská opozice úspěšné reformy frankistických technokratů: tak socialisté (PS – Jorge Sampaio) tvrdí, že šlo o konjunkturu spíše vnější: zjištěný růst se prý nepromítl do skutečného vývoje hospodářských struktur; komunisté (PCP – Alvaro Cunhal, Carlos Carvalhas) Cavacovi vytýkají, že svými zásahy ekonomiku vlastně destabilizoval a že vytvořené bohatství je špatně rozdělováno. Zaznívá v těchto rýpancích nezbytný nesouhlas opozice, avšak ve skutečnosti ani komunisté nepopírají, že díky privatizacím a liberalizaci trhu došlo v Portugalsku k hospodářskému oživení a že se tu vůbec daří lépe. Největšího ocenění se Cavacovi dostalo od samotných voličů: v roce 1987 vyhrála PSD volby s naprostou převahou – dosáhla tehdy 50,1 % všech odevzdaných hlasů –, takže Cavaco mohl bez obtíží vytvořit většinovou vládu.

V úloze ministerského předsedy se Cavaco Silva projevil jako mimořádně schopný politik (resorty financí a národního hospodářství ve vytvořeném kabinetu spravoval sám). Obklopil se lidmi, na nichž oceňuje, jak říká, »hlavně technickou způsobilost«; průhledným koncepčním jednáním si získal důvěru partnerů v Evropských společenstvích. – Úměrně tomu, jak rostla Cavacova autorita, jak uvykal své rozhodující roli, sílil nepokoj domácích opozičních politiků. Ministerskému předsedovi se totiž podařilo spolehlivě ovládnout a efektivním ztotožněním liberalismu a tržního myšlení odideologizovat portugalskou po-

litickou scénu. »Protagonizoval ji,« říká Mário Mesquita, komentátor lisabonského deníku PÚBLICO. V článku nazvaném »Permanentní revize ústavy« (4. 10. 91) vysvětluje Cavacův protagonismus jako nový politický fenomén, v němž nelze odloučit slova a činy. Schopnost být protagonistou vyplývá z úhrnu prostředků definovaných průzkumem podle jejich přiměřenosti »poptávce« potenciálních voličů, tedy jakýmsi politickým marketingem. Uplatňuje se tu určitý »star system«. Jeho aktéři jsou v médiích vytvářejících veřejné mínění posuzováni podle účinku zvolených postupů, jimiž se prezentují publiku, přičemž diskusi je ponecháno místo podružné. V podstatě monologický protagonista se snaží opakovat, případně ještě zvýraznit své dřívější úspěchy. V odideologizovaném prostoru se špatně vytváří obraz protivníka, nezbytnost vlastního úspěchu lze však sugerovat i jiným způsobem. V letošní předvolební kampani, poznamenané poměrně malou odlišností politických programů, seznámil Cavaco Silva své voliče s nebezpečím destabilizace a nastínil jim vzrušující alternativy: »buď získáme absolutní většinu, nebo odejdu do opozice«.

Takto vyhroceným záměrem Cavaco volby neúměrně zdramatizoval, a jak uvádí Mesquita, zpochybnil dosavadní proporční systém i prezidentské pravomoci vyplývající z ústavy z roku 1982. (V podmínkách opakující se absolutní většiny PSD bude mít prezident drasticky omezené možnosti manévrování – hlavní postavou režimu teď nebude on, jak bylo původně myšleno, ale ministerský předseda, mocný jak nikdy po únorové portugalské revoluci roku 1974.) Situaci příznačně zkomplikoval požadavek Socialistické strany na uplatnění principu střídání u moci. Tím, že její předseda Jorge Sampaio předem vyloučil koaliční námluvy s kteroukoli z pěti dalších stran, se poměr sil nevhodně polarizoval. Před voliči vyvstaly dvě možnosti: buď nastoupí vláda Cavacovy PSD s absolutní většinou, nebo vláda socialistů, jež si nečiní nárok na tuto většinu, ale odmítá koalici. »Cavaco a jeho protivníci bojují v terénu nebezpečném a fiktivním,« usuzuje v komentáři uveřejněném v Público 6. října – v den voleb – Vicente Jorge Silva. »Jako by si voliči měli vybírat mezi dvěma nebezpečími návratu do minulosti – země skončí buď v nestabilitě a ekonomické krizi (pokud Cavaco nezíská zamýšlenou absolutní většinu), nebo u nedemokratického autoritarismu (jestliže jí dosáhne).« Jedno je jisté: polarizovaný vztah stabilita – demokracie je naprosto falešný.

V již zmíněném vydání listu Público z 4. října se problém pokusil analyzovat prof. Eduardo Lourenço, filosofující esejista, známý demystifikátor a rozbíječ národních mýtů. Soudí, že zde došlo ke střetu dvou koncepcí demokracie: liberální (Cavacova PSD) a sociálnědemokratické (Sampaiova PS). Cavaco Silva staví otázku takto: Chcete slabé vlády utápějící se v krizích, nebo většinovou vládu prosperity? Zní to jako už tolikrát v minulosti dobře. Jenomže proč je protivník jedním dechem označován za překážku, jež má být symbolicky zničena, aby bylo možno řádně spravovat zemi apriorně označenou za »neřiditelnou«, pokud PSD nedosáhne drtivého vítězství ve volbách?

Je vidět, že tradice »já, nebo chaos« je v Portugalsku dosud živá (byla to jedna z pohrůžek Salazarových). Na tom by ještě nebylo nic špatného, vzpomeňme například de Gaulla; nepřijatelné je však u Cavaca Silvy právě samozřejmé ztotožnění pojmu nestability s nezvládnutelností, neřiditelností státu. Klást absolutní většinu jako podmínku vlády je podle Lourença »překroucením ideje demokracie samotné«. Požadavek jednoty vyšel tentokrát z postideologických pozic, je diktován rostoucí potřebou překonat strukturální nestabilitu, která však – ať chceme, nebo nechceme – k demokracii patří. Její riziko nevyplývá z alternace, střídání u moci, ale z ideje demokracie samotné. Idea alternace je v demokratických podmínkách pleonasmem, avšak běda, začne-li se jí užívat v imperativu. »Zvláště v zemích s nedávno zavedenou, ještě křehkou demokracií je nanejvýš žádoucí, aby se určitá strana nedržela dlouho u moci. Každá moc – i ta, jež deklaruje svou nezávislost na ideologiích – má neodolatelnou tendenci kolonizovat (třeba i nezáměrně) společnost,« uzavírá profesor Lourenço.

Dodejme, že 6. října získala Cavacova PSD opět absolutní většinu; výsledkem 50,4 % všech odevzdaných hlasů dokonce překonala svůj úspěch z roku 1987. Zapůsobilo charisma nynějšího ministerského předsedy? Řekněme opatrněji, že si opět získal důvěru voličů; to, že před volbami principiálně odmítl podílet se na výkonu moci s ostatními demokratickými skupinami, však působí znepokojivě.

Jan Hloušek

ИЗВЕСТИЯ

Přítomnost se už v několika příspěvcích dotkla nesocialisticky orientované části současného ruského politického spektra. K zřetelnější orientaci českého a slovenského čtenáře může přispět rozhovor, který 7. října přinesl nyní již nezávislý (před pučem po 74 let vládní) moskevský deník IZVESTIJA. Komentátor Valerij Vyžutovičov jej vede se třemi spolupředsedy hnutí Demokratické Rusko: s rektorem Ruské humanitní univerzity, známým historikem Jurijem Afanasjevem, výraznou postavou ruského parlamentu Lvem Ponomarjovem a bývalým disidentem, otcem Glebem Jakuninem. Připomeňme, že hnutí bylo až do 19. srpna hlavní opoziční silou v SSSR, že právě ono se nejvyšší měrou zasloužilo o Jelcinovo vítězství v ruských prezidentských volbách a že se k němu v ruském a svazovém parlamentu hlásí dohromady na čtyři sta poslanců.

Profesor Afanasjev hned v úvodu srovnává dřívější a současné cíle hnutí. Donedávna spojovalo své stoupence na základě aktivního odporu vůči totalitnímu systému (na rozdíl od Michaila Gorbačova a reformních komunistů vůbec Demokratické Rusko samozřejmě soudí, že totalita trvala i v letech perestrojky - L.M.) a bylo zaměřeno na »demontáž předchozího mocenského systému«. Nyní hnutí stojí před úkolem konstruktivním: vytvořit komplexní představu o tom, jak by mělo vypadat nové Rusko, jeho státní zřízení, hospodářství, vztahy k ostatním státům. Ponomarjov k tomu ovšem poznamenává, že dosavadní »destruktivní« úloha hnutí musí být dovedena do konce: komunistický režim není dosud definivně poražen, změny zatím příliš nezasáhly venkov. Nicméně právě v pozitivním programu, v pohledu na budoucnost Ruska se hnutí – jak zdůrazňuje otec Jakunin – odlišuje od svých někdejších spojenců. Demokratické Rusko tedy například nesdílí velkoruským šovinismem zavánějící názory bloku Lidová dohoda (tvořeného jedním křídlem Strany konstituční demokracie, Travkinovou Demokratickou stranou Ruska a Křesťansko-demokratickou stranou – L.M.). Pro tento blok, říká otec Jakunin, »hranice Ruska takřka splývají s hranicemi bývalého SSSR. Je to názor dost blízký nerozvážnému prohlášení Jelcinova tiskového mluvčího: Jestliže republika vystupuje ze Svazu, lze nastolit otázku revize hranic . . . Takové stanovisko většina příslušníků hnutí odmítá. Jsme připraveni hájit zájmy všech národů Ruska, aniž bychom vůči někomu vystupovali s územními požadavky. Naším principem je neměnnost hranic – alespoň pro přechodné období.«

Nadešel čas zákonité diferenciace zdánlivě jednolité protibolševické fronty, vzájemného vymezování (podobně jako se v Čechách rozpadlo původní Občanské fórum na široké politické spektrum politických sil, jako jsme svědky podobné fragmentarizace po volbách v Polsku) Tak představitelé Demokratického Ruska zdůrazňují dělicí čáru mezi vlastním hnutím a Hnutím demokratických reforem; odmítají myšlenku vůdce republikánské strany Vladimíra Lysenka, aby se s novou levicí v HDR spojili. Demokratické Rusko se podle Afanasjeva musí přetvořit z amorfního hnutí v čitelnou občanskou stranu. Jestliže Hnutí za demokratické Rusko, soustřeďující první vlnu odpadlíků z KSSS, vyjadřuje zájmy představitelů státního průmyslu, zejména pak špiček zbrojní výroby, vědeckých kruhů a elitní skupiny technických a tvůrčích intelektuálů, pak Demokratické Rusko – říká Jakunin – reprezentuje rodící se střední vrstvy: družstevníky (použito termínu »kooperator«, nikoli socialistického »kolchoznik«; označují se jím první, donedávna pouze tolerovaní výrobci a obchodníci, kteří povstali v procesu deetatizace národního hospodářství – L.M.), dále zastupuje zájmy »ekonomických nájemců« termín »arendator« – náhražkou skutečné privatizace byl v době přestavby pronájem, »arenda« – L.M.), podnikatelů, zaměstnanců a široké inteligence. V úvahu nepřichází ani spolupráce s populistickými stranami Vladimira Žirinovského a Nikolaje Travkina (Jakuninovo otevřené zařazení Demokratické strany Ruska vedle Žirinovského »liberálních demokratů« je novým fenoménem ruské politiky – L.M.). Afanasjev i Ponomarjov varují před široce založeným neokomunistickým hnutím, řízeným bývalou nomenklaturou a generalitou, jež volá po vládě pevné ruky.

V další části společného rozhovoru v Izvestijích se reprezentanti Demokratického Ruska vyslovili k politice prezidenta Borise Jelcina. Kritizovali především způsob, jakým jsou prozatím obsazována místa prezidentových zmocněnců (prefektů) na venkově (podrobněji o struktuře výkonné moci viz článek »SSSR: situační zpráva« v tomto čísle Přítomnosti). Přednost dostávají zkušení aparátčici, často zkompromitovaní v očích místního obyvatelstva. Ponomarjov a Jakunin tu nesouhlasí s Jelcinovou argumentací o nezbytnosti využívat organizačních na politickém přesvědčení prý nezávislých schopností bývalých funkcionářů. Za mnohými Jelcinovými kroky vidí práci »stínového kabinetu« v prezidentově administraci, tvořeného takřka výhradně »sverdlovskou komsomolsko-stranickou nomenklaturou«; Jurije Petrova, vedoucího této administrace, srovnávají s Valerijem Boldinem. (Tento kdysi všemocný vedoucí aparátu prezidenta Gorbačova je jako jeden z hlavních organizátorů neúspěšného puče v současné době ve vazbě. – L.M.) Místa prefektů měla být častěji obsazována stoupenci Demokratického Ruska, kterýžto požadavek vychází od aktivistů z venkova – nejde tedy jen o jakési pikle moskevského vedení. Ostatně – přidává Jakunin – za Jelcinovu podporu ve volbách i v době puče by si hnutí nějaké posty jistě zasloužilo, třebaže (dle Afanasjeva) Demokratické Rusko není Jelcinovým bezvýhradným stoupencem, jak o něm tvrdí státní tajemník Gennadij Burbulis, ale jen spolubojovníkem – jejich cesty se mohou rozejít.

Impulsem vzrušenější výměny názorů mezi účastníky rozhovoru v Izvestijích byl Afanasjevův výrok, že hnutí přejde do opozice vůči Jelcinovi, »jestliže bude pokračovat posilování výkonné moci na úkor zastupitelské a zároveň při úplném ochromení moci soudní«. Podle Afanasjeva totiž nerovnováha mezi výkonnou a zastupitelskou mocí vedla v dějinách vždy k nežádoucímu autoritativnímu režimu. Dnes povede přinejmenším k zaostávání hospodářské reformy. Jakunin naopak tvrdí, že by snad bylo možné tolerovat neadekvátní růst výkonných orgánů, popřípadě se prozatím smířit s neexistencí ústavního soudu, jen kdyby výkonná moc byla skutečně efektivní. Ponomarjov dodává, že přílišné otálení a malá razantnost jsou výkonné moci na škodu: »v revolučním tempu rozdat půdu, privatizovat průmysl a obchod . . . jednat jako Jelcin ve dnech převratu.« Ponomarjov si je vědom neústavnosti takové cesty (věru schizofrenní situace, budovat právní stát při dosavadním zachování totalitního zákonodárství – L.M.), a klade otázku, od kterého dne bude možno začít legalitu přísně vyžadovat. (Nabízí se tu paralela s naším lustračním zákonem: pragmatikové versus puritáni. První přiznávají, že opatření mělo a mohlo být snáze přijato mnohem dříve, mezi druhými pak bohužel těžko odlišíme přesvědčené stoupence ideální čistoty zákona od zištných odpůrců své vlastní denunciace. – L.M.) V praktické rovině se však všichni tři předáci Demokratického Ruska shodují v negativním hodnocení několika posledních Jelcinových kroků v organizaci výkonné moci. Jakunin vidí východisko v urychleném svolání sjezdu poslanců RSFSR.

Závěrem se Afanasjev snaží zachytit vztah mezi Jelcinem a Demokratickým Ruskem prizmatem moderní občanské společnosti. Státní moc by si nikdy neměla podřizovat společnost ani ji do sebe jaksi vstřebávat. Vždy by měl být patrný odstup mezi mocí a společností. Moc má sloužit společnosti a společnost má být s to formulovat své zájmy a předkládat je zřetelně oddělené moci. Politické strany a bloky – včetně Demokratického Ruska – jsou pouze reprezentanty diferencovaných zájmů společnosti, a proto nemohou směřovat k identitě s mocenskými instituty.

Ladislav Minčič

THE SPECTATOR

Ve srovnání s jinými sovětskými republikami na tom Litva nebyla špatně: prodávala centru za vysoké ceny potraviny a dostávala poměrně levnou energii. V Litvě postkomunistické a postsovětské připadá leccos nakašírované, jako v divadle. Tolik alespoň americká novinářka Anne Applebaumová v týdeníku THE SPECTATOR ze 14. září. – Nezávislá republika je uznána Amerikou, Evropou a nyní i Gorbačovem, ale vezměme třeba organizaci zajišťující leteckou dopravu: říká si Litevské aerolinie, nicméně letadla, letenky i letušky zatím patří Aeroflotu. Nad litevským hospodářstvím vlaje litevská vlajka, je však celé stále jen jednou z poboček sovětské ekonomiky. Litevci se jako jeden muž nadchli pro nezávislost a šli na barikády, odstranit v nezávislé Litvě závislost na sovětských dotacích, sovětské měně a levné sovětské energii už tak snadné nebude. Applebaumová navštívila litevské ministerstvo financí, kde se dověděla, že litevské továrny jsou kontrolovány litevskou vládou, že od loňska platí daně, že litevská jaderná elektrárna patří Litvě, že státní podniky, včetně všesvazových, budou do dvou let zcela privatizovány, a to kuponovou metodou. V terénu, za zdmi ministerstva, ovšem situace vyhlíží méně růžově. Některé továrny stále dostávají příkazy z Moskvy, na druhé straně bude nová měna znamenat, že Litva bude dodávky ropy z Ruska platit v dolarech. Tato potenciální hrozba však není považována za natolik vážnou, aby se o ní okamžitě začalo jednat. Prezident muzikolog Landsbergis v rozhovoru s Applebaumovou tvrdil, že litevskou měnu lze zavést okamžitě, avšak nyní že jsou jiné priority. Také litevská ministryně financí si je jista, že se pro měnový problém najde řešení: »Až bude vytvořena společná evropská měna, budeme používat ji.« Když reportérka namítla, že to může trvat dost dlouho, zatvářila se ministryně nevěřícně. A co rubly, které tiskne Moskva a které přicházejí do Litvy denně po miliónech? »Máte pravdu, tenhle problém jsme ještě nevyřešili . . .« Poradci paní ministryně, Kanaďanovi litevského původu, se tyto otázky moc nezamlouvaly: »Litva není slovanská země. My inflaci mít nebudeme.«

Třicet procent litevského rozpočtu jde na dotace cen potravin a obchody vypadají stejně jako před počátkem hnutí za nezávislost: daleko lépe než v Rusku, ale daleko hůře než v Polsku. Litr Ruskem dotovaného benzínu stojí 40 kopejek, což je méně než jedna pence sterlingů. Nikdo na Litvě není ochoten zrušit dotace a nikdo si nedovede představit, co by se v takovém případě stalo. Ale možná bude mít Litva štěstí. KGB a Sovětská armáda se zhroutily právě včas, a předpoklad hospodářské suverenity možná tuto suverenitu vykouzlí. Když budete tvrdit, že není nic snadnějšího než obchod se Západem, možná se takto kýžený obchod zhmotní. A stejný zázrak možná nastane v oblasti privatizace. Na území bývalého Sovětského svazu je prý dnes možné všechno – i nemožné, uzavírá Applebaumová ve Spectatoru.

Miloš Calda

Vilnius, leden 1991

foto Herbert Slavík

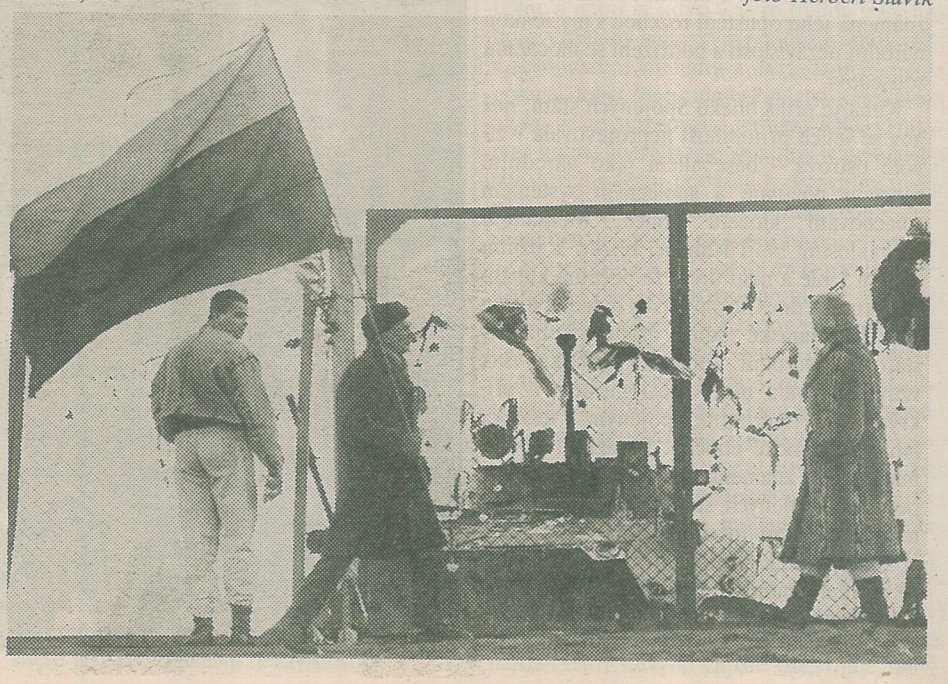

Do Aun Schan Su T'ij

Dar milosti v útisku

Letošní udělení Nobelovy ceny míru obrátilo pozornost západního světa k daleké zemi při Bengálském zálivu – Barmě . . . Připomeňme: bývalá britská država, 1942–45 okupovaná Japonskem, od roku 1947 plně nezávislá. 1962 proveden vojenský převrat, nastolující socialistickou diktaturu. V září 1988 armáda krvavě potlačila studentské prodemokratické hnutí (4 tisíce demonstrantů postříleny). Vzápětí se ustavuje občanská opoziční strana – Národní liga pro demokracii (NLD). V květnu 1990 uspořádány volby, v nichž NLD získala přes 80 % mandátů. Vojáci však zatím předat moc zřejmě nehodlají – s poukazem na svou odpovědnost a povinnost »vést národ, dokud se nezformuje silná vláda«.

Letošní laureátka Nobelovy ceny míru, šestačtyřicetiletá Aun Schan Su T'ij, je spoluzakladatelkou a vůdkyní NLD. Přestože většinu života prožila mimo Barmu – dětství s matkou v diplomatických službách, studia v Oxfordu a v Kjótu, posléze se usadila v Londýně – a její manžel je britský státní příslušník (jejich dva synové chodí do školy v Anglii), patří ve své vlasti k nejoblíbenějším a nejrespektovanějším osobnostem. Nepochybně k tomu přispívá skutečnost, že její otec, v roce 1947 zavražděný politik Aun Schan, k jehož poctě napsala Aun Schan Su T'ij esej, kterou přinášíme dále, je pro většinů Barmanů symbolem boje za národní a státní suverenitu, skutečným »architektem« moderní Barmy. (Mimochodem, Aun Schan byl spoluzakladatelem KS Barmy a v letech 1939–40 jejím prvním generálním tajemníkem.) Politické postoje samotné Aun Schan Su T'ij se blíží gándhíovské filosofii nenásilného protestu; její program pokojných demokratických změn bychom asi charakterizovali jako program národního smíru. Leccos z jejích myšlenek, z idejí soudobé barmské duchovní revoluce – konstatujeme dva roky po revoluci naší – nám přitom zazní překvapivým echem.

Výbor pro udílení Nobelovy ceny v Oslo vyzvedl letošní laureátku jako »jeden z nejmimořádnějších příkladů občanské odvahy v Asii posledních desetiletí«. Od 20. 7. 1989 je Aun Schan Su Ťij v domácím vězení v Rangúnu. Žije prakticky izolována od světa; poslední dopis od ní obdrželi manžel a synové v červenci 1990. V poslední době se množí obavy o její zdraví a snad i život. Počátkem listopadu t. r. intervenoval v její prospěch generální tajemník OSN Javier Pérez de Cuellar. **(jh)**

Nekorumpuje moc, ale strach. Ti, kdo vládnou, jsou korumpováni strachem, že o svoji moc přijdou, strach z této moci zase korumpuje ty, kdo jsou jí podřízeni.

Většina obyvatel Barmy dobře zná čtyři »a-gati«, čtyři druhy korupce. »Chanda gati«, korupce způsobená žádostí, je odchýlit se ze správné cesty kvůli úplatku nebo pro milovaného člověka. »Dosa gati« zase znamená vydat se špatným směrem ze zloby vůči těm, k nimž člověk chová zášť. »Moga gati« je špatným krokem z neznalosti. Ze všech čtyř je ale nejhorší »bhaya gati« – nejen proto, že působí strach, bhaya, jenž potlačuje a postupně rozleptává veškerý smysl pro dobro a zlo: právě v »bhaya gati« mívají často ony zbylé tři druhy korupce svůj původ.

Strach obvykle vždycky stojí někde v pozadí – stejně jako »chanda gati«, pokud není výsledkem pouhé hrabivosti, může být způsobena strachem z nouze nebo strachem z prohry, z ponížení, z toho, že někdo bude lepší. A sotva lze odstranit nevědomost, onen třetí potenciální zdroj mravní zkázy, aniž je možné pěstovat pravdu nespoutanou strachem.

Vzhledem k tak těsnému vztahu mezi strachem a korupcí se nelze divit, že ve společnostech, kde je strach běžnou věcí, zapouští korupce – ve všech svých podobách – hluboké kořeny.

Všeobecná nespokojenost se špatnou ekonomickou situací se obvykle považuje za hlavní příčinu prodemokratického hnutí, jež v Barmě započato studentskými demonstracemi v roce 1988. Je pravda, že léta nesourodé politiky, nejapných vládních opatření, léta rostoucí inflace a klesajícího reálného příjmu uvrhla zemi do ekonomické katastrofy. Ale bylo to přece cosi víc než neúnosné životní podmínky, co narušilo trpělivost zdejších tradičně dobrosrdečných, klidných lidí; svou roli sehrálo také ponížení dosavadním životem, znetvořeným korupcí a strachem. Studenti tenkrát neprotestovali jen proti smrti svých kolegů, ale vůbec proti totalitnímu režimu, který svým násilným činem popřel jejich právo na život, který zbavil přítomnost smyslu a nenabídl zároveň žádnou naději pro budoucnost. A protože studentské protesty vyjádřily i frustraci obyčejných lidí, přerostly demonstrace záhy v celonárodní hnutí.

Mezi nejhorlivější stoupence tohoto hnutí patřili obchodníci, kteří si kdysi museli vytvořit celou síť rozličných praktik, strategií a kontaktů, aby v daném politickém systému nejen přežili, ale dokázali dokonce prosperovat. Jejich blahobyt jim ovšem neskýtal žádný skutečný pocit bezpečí nebo naplnění; nakonec nemohli než dojít k závěru, že mají-li spolu se všemi svými spoluobčany (bez ohledu na společenské a ekonomické postavení) žít plný a hodnotný život, potřebují především vládu, která by skládala účty veřejnosti; taková vláda je zcela nutnou, ne-li přímo principiální podmínkou.

Lidé v Barmě se odvrátili od apriorně pociťovaného stavu pasívního vnímání a přijímání, kdy připomínali »vodu v nastavených dlaních« těch, kdo vládli.

Možná jsme smaragdově chladní,
jako voda v nastavených dlaních,
ale mohli bychom být, ano mohli,
jak ostré střepy skla
v nastavených dlaních.

Střepy skla – i ty nejmenší, schopné svou ostrostí vzdorovat rukám, které se je pokoušejí rozdrtit – se mohou stát symbolem té jiskry odvahy, jež je základním atributem lidí schopných vymanit se z útlaku a útisku. Bogyoke Aun Schan se cítil být revolucionářem a neúnavně hledal odpovědi na otázky, jež Barmu v jejích těžkých dobách skličovaly. Snažil se probouzet v lidech odvahu: »Nespoléhejte na odvahu a neohroženost ostatních. Každý z nás musí přinášet oběti, a stát se tak sám odvážným a neohroženým. Potom teprve budeme schopni žít opravdu svobodně.«

Úsilí, které je třeba vynaložit, aby člověk zůstal nepokřiven a nezaprodán v prostředí, kde strach je integrální součástí každodenního života, není na první pohled zřejmé. Zvláště těm, kdo mají to štěstí žít ve státech, ve kterých namísto strachu vládne zákon. Spravedlivé zákony totiž korupci nebrání jen tím, že jednoznačně definují pravidla hry a nestranně postihují přečiny; svou existencí pomáhají vytvořit společnost, v níž snaha o zachování individuální lidské důstojnosti nevyžaduje po člověku uchylovat se ke korupčním praktikám. Zato v zemi, která takové zákony nemá, přechází celé břímě uchovávání a předávání zásad spravedlnosti a obecné slušnosti na obyčejné lidi – teprve nahromaděné působení jejich letitého úsilí, jejich vytrvalosti a odolnosti pak může národ, jehož rozum a vědomí jsou ovládány strachem, změnit ve společenství, které je spravováno zákony vycházejícími vstříc touze člověka po spravedlnosti a potlačujícími zároveň ony méně žádoucí stránky lidské povahy.

V době, kdy existují smrtící zbraně, jež mohou být – a často také jsou – zneužívány mocnými a bezzásadovými k nadvládě nad slabými a bezmocnými, je potřeba užšího vztahu mezi politikou a etikou obzvláště naléhavá, a to jak na úrovni národní, tak internacionální. Ve Všeobecné deklaraci lidských práv OSN se praví, že »každý jedinec i každý společenský útvar« by měl prosazovat základní práva a svobody, na něž mají všechny lidské bytosti bez ohledu na rasu, národnost či náboženské vyznání nezadatelný nárok. Dokud ovšem existují vlády, jejichž autorita je založena na násilí místo na vůli voličů, a dokud nejrůznější zájmové skupiny staví krátkodobý prospěch nad snahu o trvalý mír a prosperitu, zůstává koordinované mezinárodní úsilí o prosazování a ochranu lidských práv – přinejmenším – bojem vedeným jen na jedné části fronty. A na světě dál budou existovat místa, kde se oběti útlaku musejí spoléhat jen na svou vlastní odolnost, odvahu a sílu obhájit základní práva, která mají jako členové společné lidské rodiny.

Zcela zásadním předpokladem změny vždy je »revoluce ducha«, zrozená z intelektuálního rozpoznání nezbytnosti proměny těch postojů a hodnot, které vývoji národa udávají směr. Revoluce, jež usiluje jen o změnu oficiální politiky a stávajícího institucionálního uspořádání a jejíž perspektivou je materiální blahobyt, má malou naději na skutečný úspěch. Bez duchovní revoluce zůstávají síly zodpovědné za nepravosti předcházejícího režimu v podstatě nedotčeny a zůstávají pro reformní a regenerační procesy trvalou hrozbou. Po svobodě, demokracii a lidských právech nestačí pouze volat. Je zapotřebí všeobecného odhodlání vytrvat v boji a podstoupit oběti ve jménu věčných pravd, odolat svodům korumpujících tužeb, zloby, lhostejnosti a strachu.

Říká se, že svatí jsou hříšníky, kteří podstupují utrpení. Svobodnými zase můžeme nazvat utlačované, kteří nerespektujíce panující diktát vystavují sami sebe strádání, a získávají tak postupně schopnost nést zodpovědnost, schopnost pěstovat a předávat hodnoty, jež v budoucnosti zaručí svobodu celé společnosti. Mezi mnoha svobodami, o něž lidé usilují, aby jejich život byl plný a nespoutaný, vyvstává oproštění se od strachu jako prostředek a cíl zároveň. Lidé hodlající vytvořit národ, v němž jsou pevně zakotveny demokratické instituce jako záruky proti zneužívání státní moci, nejprve musejí osvobodit své duše od apatie a strachu.

Aun Schan, člověk, který žil tím, co hlásal, projevoval neustálou odvahu – nejen neohroženost ve vztahu k fyzickému násilí, ale takovou odvahu, jež mu dávala sílu mluvit pravdu, stát za svým slovem, přijímat kritiku, přiznávat a napravovat vlastní chyby, respektovat oponenty, vyjednávat s nepřítelem, i sílu nechat ostatní, aby sami rozhodli o oprávněnosti jeho vůdcovské role. Pro svou morální neohroženost bude Aun Schan v Barmě vždy milován a ctěn – nejen jako hrdinný bojovník, ale jako inspirace a svědomí národa.

Slova, kterými Džaváharlál Néhrú charakterizoval Mahátmu Gándhího, by stejně dobře mohla platit i o Aun Schanovi: »Základem jeho učení byla nebojácnost a pravda a z nich vyplývající skutky, směřující přitom vždy k dobru a prospěchu všech.« Velký apoštol nenásilí Gándhí a zakladatel barmské národní armády Aun Schan byli dvěma zcela různými osobnostmi; stejně však, jako autoritářské režimy všech dob představují vždy tutéž výzvu, existuje určitá vnitřní podobnost i v povaze těch, jež taková výzva přinutí k činu. Néhrú, který probuzení odvahy v lidu Indie považoval za jeden z největších Gándhíových činů, byl politickým modernistou; při úvahách o potřebách soudobého boje za nezávislost však dospěl k nutnosti ohlížet se zpátky, až k filosofii staroindické: »Nejcenějším darem pro jednotlivce i pro celý národ . . . vždy byl život beze strachu, „abhaya" – nejen tělesná odvaha, ale vůbec nepřítomnost strachu v mysli.«

Nebojácnost může být darem nebo nadáním, cennější však bývá odvaha vypěstovaná postupným odmítáním strachu jako síly určující naše činy, odvaha, již snad lze charakterizovat jako »světlo seslané do temného světa útlaku« – světlo, které se znovu a znovu obnovuje tváří v tvář nemilosrdnému a neúprosnému násilí.

V systému, který popírá existenci základních lidských práv, se strach stává součástí denního pořádku. Strach z vězení, strach z mučení, strach ze smrti, strach z izolace, strach z porážky. Nejniternější podobou strachu je ta, jež se maskuje a zaklíná »zdravým rozumem«, či dokonce »moudrostí«, odsuzujíc ty drobné, každodenní a všední projevy odvahy, jež člověku pomáhají zachovat si sebeúctu a vnitřní důstojnost, jako pouhou pošetilost, lehkomyslnost či zbytečnost. Pro národ ovlivněný životem v tvrdém režimu, v němž má pravdu ten, kdo má moc, není vůbec snadné vymanit se z destruktivní nadvlády strachu. I v té nejtěžší diktatuře se však, vždy znovu a znovu, objevují jiskřičky odvahy, protože strach není přirozeným životním stavem civilizovaného člověka.

Zdrojem odvahy a vytrvalosti v konfrontaci s ničím neomezovanou mocí obvykle bývá pevná víra v posvátnost etických principů, spojená s vědomím, které historie zatím stále potvrzuje, že totiž přes všechny zdánlivé výjimky a slepé uličky spěje duchovní a materiální vývoj lidstva neustále vpřed.

Schopnost sebezdokonalování a sebehodnocení činí z člověka cosi víc než jen pouhého živočicha. Lidská zodpovědnost vyrůstá z představy čehosi dokonalého a z potřeby této dokonalosti dosáhnout; náš rozum nám přitom pomáhá najít cestu, která k dokonalosti vede, a vůle umožňuje po nalezené cestě jít – když ne až do samého konce, pak tedy alespoň tak daleko, aby se člověk dokázal povznést nad hranice vlastních možností a nad překážky, které mu klade jeho prostředí. Je to vize rozumného a lidského světa, která člověka vyzývá k odvaze a utrpení ve jménu společenství zbaveného bídy a strachu. Slova jako »pravda«, »spravedlnost« a »soucit« nesmějí být odmítána jako otřelá či banální – někdy jsou tím jediným, čím člověk může vzdorovat nelítostné moci.

(z angličtiny přeložil Jiří Královec)

foto ČSTK–AP

Jefim Fištejn

»V Rusku ani oběsit jaksepatří neumějí!« – zvolal prý znechuceně jeden z pěti popravovaných děkabristů, básník Kondratij Rylejev, zvedaje se ze země pod oprátkou, když se při exekuci pod jeho tíhou přetrhl ztrouchnivělý provaz. Tento výrok z roku 1820 si v duchu nebo nahlas opakoval nejeden z užaslých pozorovatelů srpnových událostí roku 1991 v Sovětském svazu . . .

I.

Sotva kdo z nás je s to bezpečně určit přesné datum zahájení tzv. přestavby. Každá z Gorbačovových reforem se zdála být dobovou senzací – leč, jak plynul čas, byla vbrzku zasuta pod nánosem nových ohromujících událostí. Úměrně tomu, jak přestavba stárla, mizely ze zřetele její původní zdroje. Revoluce na dlouhé lokty rozpouští svůj historický impuls ve všedních starostech . . . Jistěže se nedají dějiny rozpočítat na dny, ale přesto nejsou myslitelné bez záchytných bodů v kalendáři, z nichž se po čase stávají dny svátečních oslav nebo státního smutku. Dějiny sebe samé zpřístupňují vnějšímu pozorovateli jen jako sled dovršených epoch. Právě takto zůstanou v paměti dny 19. – 22. srpna 91, kdy v Rusku skončila přestavba. Skončila – položme zde zvláštní důraz – nejen ta přestavba, kterou zahájil Michail Gorbačov, ale také ta, jež započala Chruščovovou zprávou na XX. sjezdu KSSS v roce 1956. Po tři a půl desetiletí, jako dřina do krvavých mozolů, probíhal v zemi tuhý proces sebevymaňování z moci mýtu o socialismu s lidskou tváří. Tento mýtus byl sice nejednou vystaven zatěžkávacím zkouškám v dobách »tání«, »stagnace« a »přestavby«, definitivně však skonal, zdá se, až v letošním srpnu.

Puč odhalil imanentní rozpor samotného jevu socialistické přestavby jakožto pokusu o záchranu starého společenského modelu jeho částečnou reparaturou. Udělal tečku za »dobou zmatku«, vyjasnil náhle situaci, postavil zemi na křižovatku: jedna cesta slibovala naději na vznik občanské společnosti podle obecných civilizačních vzorů, druhá vedla k obnově nemilého a neplodného řádu. Pro přestavbu s její dvojsmyslností, věčnými kompromisy a protimluvy nezbylo místo.

V osudovou chvíli dějin, kdy se nejmocnějším zdrojem politiky stává vědomí lidí donucených k určité volbě, zavládne vlastně jednoduchá černobílá logika.

Organizátoři převratu se pokusili zamlžit právě tuto jednoznačnost, jestliže se snažili navodit dojem všednosti, obyčejnosti, zamazat historický význam zvratu. Jazyk jejich prohlášení, toť chudobná mluva zaprášených stranických usnesení, vatová rétorika, omšelé fráze. Ti dětinští spiklenci se tvářili, jako by žádné přestavby nikdy nebylo. Dějiny jsou však nezvratitelné, neboť jsou fenomenální, neschopné opakování. Idea restaurace je vždy iluzorní, vždy utopická. Z dějin nelze vytrhnout jako z učebnice dějepisu stránky, které se nám nehodí do krámu.

Přestavba, než zašla na úbytě, učinila něco, co zbavilo srpnový převrat jakékoli perspektivy. Způsobila rozpojení struktur ideokratického, utopického vědomí, zánik logokracie. A logokracií rozumíme nadvládu slov, primát ideologických konceptů nad požadavky a podmínkami skutečnosti – jak definoval komunistický způsob života francouzský sovětolog Alain Besançon. S tím bylo, jak se ukázalo, v letech přestavby nenávratně skoncováno. Vědomí lidí protrhlo clonu ideologického mýtu, do kterého byl, jak do pleny, zabalen (někdy jím i nahrazen) život v SSSR. Byl uskutečněn skok ze socialistického realismu – chápaného tu nejen jako proslulá metoda sovětského umění, ale jako každé ideologické mytologizování – k socialistické realitě.

Je to výsledek stejně nezvratný jako deflorace – panenství je stav, který buďto je, nebo není. Není to ani proces, nýbrž jednorázový čin: stačí pravdu vyřknout, aby zasáhla jako blesk.

Ano, takovým zásahem byl kdysi i Chruščovův projev na XX. sjezdu KSSS – tehdy se sovětskému člověku poprvé začal bortit jeho svět. Tenkrát to ještě zůstalo v rodině, i když o tom věděl celý svět. Trapnému rodinnému tajemství říkají Britové »kostra ve skříni«. Všichni o ní vědí, ale skříň se nikdy neodemkne. Po celou dobu »tání« a »stagnace« zůstával takovou kostrou ve skříni Stalin.

Gorbačovova epocha, jejímž hlavním obsahem byla nepochybně glasnosť, dveře všech zapovězených skříní sovětských dějin nemilosrdně vypáčila. Přibližně od roku 1987 dostávali lidé v SSSR nepřetržité injekce pravdivých informací. To tam panenství jakožto nedotčenost novými myšlenkami; objevila se trhlina, která nešla zaštepovat.

Pozoruhodné přitom je, že glasnosť pěnila krev nejen stranickým aparatčíkům, ale také výkvětu ruské venkovské prózy, vlasteneckým »počvennikům«. Pranýřovali ji jako demokratickou deviaci tisku. Ontologicky vzato, nelze jejich postoji upřít logiku: glasnosť nabourávala mýty, kdežto oni, počvennici, jsou znamenití mytologizátoři, obchodníci s bajkami. Umělecké vědomí – seznala moderní filosofie – je reliktem vědomí archaického, mytologického, a v politice je tudíž navýsost nebezpečné. Celý sovětský život tak byl po desetiletí svého druhu literárním dílem; utopií – což je venkoncem literární žánr.

Gorbačovova doba skoncovala s tímto zastaralým přežitkem sovětského, ba i ruského vědomí: metaforicky řečeno, odstavila ho od beletrie jakožto výplodu bájivé lhavosti a vštípila mu lásku k deníku coby souhrnu faktických pravd. To je revoluce zásadního významu a nedozírného dosahu, na jejímž pozadí je takový puč jen otázkou okamžitého poměru sil, nikoli otázkou úrovně a typu vědomí.

II.

Alexis de Tocqueville, který o povaze despotické moci leccos tušil, kdysi napsal: »Největší nebezpečí hrozí v okamžiku, kdy se neomezená moc pokouší o reformu sebe sama. Zpravidla přeceňuje vlastní síly a podceňuje zášť lidu vůči sobě.« Prvotním hříchem zanedbání této poučky je zatížen Gorbačov, účet byl však předložen srpnovým spiklencům . . . Byla to zvláštní sestava, ten šik Gorbačovových důvěrníků, pozdní triumf eugeniky, chce se říci dokonce . . . Vyžilý Janajev s očima leklé ryby, který se kdysi trapně chlubil svým mužstvím. Odulý Pavlov, pytel hnoje vsazený do komsomolské rubašky. Neforemný Jazov s tváří jakoby nedbale vytesanou opilým vesnickým truhlářem. Pugo s kachním zobákem vyčnívajícím z hlavičky scvrklé jak sešlápnutá konzerva. A další soudruzi, úřední osoby . . . Mezi pučisty se nenašla jediná vskutku koloritní diktátorská statura, něco na způsob Fidela s mohutným plnovousem nebo Pinocheta ve slepeckých brýlích pouličního šejdíře. Nabídnutá tyranie nenašla svou personifikaci, celý převrat připomínal spíše pokus o skupinové znásilnění s jeho typickou kolektivní nezodpovědností, kdy každý z násilníků, postrkován do zad soudruhy, čerpá odhodlání z jejich přítomnosti.

»Diktatura je nepředstavitelná bez diktátora,« odtušili Ševardnadzemu, když při své rezignaci varoval profeticky před nástupem reakce. Tato obecná pravda platí i pro sovětský případ: nomenklaturní opozice zde nedokázala najít svého hrdinu. Pučisté museli znovu sáhnout po scénáři starém čtvrt století, kdy jednoho samorostlého Chruščova nahradila sběř bezbarvých, neosobních náměstků, jakoby usilujících o to, aby svou početností kompenzovali kvalitu. Vypůjčená z předvčerejška zarážela dramaturgie převratu svou podprůměrností, odpuzovala nevkusem, v ničem nerezonovala s novou sociální mytologií společnosti. Příznačný detail: vyčichlá ideologie převratu neměla k mání víc než Labutí jezero, které v těch dnech do omrzení opakovali na jediném povoleném televizním programu. To jen posilovalo pocit insuficience nabízeného scénáře oproti literárními kánonu s neodmyslitelnou hrdinskou postavou osvoboditele vlasti, pokud možno bojového generála vjíždějícího na Rudé náměstí na bílém tanku v doprovodu bílých jezdců . . . Psychologicky puč ztroskotal v okamžiku, když televizní zpravodajství přineslo záběry Borise Jelcina, jak z tanku provolává k lidu. Náhle zde byl člověk jistý si svou věcí, prostý strachu z dějinné odpovědnosti, zkrátka »chlap s koulema«, jak to s úctou definovali Moskvané. Jelcin znovu předvedl, že má mnohem vyvinutější situační smysl a lepší porozumění náladám lidu než jeho odpůrci. Jeho prohlášení a výnosy podmaňovaly nesmlouvavou rozhodností, čímž účinně vynikaly na pozadí stranické nemohoucnosti spikleneckých dokumentů. Jistěže blufoval, ale i ten bluf byl vědomým výsledkem psychologického propočtu. Zkrátka, Jelcin se bez váhání stylizoval do úlohy, pro niž se v Janajevově smečce nenašel interpret . . .

Pokus o státní převrat byl uskutečněn s nedbalostí, která přesahuje představivost, a tak není divu, že se stal zdrojem četných výkladů. Jako vždy, jsou i zde dva odlišné výklady – dvě školy myšlení, pokoušející nevysvětlitelný průběh puče vysvětlit. Podle jedné si pučisté počínali mimořádně neprofesionálně, s porušením všech známých technologických předpisů a postupů. Lépe než demokratický tisk tu vypískal pučisty jejich ideový spojenec, bývalý »slavík generálního štábu«, opěvovatel impéria Alexander Prochanov, přezdívaný též »Rudý Kipling«. V článku »Zpropadená svoboda« (Komsomolskaja pravda, 3. září 1991) lamentuje: »Vím, jak se plánují převraty. To co se zde událo, není převrat, ale ubohý cirkus! Státní převrat se dělá během jedné noci: zajistí se každý, kdo překáží, přetnou se kanály spojů – až poté, v našem případě dopoledne devatenáctého, bylo třeba vyvést do ulic bojovou techniku, aby deprese zaskočeného obyvatelstva byla dokonalá . . . To, co se stalo, vymyká se mému chápání. Dobývání Bílého domu ani nezačalo, zvláštní oddíly (specnazy) si hověly na odpočinku, generálové místo toho poslali do ulic techniku, která jen zjitřila dav, jako když

ENÁ VOBODA

foto Lubomír Kotek

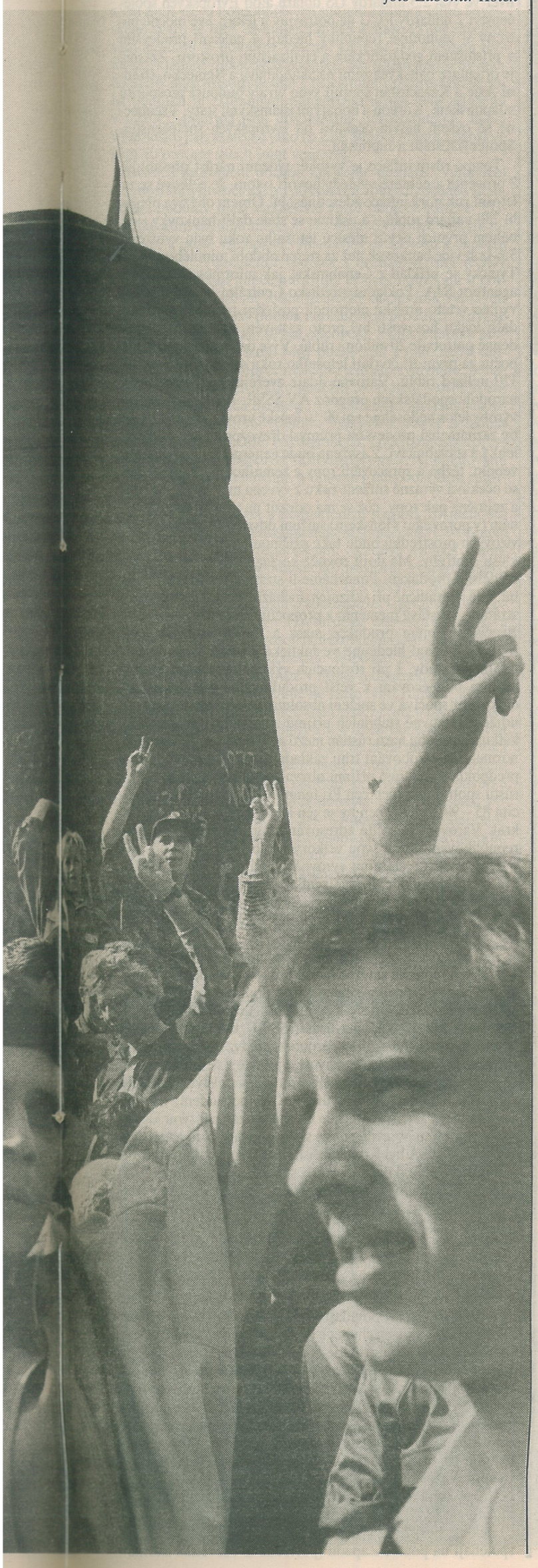

do včelína vpadne medvěd. A když se dav dozvěděl, že jednotky nemají munici, první úlek pominul, lidé vlezli na obrněné vozy, zastrčili kytičky do neškodných hlavní a jali se krmit vojáčky ze lžičky. Po prvních čtyřech hodinách akce armáda definitivně ztratila bojeschopnost.«

Zastánci druhé školy výkladu srpnového puče poukazují naopak na to, že ani technické znalosti, ani odhodlání k brutalitě spiklencům nescházely. Generál Vasennikov, knecht bez bázně a hany, sbíral potřebné poznatky a zkušenosti v Afghánistánu, kde prokázal jistý fortel v provádění palácových převratů. Obrovskou kriminální energií byl vždy až po okraj nabit pracovitý Baklanov, tehdejší tajemník ÚV KSSS odpovědný za vojensko-průmyslový komplex. Krjučkov, Pugo, Boldin, ani žádný jiný z pučistů nemůže být nařčen z lidumilství. Snaha zde zjevně byla: vydán rozkaz k zatčení potenciálních odpůrců (pár z nich bylo skutečně zadrženo), jakož i k útoku na budovu Nejvyššího sovětu Ruska, v moskevských ulicích se střílelo, spoře, leč naostro; spěšně se tvořily místní struktury Státního výboru pro výjimečný stav, přes stovku vysloužilých táborů nucených prací zažilo pozdní jarní úklid, objednávala se policejní želízka, některá zařízení armádní rozvědky GRU zahájila rušení západních vysílaček. A nakonec – cožpak prezident SSSR nebyl účinně zneškodněn na celou dobu chystaného obnovení pořádku? . . .

Marnost nad marnost: věc od prvopočátku začala proklouzávat. Zatýkací složky KGB projevily nepochopitelnou laxnost a dokodrcaly se k podmoskevským dačám Jelcina a Chazbulatova půl hodiny po jejich kvapném odjezdu. Jednotka protiteroristického boje »Alfa« po nekonečném handrkování odmítla útok na Bílý dům s komickým odůvodněním, že se obává nepřiměřených ztrát ve vlastních řadách. Místní struktury Státního výboru pro výjimečný stav se rozsypávaly rychleji než vznikaly. Nová želízka byla k nepotřebě, neboť moskevská milice, ostatně stejně jako petrohradská, zachovala věrnost městské radě. Celé armádní sbory i druhy zbraní vypovídaly poslušnost Jazovovu ministerstvu obrany. Zkrátka, počínání pučistů bylo hned zkraje poznamenáno jakýmsi prokletím . . . Nemohu si pomoci, avšak spatřuji cosi ze starořímské velikosti, z tragédie imperiálního zániku, v oné skutečnosti, že po celé osudové tři dny byli spiklenci na svých poradách zpiti do němoty a nejednoho z nich (kupříkladu nešťastníka Pavlova) odnášeli pucflekové ze schůzování ztuhlého jako kládu a neschopného slova. V tom také tkví přímý důvod Janajevova třesu rukou a Pavlovova zvýšeného krevního tlaku.

A tak jediným prokazatelným úspěchem puče zůstává izolace Gorbačova v jeho krymském sídle. A právě tento úspěch vyvolává více otazníků než obdivných vykřičníků.

III.

Jak rozčarovaní imperiální horlivci, tak demokratičtí odpůrci puče shodně tuší v Gorbačovově postavě klíč k rozuzlení četných záhad, jimiž je spiknutí obestřeno. Tuší to již zmíněný Alexandr Prochanov: »Převrat skončil dřív než začal – tehdy, když se odehrálo cosi neočekávaného, co je donutilo pokračovat v započatém předsevzetí a tak nevynalézavě lhát. Domnívám se, že se jim na Forosu přihodilo něco, co zatím nevíme a vědět nesmíme.«

Nikomu dávno nejde o pouhou politickou odpovědnost Gorbačova, který tak tvrdošíjně a systematicky dosazoval pozdější pučisty do klíčových mocenských pozic. Jde o závažnější fakta, která se skládají z doznání Lukjanova, z výroku Šachnazarova, ze známých narážek Ševardnadzeho. »Nechť si Ševardnadze hádá z kávové sedliny!« – vztekle odsekl prezident, když na to byl tázán v ruském parlamentu. A v deníku Jeleny Bonnerové, vdovy po akademiku Sacharovovi, se objevil záznam: »Že Gorbačov je svou povahou zrádce, na tom nic nezměníme ani my, jeho „poddaní“, ani on sám. To je hotová danost založená v jeho povaze. Zradou všech, kdo mu byli nablízku v různých etapách jeho závratné kariéry, se vyznačuje ta část, kterou se ubíral před očima celého světa. Gorbačov se však sotva choval jinak ve svém mládí, v dobách komsomolského zrání, i pak, když se stal úspěšným stranickým funkcionářem. Ale že by byl schopen takových hlubin zrádcovství! Pak by byl vskutku zloduchem století . . .«

Oproti této psychologizující lyrice vystavuje publicista Jurij Burtin logickou úvahou: »Byl to velmi podivný převrat. Zpravidla bývají převraty namířeny proti hlavě státu. Hle, klasický obrázek vojenského převratu: vzbouřenci útočí na královský (v současnosti častěji prezidentský) palác. V našem případě se však věci mají jinak. Hrot převratu nemíří nahoru, ale dolů. Tanky spiklenců se nesunou na Rudé, Staré nebo Lubjanské náměstí (sídla státu, strany, KGB – pozn. red.), ale na Krasnopresněnské nábřeží (budova Nejvyššího sovětu Ruska – pozn. red.); děla nemíří na Gorbačova, ale na jeho nejsrdnatějšího rivala. Je zřejmé, že terčem puče jsou z devíti desetin ruský Bílý dům a Jelcin. Byl to tudíž pokus svazového centra o svržení ruského vedení zvoleného lidem. Žádná z těch sil, které Gorbačov spojoval ve své osobě coby prezident SSSR a generální tajemník KSSS, nejenže v důsledku převratu nic neztrácela, ale naopak, měla dobré šance na obnovení svých někdejších monopolních pozic.«

Budiž, ale co si máme počít s nešetrným prezidentovým uvězněním? – Především: víme o něm nejvíc od něho samotného. Zdá se, že i tato epizoda není nic než mámení a šalba. Novináři – detektivové mezitím nevyvratitelně prokázali, že v okolí prezidentova sídla na mysu Foros nedošlo v inkriminované době k žádnému pohybu vojsk hodnému zaznamenání. Sevastopolský pluk KGB, který měl údajně zajišťovat pozemní blokádu prezidenta, ve skutečnosti neexistuje. Gorbačovova tělesná stráž o síle 32 mužů, která prý zachovala věrnost suverénovi a urputně bránila jeho obležené sídlo, byla dokonce posílena o půl setniny dalších leibgardistů, a to z rozkazu velitele Správy osobní ochrany KGB Plechanova, který se jak známo s vervou účastnil spiknutí. Kolečka zde zjevně nezapadají do sebe.

Telefony ve foroské vile »Zorja« prý nefungují – ale již 19. srpna dopoledne se Jelcinovi podařilo provolat se – žel, ve zcela nevhodnou dobu: Michail Sergejevič se zrovna sluní na pláži. Na pláži je spatřen rovněž dvacátého, a to podle dobrozdání posádek čtyř lodí pobřežní ochrany, pravidelně zajišťujících státníkův lázeňský pohyb. Z výpovědi kapitána Krikunova a posádky jeho lodi č. 026 vyjímáme: »Pomocí binokulárního námořního dalekohledu jsme mohli rozlišit dokonce vrásky na prezidentově čele. Neklidně přešlapoval po oblázcích.« (Komsomolskoje znamja, 14. září 1991). Zmíněné noviny, ale také Čas pik, Komsomolskaja pravda a další, nenechaly smítko pochybností na tom, že i zpráva o námořní blokádě Forosu šestnácti válečnými loďmi černomořské flotily je jen zlotřilou skazkou. Přestože Foros zdaleka není ostrovem sv. Heleny, není známo, že by Gorbačov podnikl jediný pokus opustit svou hladomornu a stanout v čele lidového odporu. Ba naopak, 20. srpna (cituji tentýž zdroj) »mičman, který na motorovém člunu zajišťoval koupání a procházky prezidenta, vzkázal pozemní ochraně, že brigáda pobřežní stráže je připravena vyvézt ho na námořní základnu Saryč a že její velitel s operací souhlasil . . . Gorbačov naši nabídku odmítl« – tolik z výpovědi velitele brigády Alferjeva. Že tato nabídka byla dobře míněna a také zcela proveditelná, dokládá skutečnost, že právě touto cestou předal Gorbi na svobodu svůj »moták« – alibistický videozáznam, na němž neslaně-nemastně krasořeční o všem možném, nikterak však o věci samé.

Last but not least, naprosto neprůhledné zůstávají okolnosti, za kterých Gorbačov již v předvečer puče 18. srpna předal spiklencům pověstný kufřík s atomovým kódem. Osobní kontrola atomových zbraní je snad jediným aspektem, který nejbytostněji zajímá Západ na veškerém dění v SSSR, oné – řečeno slovy Alexandra Jakovleva – »velmoci jednoho knoflíku«. Je představitelné, že prezident může ztratit onen knoflík z dosahu, vystaven ukrutnému týrání. Ze slov Gorbačova však víme, že jednání, jež vedl 18. srpna se zástupci Státního výboru pro výjimečný stav, byla oboustranně zdvořilá a úctyplná. Od tohoto okamžiku až do konce celého dobrodružství státníkův prázdninový klid nebyl nikým a ničím rušen. 22. srpna pak MSG svým prohlášením, že »zcela kontroluje situaci«, k úlevě Západu signalizoval, že kufřík se startovým kódem k atomovým zbraním mu byl zrovna navrácen. Zůstává nezodpovězena otázka, proč vydal na první požádání kufřík svému náměstkovi v Radě obrany Olegu Baklanovovi, namísto aby okamžitě nechal svými věrnými dráby zatknout drzouny, kteří před něj navíc předstoupili neozbrojeni.

IV.

Vcelku přesvědčivě v několika publikacích rekonstruuje motivační mechanismus puče demokraticky orientovaný Leonid Radzichovskij. Ocitujme pro ukázku pár pasáží: »Byla to ta nejčestnější politika, jaké jenom byl Gorbačov schopen. Běh ani dopředu, ani zpátky, ani na místě. Běh vpřed a zpět zároveň. Jednoznačné, nezvratitelné kroky jsou Gorbačovovi stejně nepřirozené jako schopnost létat. Tak je uzpůsoben, tak je utvářena celá jeho politika. Ztráta moci je věc nepříjemná. Zachování Svazu přes odpor republik je neproveditelné. Nezbývá než se pokusit o to, hrát dvojí hru: hru na vzestup a na pokles, jak se říká mezi burziány – připravovat podpis svazové smlouvy a zároveň její zmaření.

Gorbačov a »osmička« mají přibližně ze stejných důvodů zájem o obnovení své moci nad impériem. Tato parta, po léta pracující v nejužším sepětí, nepotřebuje tlumočníka pro překlad z nomenklaturního ptydepe. V poslední době podnikla s mlčenlivým Gorbačovovým svolením několik nesmělých pokusů o zvrat vývoje a pokaždé byly dodrženy tři základní podmínky:

a) Gorbi jako by nikdy o ničem nevěděl, b) před velkým krveprolitím se vždy nakonec ucouvlo, c) nikdo nebyl potrestán. Byly to však akce okresního formátu, jiná věc je operace v měřítku celého státu . . . Na mou duši, tvrdit, že ani teď neměl MSG nejmenšího tušení, že se kolem něj něco chystá, to je větší urážka než připustit, že byl o všem perfektně zpraven. Ve druhém případě je nepoctivým a neúspěšným, ale přece jen politikem, kdežto v prvním . . . Nazvěte to dle vlastního gusta!« (Demokratičeskaja Rossija, 4. září 1991).

A znovu v Ogoňku č. 41: »Mám za to, že Gorbačov navodil mezi pučisty dokonalou iluzi, že jim stojí v čele a je připraven se k nim připojit po dosažení reálného úspěchu, ale pro začátek, z ryze taktických důvodů, potřebuje alibi. Nejspíše tomu upřímně věřil sám.«

Jádro pudla tkví v tom, že puč v dobovém provedení nemohl být ničím jiným než imitací státního převratu. Nesměřoval k věrohodnému politickému východisku – režim přece neměl na to uvrhnout zemi do stalinského zakletí a každá snaha o to nebyla ničím víc než touhou o návrat do mateřského lůna. Byl to pokus zastavit silou vůle padající kámen nebo zatlačit pastu zpět do tuby. Byla to, chcete-li, agónie samotné metodologie gorbačovovské přestavby: tatáž polovičatost a váhavost, jen s nasazením obrněných vozů; tentýž vodou ředěný kompot, jen plněný do tankových nádrží. Ale vraťme se k úvaze Leonida Radzichovského.

»Celkový plán vypadal asi takto: Po vyhlášení výjimečného stavu republiky žehrají, ale vyčkávají. Demokrati stáhnou ocas. Budou sice chvíli reptat, trochu stávkovat, trochu manifestovat, ale nakonec neodmítnou nabídnuté vyjednávání. Uplyne týden a Gorbačov opustí svůj úkryt (Janajev nelhal, když tvrdil, že doufá v jeho brzký návrat a v plodnou spolupráci s ním), aby zmírnil výstřelky na obou stranách a usmířil juntu se společností. Ostatně, jakápak junta – vždyť je to stále totéž sovětské vedení, které jen trochu upevnilo své pozice. Zkrátka, jsme tam, kde jsme byli před pár lety a běží nové kolo politické hry »na stabilizaci«. Nevylučuji, že by následovalo vytvoření již zamýšlené Státní rady, kam by byli pozváni republikoví prezidenti . . . Pučisté zajisté chápali, že by je mohl Gorbačov v případě nezdaru zradit, zapřít. Ale potřebovali prezidenta jako pojistku pro případ porážky nebo smírčího soudce po vítězství. Gorbačov sám si také uvědomoval, že mu spiklenci, zabráni do hry, nemusí vrátit moc, až se vrátí ze svého foroského »vězení«. Ale měl své záruky: jenom on uměl uklidnit znepokojenou cizinu a jenom on byl přijatelným partnerem pro jednání s demokratickou levicí . . .

Osvobozen Silajevem a Ruckým, prezident připravený scénář okatě pozměnil. Namísto, aby uváděl na pravou míru krajnosti junty, hněvivě odsoudil spiklence, že ohrozili duševní pohodu jeho vnučky. Chabě se sice pokusil zachránit co se dalo – KSSS a staré vedení ministerstva obrany a KGB –, ale záhy provedl obrat o sto osmdesát stupňů : rozpustil KSSS. Tedy uznejte zde, že spiklenci, kteří údajně zradili svého prezidenta, svou záludností nesahají ani po kotník člověku, který škrtem pera zlikvidoval stranu, jež ho vynesla k moci. Nezajímá nás zde mravní hodnocení tohoto kroku, ale jeho skutečné důvody. Nejsme ochotni připustit vysvětlení jako z laciné detektivky – že Jelcin prý Gorbačova vydírá hrozbou zveřejnit »pravou verzi« foroského zajetí, a tudíž ho má v hrsti. Máme za to, že příčiny kapitulace (a ve skutečnosti politické sebevraždy) Gorbačova byly jednodušší a zároveň pádnější. Vycítil nový poměr sil, uznal, že nedokáže zahnat džina zpět do lahve, že neodolá miliónovému davu. Pochopil tedy, že buď a) tento dav ho v čele s Jelcinem smete stejně nešetrně, jak to učinil se Státním výborem pro výjimečný stav, nebo b) proti němu musí použít prostředky nesrovnatelně ostřejší, než na jaké si troufl ubohý Výbor, nebo c) nezbývá mu než se tvářit spokojeně, i když mu je do breku, a pokusit se svou nejtěžší životní prohru prezentovat jako vítězství.«

V.

Teorie složité a neprůhledné hry, ba provokace, má nespočet variant, podle toho, kdo ji formuluje. Imperiální konzervativci ve snaze osladit hořkou pilulku po svém ztroskotání spřádají obzvlášť složitou motivaci událostí. V základech jejich mudrování leží prostinká zásada »cui bono?«. Výhody z celé věci vytěžili demokrati, což je soběstačný důkaz, že spiklenci byli někým přelstěni. Jelcinovci buďto sami vyprovokovali puč, nebo měli v táboře spiklenců nasazenu »volavku«, která pak účinně blokovala všechny kroky junty. Někteří interpreti vycházejí z premisy, že celý podnik byl jakýmsi nepochopitelným způsobem v zájmu Gorbačova, který jej sám spaktoval, z Forosu dálkově řídil a v dohodě s Jelcinem nechal vykolejit, aby se šmahem zbavil celé smečky »gaunerů«, kterou za tím účelem kolem sebe pracně shromáždil (verze Vladimira Daškeviče). Mudrlanti se složitější představivostí – kupříkladu »ideolog výjimečného stavu« Sergej Kurginjan – nabízejí originálnější zápletku: »Kvazi-puč je demarší silné

Moskva, srpen 1991 *foto Lubomír Kotek*

pravicové struktury, která takto vysunula do popředí nárazníkovou, loutkovou skupinu vyšších oficiálů a obětovala je v zájmu svých pozdějších kombinací. Mám za to, že v prostředí důstojnického sboru armády, KGB a vnitra působí dobře utajená »ruská strana«, nejspíše monarchistická. V seriózní politické hře »pravice« získala řadu strategických výhod, to je pro mne nesporné.« (časopis Koza z 5. října 1991).

A nakonec ještě dodejme, že »nejhlubokomyslnější vlastenci vidí v katastrofálních událostech srpna provokaci, kterou nám nastražily dějiny samé« (Alexandr Prochanov v Komsomolské pravdě z 3. září 1991).

Tyto a jiné ukázky dokládají na konkrétním příkladu obecnou nepřekonatelnou obtížnost precizního historického výkladu. V dějinách, na rozdíl od detektivky, jednoznačné rozluštění záhady neexistuje a existovat nemůže – jde o příliš složitý systém s velkým rozptylem domnělých vstupů. Proto není nad starý dobrý princip »Occamovy břitvy« – nemnožit podstaty (výklady), není-li to nezbytné. Jinak řečeno, můžeme-li jednoduše a přímo vysvětlit čin jakožto směřující k veřejně deklarovnému cíli, pak to musíme vzít za bernou minci a nehledat v něm utajené opačné významy. Cožpak Krjučkov, Pavlov nebo Pugo nepropagovali nezakrytě své záměry, a to i v Nejvyšším sovětu SSSR? Tajil se snad Jelcin se svými názory? S Gorbačovem je to zajisté složitější, ale i tak je radno přidržel se spíše zjednodušujícího závěru, jak to učinil zkušený simplifikátor sovětských politických pochodů Richard Pipes, když v New York Times již 21. srpna napsal: »Pokud vůbec zbyla nějaká naděje pro Rusko, pak je v tom, že posledních sedmdesát let vyléčilo tuto zemi z utopického fantazírování a posledních pět let ho zbavilo strachu.«

Byli bychom ale neodpustitelně naivní, kdybychom se nechali tímto uchu lahodícím zaklínadlem nadobro ukonejšit. Ani puč, ani antipuč nevyřešily a nemohly vyřešit žádný z oněch nebetyčných sociálně-ekonomických, neřkuli národnostních problémů rozpadajícího se impéria. Rozpad tisíciletých říší je srovnatelný jen s výbuchem vesmírných galaxií – v obou případech se uvolňují obrovská kvanta ničivé energie, jejíž protuberance zasahují i vzdálený prostor. Jen jedno sdílejí bezvýhradně v dnešním Rusku všichni, bez rozdílu politických sklonů, od liberálních sociologů až po zpravodaje KGB – přesvědčení o tom, že srpnový puč byl jen první zkouškou, po které budou následovat další. Škatulata se rozhýbala, kontrahenti budoucích krvavých střetů jsou dnes sotva zjistitelní, nicméně sezóna státních převratů je zahájena.

Posrpnový stav bývalé sovětské společnosti je ovšem hoden samostatného pojednání, tož nám nezbývá, než uzavřít příběh rozjednaný na začátku této první aproximace: básník-děkabrista Rylejev byl, ač na druhý pokus, přec jen dokonale oběšen. Jeho zatrpklá poznámka na adresu Ruska byla tedy poněkud předčasná.

Jefim Fištejn (1946 v Kyjevě) vystudoval novinářskou fakultu Moskevské univerzity; 1969 po sňatku s čs. občankou přesídlil do Československa, kde se živil jako překladatel. Signatář Charty 77, 1980 se vystěhoval do zahraničí, od 1981 pracuje v ruském vysílání Radia Svobodná Evropa. Široce se zabývá politologií a kulturologií; publikoval v Listech, Svědectví a jiných exilových periodikách.

Není velkým tajemstvím, že hospodářská situace v nástupnických republikách Sovětského svazu je značně neutěšená. Sama transformace centrálně plánovaného hospodářství si vyžádá přinejmenším několik let, fungující tržní ekonomika je pro většinu republik takříkajíc hudbou příštího tisíciletí. Výchozí pozice jednotlivých republik je přitom různá; nejenže do značné míry určuje možnou rychlost přechodu k trhu, ale také limituje jejich státotvorné aspirace. Není jistě náhodou, že se doposud osamostatnily pouze baltské země. Jinak převládá názor, že z dalších republik disponují hospodářskou základnou pro samostatnost pouze Rusko, Ukrajina, Bělorusko a Gruzie. Petrohradský starosta Anatolij Sobčak soudí, že mnohé republiky budou, pokud se osamostatní, patřit k nejzaostalejším rozvojovým zemím. V každém případě je ozdravění ekonomiky, ba i pouhé uspokojení základních potřeb obyvatelstva nemyslitelné bez finančních injekcí ekonomicky vyspělých zemí (jen v říjnu získal SSSR od Japonska úvěr ve výši 2,5 miliardy US dolarů a od Evropských společenství 2 miliardy ECU na potraviny a léky). Své mocné patrony si jednotlivé republiky hledají a nalézají především v příslušném geografickém a civilizačním prostoru. Zřejmá je orientace baltských zemí na Skandinávii a Německo, střední Asie a Kazachstán spojují svou víru v budoucí prosperitu s Japonskem, Koreou a bohatými islámskými státy. Všeobecně se ovšem nejvíc očekává od Evropských společenství, Spojených států a Japonska.

Tempo růstu inflace je vysoké: týdenní nárůst přesáhl již 3 procenta a některé výhledy hovoří o tom, že celkově se za letošní rok míra inflace zdesetinásobí. Objem oběživa přesáhl 250 miliard rublů – a tisknou se stále další bankovky (jen během prvních devíti měsíců letošního roku bylo vytištěno 3,6-krát více bankovek než za stejné období minulého roku). Typický je příklad z Čeljabinska, jak informovala 27. září agentura RIA. Pokladní středisko Centrální banky RSFSR vydalo v této uralské metropoli poslední tři milióny rublů; další výdej hotovosti byl proto zastaven, samo město však denně potřebuje 20 miliónů rublů. Výše deficitu státního rozpočtu za první tři čtvrletí letošního roku se odhaduje na 84–120 miliard rublů. Varovné údaje zveřejnil nedávno Ústav národohospodářských prognóz AV SSSR. Podle nich objem výroby letos nedosáhne ani 90 % loňské úrovně. Pokles výroby zaznamenal především průmysl dřevozpracující, báňský, lehký a stavebnictví. Zasažena bude i energetika, výroba stavebnin, těžba a zpracování ropy a zemního plynu. Následně se očekává výrazné snížení zisku z vývozu materiálů, surovin a zejména pak ropy, což se má odrazit na takřka dvojnásobném (v porovnání s loňskem) snížení dovozu. Nedostatek devizových prostředků bude také příčinou 66-procentního poklesu spotřeby. Má dojít rovněž ke znatelnému poklesu zemědělské produkce. Ponecháme-li stranou rostlinnou výrobu, kde již tradičně při sklizních dochází až ke 30-procentním ztrátám, vyvstává memento z propočtů, týkajících se výroby živočišné: objem produkce masa a mléka se letos sníží o 10 %. Důvod hledejme ve faktické absenci soukromého vlastnictví půdy. I při rostoucích výkupních cenách nejsou výrobci podněcováni k větší produktivitě práce (výsledný efekt totiž spočívá ve snížení absolutního objemu výroby při udržení relativně stabilních příjmů zemědělců). Varující je kalkulace vztahu mezi růstem mezd a růstem cen. K postupné normalizaci zásobování trhu základním zbožím dojde jen za předpokladu, že růst příjmů obyvatelstva nepřesáhne 60 % růstu spotřebitelských cen Při tempu růstu příjmů dosahujícím 85 – 90 % růstu cen by se jen letos ceny zvýšily 2,6 až 3-krát. Varování je určitě adresováno svazové vládě i vládám republikovým, které svou velkorysou sociální politikou, zejména vysokými státními vyrovnávacími příspěvky a výplatou různých podpor roztáčejí inflační spirálu. Tuto politiku však nepřičítejme jen setrvačnosti přežívajícího socialistického myšlení. Vláda tak totiž činí pod silným tlakem odborů a stálými hrozbami stávek.

Nadcházející zima bude pro obyvatele bývalých sovětských republik zatěžkávací zkouškou. Akademik Vladimir Tichonov vyslovil pesimistický předpoklad, že v důsledku nízké zemědělské výroby a špatně fungující maloobchodní sítě může být až polovina území SSSR postižena hladem. V této souvislosti působí nevěrohodně, když Michail Gorbačov žádá obyvatelstvo o trpělivost, »jestliže v nejbližším roce až půldruha roku zůstane zásobování obyvatelstva základními potravinami na současné úrovni«. Mimochodem, v úrodném Stavropolském kraji, kde Gorbačov začínal svou kariéru, se již v říjnu objevily potíže se zásobováním obyvatelstva chlebem. Z USA byl Kremlu přislíben úvěr na nákup obilí ve výši půl miliardy dolarů. Někteří sovětští představitelé by si přáli další 3 miliardy, avšak Američané z obav o efektivnost pomoci čekají na vyjasnění kompetencí centra a republik.

Nedostatek potravin je prvním z akutních nebezpečí. Dalším je nedostatek paliv a elektrické energie. Současná rezerva výkonu sovětské energetické soustavy představuje podle posledních zpráv pouhá 3–4 procenta, což je několikanásobně méně, než vyžaduje normální stav. Vzhledem k tomu, že meteorologové předpovídají v Rusku tuhou zimu, bude v nejbližších měsících chybět bývalé energetické velmoci nejméně 7 miliónů kW nezbytně nutného výkonu, což se zřejmě odrazí na poruchách v dodávce tepla a elektřiny do domácností. Lze namítnout, že absolutní pokles výroby elektřiny bude relativně kompenzován ještě výraznějším poklesem průmyslové výroby, připomeňme však, že na jednotku hrubého národního produktu se v SSSR v průměru vynakládá dvakrát víc energie než ve vyspělých západních zemích. Proto nepřekvapí výsledky analýzy prvních šesti měsíců letošního roku, které ukázaly, že tempo snižování spotřeby elektrické energie je výrazně nižší než pokles průmyslové výroby.

Řekli jsme již, že svazové centrum i republiková vedení spoléhají na pomoc Západu (potvrdila to i sovětská aktivita

SSSR: SITUAČNÍ ZPRÁVA

Ladislav Minčič

na nedávném výročním zasedání Mezinárodního měnového fondu a Světové banky v thajském Bangkoku). Tato pomoc je poskytována převážně formou středně- a dlouhodobých úvěrů na nákup zboží, případně technologií. Úhrnný zahraniční dluh všech hospodářských subjektů zanikajícího Sovětského svazu se blíží 80 miliardám US dolarů. Přímé investování kapitálu je poměrně vzácné. Děje se tak většinou formou zakládání společných podniků. Na celém území bývalého SSSR dnes existují pouhé 3 tisíce joint ventures (právě tolik podniků se zahraniční majetkovou účastí bylo založeno v ČSFR), přičemž jsou dislokovány nerovnoměrně, např. v Estonsku jich je stejně jako na celé Sibiři a jenom v Moskvě sídlí 60 procent všech joint ventures.

Rovněž zahraniční obchod má velké nesnáze. Vzhledem k nedostatku finančních prostředků ve volných měnách se sovětské podniky snaží nakupovat zboží pomocí barteru. Přístup ke konvertibilní měně je pro mnohé výrobce velkým lákadlem, a proto všemožně vyhledávají příležitosti k exportu svého zboží. Vehemence spojená s neznalostí trhu leckdy ovšem potenciální kupce odrazuje. A není nouze ani o groteskní situace. Tak mi jeden německý obchodník vyprávěl, jak mu jistý běloruský podnik nabízel svou produkci. Když se zeptal na cenu, dostalo se mu odpovědi: jedna jednotka produkce za jedenapůl lady. Milý obchodník z toho nebyl nejprve nijak moudrý, teprve z dalšího jednání vyplynulo, že nabízející strana používá jako peněžní ekvivalent – osobní automobil značky Lada Samara . . . Váhavost zahraničních investorů i obchodníků většinou vyplývá z obavy z labilní politické situace v některých regionech, z pochybností o právních zárukách – v pozadí lze tušit rozpory mezi republikovými a svazovými kompetencemi a otálení s hospodářskou reformou.

Hrozící destabilizaci a kompetenční rozpory by měla odstranit smlouva o hospodářském společenství, tvořeném bývalými sovětskými republikami. Smlouva vychází z konceptu jednotného hospodářského prostoru, vypracovaného známým ekonomem Grigorijem Javlinským. Mnohé její prvky prozrazují amerického spoluautora – profesora Ellisona z Kennedyho ústavu Harvardovy univerzity. Smlouva ustavuje rubl jako jednotnou peněžní jednotku na celém území hospodářského společenství. Připouští se sice zavedení národních měn, avšak pouze v rámci jednotného peněžního systému. Národní měna bude de facto týmž rublem, doplněným dejme tomu o přívlastek »běloruský« (něco jako skotské libry v dnešní Velké Británii) a její oběh bude kontrolován emisní bankou společenství. Pokud by zúčastněná republika chtěla zavést měnu zcela autonomní , musela by ze společenství vystoupit. Výkonem peněžní politiky bude pověřen Bankovní svaz, založený na podobných principech jako Federální rezervní systém v USA. Kromě emise platidel bude určovat jednotnou strategii, závaznou pro jednotlivé národní filiálky. Cílem takto koncipované soustavy je oddělení státní centrální banky od soustavy komerčních bank, a tím i zamezení nekontrolovaného tisku platidel. Pro financování společných výdajů (na obranu, zahraniční politiku, spoje atd.) bude vytvářen rozpočet společenství a systém několika nerozpočtových fondů. Zúčastněné republiky budou společně splácet existující dluhy zahraničním věřitelům a rovněž přijímat splátky cizích dlužníků. Všechny orgány společenství mají být budovány na základě přísného dodržování parity zastoupení jednotlivých republik.

Smlouvu o hospodářském společenství podepsali 18. října v Kremlu představitelé Arménie, Běloruska, Kazachstánu, Kyrgyzstánu, Ruska, Tádžikistánu, Turkmenistánu a Uzbekistánu. Ázerbájdžán zaujal odmítavou pozici zejména proto, že se cítí zrazen poslední iniciativou Ruska a Kazachstánu, směřující k politickému řešení problému Náhorního Karabachu, a navíc nepotřebuje ruskou ropu. Vztah představitelů Gruzie a Moldavska k myšlence jednotného ekonomického prostoru není dosud jasný a závisí na řešení vnitřních ozbrojených konfliktů v těchto republikách. Moldavsko navíc koketuje s myšlenkou těsné hospodářské spolupráce s Rumunskem. Vyčkávací a nejednoznačný postoj k nově konstituovanému společenství zaujala Ukrajina. Republika produkuje třetinu všech potravin a zajišťuje pětinu veškeré průmyslové výroby bývalého SSSR. Případnou účast ve společenství chápou Ukrajinci pouze jako zdroj laciné ropy, plynu, dřeva, bavlny. Již před více než dvěma měsíci formuloval Joachim Preuss v týdeníku Der Spiegel tezi, která dnes sjednocuje exkomunisty, demokratickou opozici i radikální nacionalisty – »nezávislá Ukrajina se soukromým hospodářstvím a vlastní armádou«. Ukrajinský ministr obrany generál Konstantin Morozov má již vypracovánu koncepci vlastních ozbrojených sil republiky o počtu 250 až 300 tisíc mužů (současný početní stav Sovětské armády se blíží čtyřem miliónům). Znepokojivé jsou hlasy z ukrajinského parlamentu, volající po převzetí sovětského jaderného arzenálu, dislokovaného na Ukrajině, pod vlastní kontrolu. Předseda ukrajinského parlamentu Leonid Kravčuk pozastavil vývoz veškeré vojenské techniky z republiky. Tyto projevy ostře kontrastují s vyhlášením Ukrajiny za bezjadernou zónu, k němuž došlo bezprostředně po potlačení srpnového puče. Začátkem podzimu probíhala mezi Ukrajinou a sousedními republikami celní válka. K vývozu mnoha druhů zboží do sousedních republik bylo třeba zvláštního povolení, došlo to tak daleko, že byl v ukrajinské Oděse zadržen náklad lodi vypravený zahraničním partnerem do Ruska – vydání zboží oprávněnému adresátu celníci podmiňovali složením větší částky v dolarech na ukrajinské konto.

Zajímavý je vývoj v Ruské federaci. Definitivní tečku za příslušností k SSSR totiž udělal týden před podpisem smlouvy o hospodářském společenství až sám Boris Jelcin. V politickém vedení federace nyní probíhají zásadní strukturální změny. Pro pochopení probíhajících procesů je nutné připomenout, že rada ministrů RSFSR v průběhu celého roku před pučem stála v opozici vůči svazovým kabinetům Ryžkova a Pavlova, že Silajevova (ruská) vláda marně hledala cestu z totalitního sevření ústředních svazových orgánů. Bylo proto logické, že po porážce pučistů, o kterou se zasloužili ruští politikové, stanul v čele Výboru pro operativní řízení národního hospodářství SSSR – de facto nové svazové vlády – právě Ivan Silajev (vzhledem k obavám představitelů ostatních republik z »ruského diktátu« byl zároveň odvolán z funkce ruského premiéra).

Zdá se, že harmonizování ruských ekonomických zájmů s novou svazovou smlouvou věru nebude snadnou záležitostí. 9. října podal demisi ministr hospodářství RSFSR Jevgenij Saburov, ačkoli několik dní předtím v Alma-Atě parafoval smlouvu o hospodářském společenství. Své rozhodnutí zdůvodnil tím, že se stávajícím vládním týmem nelze ekonomickou reformu provádět. Příčina Saburovovy nespokojenosti zřejmě spočívá v porážce jeho vlastní hospodářské koncepce. Text připravené smlouvy, jak jsme již řekli, vychází z projektu Javlinského, zatímco Saburovova koncepce, předpokládající urychlené zavedení světových cen v obchodu mezi jednotlivými republikami (čímž by zřejmě získalo Rusko, disponující velkou surovinovou a energetickou základnou), byla odmítnuta. (Ilustrativní detail: na zasedání hospodářských ministrů, na němž se koncem září v Moskvě projednával text smlouvy, se ruská delegace – zpravuje Nezavisimaja gazeta – dostavila s několikahodinovým zpožděním. Ostatním delegacím nezbylo než trpělivě čekat . . .) Saburovo hledisko asi není úplně cizí ani místopředsedovi ruské vlády Olegu Lobovovi, jenž kritizoval text navrhované smlouvy s tím, že poškozuje hospodářskou svrchovanost Ruska. Bylo by přitom unáhlené obviňovat Lobova a Saburova z velkoruského šovinismu. Rusko, ačkoli se zmítá se v hospodářské krizi, je ve srovnání s ekonomickým potenciálem takové Střední Asie vysoce rozvinutou industriální zemí a jeho obavy z budoucích závazků vůči ostatním republikám lze tedy do značné míry pochopit. Pro současnou politickou a hospodářskou situaci v nástupnických republikách jsou vůbec typické emocionální reakce a interpretace, což je ovšem reliktem předchozí »socialistické« morálky, která velela podezřívat všechny dohromady i každého zvlášť . . .

Zdrojem mnoha konfliktů a nedorozumění se může stát i Jelcinova snaha vybudovat nový institut výkonné moci – vládu, která by mu byla (podle amerického vzoru) přímo podřízena. Problémů vzniklo hned několik. Letos v létě totiž Jelcin zřídil možná trochu komplikovanou, nicméně v praxi doposud nevyzkoušenou soustavu orgánů republikové administrativy. Probíhající restrukturace spočívá v akcentování určitých složek této administrativy a v redukování jiných, což samo o sobě vede k nespokojenosti složek potlačovaných. Původní soustavu tvoří Státní rada RSFSR, obdařená zvláštními pravomocemi, která by měla rozpracovávat celkovou politickou strategii republiky; dále Rada bezpečnosti, jež by měla předcházet krizovým situacím, popřípadě je řešit; dále pak kontrolní správa, koordinující činnost prezidentových zmocněnců v jednotlivých oblastech Ruska; a konečně prezidentova administrace, tvořená především jeho sekretariátem. V čele Státní rady nyní stojí státní tajemník RSFSR Gennadij Burbulis a jejími členy jsou prezident, viceprezident, několik ministrů (z titulu své funkce) a prezidentem jmenovaní státní radové Sergej Šachraj, Sergej Stankevič a Jurij Skokov. Zejména poslanci Burbulis, Šachraj a Stankevič (který je zároveň náměstkem primátora Moskvy) jsou známi svými demokratickými názory z dob dávno před pučem. Rada bezpečnosti (kromě viceprezidenta Ruckého jsou v ní zastoupeni z titulu své funkce příslušní členové vlády) ani Kontrolní správa nebyly doposud plně obsazeny. Vedoucím prezidentovy administrace byl jmenován Jurij Petrov, sekretariát řídí Viktor Iljušin. Oba bývali vysokými stranickými a komsomolskými funkcionáři v Jekatěrinburgu, tj. někdejšího Sverdlovska, odkud pochází Jelcin. Nynější napětí v nově zaváděné soustavě vzniklo tím, že většina faktické moci pozvolna přechází na administrativní úřednickou složku. Členové vlády a Státní rady se cítí zaskočeni a tak trochu zbyteční. Je třeba si uvědomit, že právě oni se výrazně zasloužili o image a volební úspěchy Borise Jelcina. Teď se ozývají jejich varovné hlasy, že důležitá stranická rozhodnutí nesmějí záviset na úřednících – že mladá ruská demokracie je ohrožena. Disharmonie v Jelcinově spolupráci s donedávna osvědčenými spolupracovníky se projevuje i ve zdánlivých maličkostech, třeba v tom, jak se ruský prezident nedávno dost laicky vyslovil o »nesporných přednostech švédského ekonomického modelu oproti americkému« (právě na to kriticky poukazovala i Natálie Gorbaněvská při nedávné návštěvě Prahy).

Jistou tabuizaci Borise Jelcina kritizuje Jelena Bonnerová, připomínajíc analogii se situací, kdy Gorbačovovým kritikům předhazovali: »Gorbačov přece začal přestavbu!« Dnes se zase ozývá: »Jelcin přece porazil pučisty, tak co ještě chcete?!« Bonnerová se především obává, aby Jelcin nepodlehl ruským nacionalistům, aby nezapomněl stavět občanský princip nad princip národní – jak jsme viděli výše, jednání některých Jelcinových ministrů zavdává k podobným obavám důvod. Na okraj poznamenávám, že se v ruském demokratickém tisku objevují úvahy o pozitivním smyslu ruské »děržavnosti« (lze snad přeložit termínem »idea říše«, jak jej užívá Václav Bělohradský), zdůvodňujícím právě demokratický, občanský obsah přirozených integračních tendencí na rozsáhlé části Euroasie. Nejde tu o vnější expanzi Ruska, ale o vnitřní přeměnu mnohonárodnostní země, která by ji učinila přitažlivou. Rusko má už jen pro svou rozlehlost dispozici být velmocí. Historické zkušenosti – včetně těch nejnovějších – ukazují, že pro zachování světového míru je zapotřebí velkých demokratických států, navíc pouhá existence hospodářsky silného, demokratického souseda by mohla v budoucnu stabilizovat okolní země. V každém případě však doba hájení ruského prezidenta skončila. Nejde ani tak o palcové titulky některých západních periodik, jakkoli vlivných (např. The Economist z 5. října uveřejnil článek »Boris Veliký, nebo Hrozný?«, v němž straší čtenáře staronovou bajkou o ruském medvědovi), jako spíše o taková prohlášení, jaké například učinil poslanec ruského parlamentu Lev Ponomarjov: hnutí Demokratické Rusko podle něj podporuje Borise Jelcina jen »podmíněně« a vyhrazuje si právo ho kritizovat, zejména pro pomalost zavádění hospodářských reforem . . . Inu taková už je demokracie.

Ladislav Minčič (1960), absolvent fakulty numerické matematiky a kybernetiky Lomonosovovy univerzity v Moskvě (kandidatura věd tamtéž). Věnuje se kybernetickému modelování; nyní jako odborný referent na federálním ministerstvu financí.

Charkov, 1991 *foto Dana Kyndrová*

STŘEDOEVROPSKÁ ŘÍŠE?

Jan Křen

Jedním z témat, která předznamenala nedávné revoluce v komunistických zemích byla i velká diskuse o fenoménu Střední Evropy – diskuse, která od konce sedmdesátých a hlavně pak v osmdesátých letech »bloudila« – jak napsal Timothy Garton Ash – »jako duchaplný, ale bezcílný exulant« po celé Evropě a Americe. Rozhodný podnět k této diskusi zavdala opozice a emigrace ze středoevropských zemí, především Milan Kundera známým esejem o únosu Západu (1984) a György Konrád knížkou Antipolitik a dalšími články. Komunistické režimy a jejich propagandisté záhy a oprávněně vycítili v započaté diskusi hrozbu: sílící povědomí nezadatelné svébytnosti této části kontinentu přeměněného v sovětské satelity, jejichž intelektuálové se demonstrativně hlásili k tradiční, především kulturní spojitosti se Západem; to vše, včetně kritického ostří diskuse, jakkoli různými ohledy často zmírňovaného a zastíraného, se jasně obracelo proti cizí a retardační nadvládě.

Diskuse intenzívně probíhala zejména v Rakousku (s notnou dávkou habsburské nostalgie), v severní Itálii (s tamním neuspokojeným regionalismem), ve Švýcarsku, ve Francii (tam jí soustavnou pozornost věnovala zejména La Nouvelle Alternative, vydávaná českým historikem Karlem Bartoškem) a nejvíc samozřejmě v opozičních kruzích, méně polských (zde hlavně Czesław Miłosz) a více v maďarských a československých. Kromě skvělých historických reportáží zmíněného T. G. Ashe, jehož kniha vyšla už i česky, skýtá mnoho zasvěcených postřehů obsáhlá stať kielského prof. Rudolfa Jaworského v reprezentativním periodiku Historische Zeitschrift; pro diskusi českou je pak zvlášť informačně cenný článek mladého německého historika Martina Schulze-Wessela, zveřejněný roku 1988 ve výborné mnichovské Bohemii, kterou řídí Eva Hartmannová (takto autorka a členka redakční rady Přítomnosti – pozn. red.) – obě studie by stály za překlad: naše veřejnost ví o tomto intelektuálním dění dodnes pramálo.

Do Německa, respektive do SRN, vstoupila diskuse o Střední Evropě se značným opožděním, teprve někdy v polovině 80. let. Důvody jsou nabíledni: už sám pojem Střední Evropa (Mitteleuropa) je v německém prostředí kompromitován programy z první a druhé světové války: nacionálně pojatý integrační projekt Naumannův z roku 1915 dokázal nacismus dovést do obludné vize obrovského Velkoněmecka, které by – zahrnujíc i Rakousko, české země a značnou část Polska – bylo obklopeno kordonem satelitů na západě i na východě, zde až po Maďarsko a Rumunsko, ne-li ještě dál. Na druhé straně je historické sepětí Německa s neurčitě vymezenou Střední Evropou zcela zjevné: dlouhá staletí v tomto teritoriu hrály významnou roli německé a židovské menšiny, oba příbuzné jazyky, němčina i jidiš měly až do roku 1945 nezanedbatelné místo na zdejší jazykové mapě. Tento moment ovšem německé intelektuály přitahoval i odpuzoval; touto dvojklanností byla poznamenána celá diskuse, nejen v Německu.

Osud středoevropské diskuse v Německu byl stejný jako v jiných zemích: záhy se i zde dostala do nejrůznějších dobových souvislostí, a to i politických. Tradičními politickými tábory šla napříč, stoupenci středoevropského pojetí se nejednou rekrutovali ze zcela protichůdných stran a odpůrci rovněž. Mezi přívržence Střední Evropy patřili například lidé z levicové opozice, sociální demokraté Glotz či Bender, pacifisté a zelení jako Schilly či Löser, ale nejednou také lidé z tábora tradičního konzervativního nacionalismu. V nemalé míře proto, že se tu okamžitě vynořilo spojení s otázkou sjednocení Německa, které nikdy nepřestalo být velkým tématem německé společnosti.

Ve středoevropské diskusi se toto sepětí s německým problémem projektovalo do nejrůznějších vizí »třetí cesty« či neutralizační »finlandizace«, která byla populární mezi nemalou částí středoevropského intelektuálního disentu; není bez zajímavosti, že právě u nás, v Čechách, dospěla tato diskuse k pozoruhodným úvahám o potřebě a oprávněnosti německého sjednocení, jak byly formulovány ve známé pražské výzvě z roku 1985 a v tehdejších samizdatových textech V. Havla, J. Šabaty, J. Dienstbiera a jiných. Příznačný byl osud malé Dienstbierovy studie Snění o Evropě vztažené k tomuto tématu – k německému vydání studie nedošlo, nezdála se ani na levici ani na pravici, a všem společně se jevila jako příliš nepolitická a utopická.

Nepolitičnost a utopičnost vyčítali ovšem středoevropské diskusi i její němečtí odpůrci a kritikové; na této platformě se setkali i nedávní protivníci ze známého (u nás žel téměř neznámého) sporu historiků (Historikerstreit), levicově zaměřený frankfurtský filosof Jürgen Habermas a významný konzervativní historik Michael Stürmer. Středoevropským vizím, kompromitovaným minulostí někdejší »Mitteleuropa«, se kromě nereálného utopismu vytýkalo především to, že odvádějí Německo od osvědčeného a životadárného sepětí se Západem, které je jedním ze základních kamenů poválečné německé demokracie. Zároveň se v těchto kritikách projevilo mnohé z existenční pozice etablovaných stran a jejich chápání politického realismu: z řad stoupenců vládních stran, včetně kancléře Kohla, i z opozice, zejména hlasatelů tzv. druhé etapy sociálně demokratické Ostpolitik, se ozývalo, že diskuse tohoto druhu porušují pracně sjednanou »helsinskou« stabilitu a zavádějí německou politiku do nebezpečných vod, ohrožujících evropský status quo. Nejlapidárněji to vyjádřil jeden z německých autorů Arthur Rosenzweig: »Vše, co přispívá ke stabilitě na druhé straně železné opony, je dobré pro německé zájmy.« Likvidace svébytné Střední Evropy se přitom s politováním brala na vědomí, sjednocení Německa se jevilo v nejlepším případě jako vzdálená a neaktuální perspektiva.

Nesouhlas s tímto postojem se však ani zdaleka neomezoval jen na levicovou opozici. Se stejně rozhodným odporem se setkával také v kruzích – politicky tehdy též spíše marginálních – zavázaných myšlenkově tradičnímu německému nacionalismu, pro nějž sjednocení země nikdy neztratilo přitažlivost. Nebude snad od věci podívat se trochu blíž právě sem, do této části německého intelektuálního a politického dění, o němž máme u nás buď žádné anebo jen zkreslené představy.

V roce 1988 vyšla v Herfordu společná kniha dvou pozoruhodně rozdílných autorů, politologa Bernarda Willmse, známého svým předchozím vydáním textů k otázce německé jednoty, a průmyslníka Paula Kleineweferse, jehož zajímavé paměti také vyšly nedlouho předtím. Kniha, nazvaná Erneuerung aus der Mitte (Obnova ze středu), obsahuje široce historicky (hlavně historií českých zemí) podložený projekt budoucí organizace Střední Evropy, inspirovaný starou »říší středu«, Svatou říší římskou, k jejímuž titulu později přibyl přídomek »německého národa«. Na str. 33 je formulováno jádro díla: »Cílovou představou dalších úvah je „Středoevropská federace“ s hlavními městy Prahou, Vídní a Berlínem,« která má zahrnout území SRN, NDR, ČSSR a Rakouska. Jejími stavebními kameny by však neměly být tyto státy, nýbrž historické země německé, rakouské a české. Slovensko, které do této řady vlastně nepatří, a slovenštinu, jejíž příbuznost s češtinou autoři silně zdůrazňují, neberou ve svém návrhu česko-německé dvojjazyčnosti navrhované federace v úvahu »z důvodů jednoduchosti modelové představy« (str. 233). Rovněž by se mělo v budoucnu rozpustit i zvláštní rakouské národní povědomí. Předpokladem ústavního zakotvení tohoto tradičně netradičního svazku by se podle autorů mohla stát »velká amnestie« – zapomnění neblahé minulosti, která by měla být dokonce postavena pod přísný cenzurní režim: každá připomínka dřívějších rozporů by byla považována za div ne trestnou. Přes všechnu zajímavost a ušlechtilý účel naznačuje, jak by to vlastně mělo v budoucí federaci být s demokracií. Západní demokracie se pro takovýto koncept Střední Evropy nehodí, ta musí vyrůst z místních kořenů, hlavně z principu »stavovských rad« a »nového korporativismu« (str. 214), přičemž jedním ze vzorů by měla být i známá »pracovní fronta« třetí říše atd. – v předlistopadovém Československu byli tehdejší režimní propagandisté tak omezení, že si knihy, jež by skýtala tolik cílů pro jejich pověstný antirevanšismus, ani nevšimli. Zato rakouské recenze tuto knihu »třetí cesty« (třetích cest je jak vidno habaděj) zdvořile, leč důrazně odmítly jako emanaci tradicionálního velkoněmeckého nacionalismu se všemi jeho protidemokratickými afekty, jakkoli v knize krytými deklaracemi mírumilovnosti a vzýváním nové Evropy.

I když ani v Německu nevzbudila Willmsova a Kleineweferova kniha se svými předpověďmi německého sjednocení žádný velký ohlas (stejně jako další, jí podobné), myšlenky tohoto druhu nezanikly a objevují se v nových a nových variantách často ve zcela odlišných kontextech. Nedlouho po listopadové revoluci byl v Praze rozšířen – jak se v Německu říká – »papír« Rudolfa Hilfa, v němž se tento význačný sudetoněmecký autor vyrovnává s nastalými změnami, především z hlediska česko-německých vztahů. (Mnohé z intencí tohoto Hilfova textu obsahuje článek téhož autora, otištěný v Přítomnosti 6/90.) Toto osobní Hilfovo vyznání obsahuje řadu pozoruhodných myšlenek o českoněmeckém soužití, jež autor v konečném součtu považuje za pozitivní a historicky plodné. Na rozkolu, k němuž došlo, »nikdo z nás – nás ve smyslu historických společenství, nikoli jako jednotlivců – není bez viny«. Vina sudetských Němců »spočívá v tom, že jsme zničili tisíciletou celistvost českých zemí . . ., že jsme český národ oloupili o svobodu a právo na sebeurčení a že jsme mu velice ublížili«. Vinou Čechů bylo pojetí první republiky jako národního státu a to, že »nám bylo kolektivně, bez ohledu na osobní vinu či nevinu, odňato všechno, co jsme tvořili staletou prací, a že jsme byli vyhnáni přes hranice«. Doznání historických vin však podle autora neznamená, »že bychom se všichni kolem dokola měli „omluvit“. Padnout na kolena je vhodnou odpovědí před dějinami jenom ve zcela výji-

Drážďany, 1990 *foto Jaromír Čejka*

mečném případě židovského holocaustu«. Hilf odmítá »možnou žádost z německé strany, aby se jiný národ omluvil« – to by jen budoucnost Střední Evropy zatížilo. Odsudek odsunu, vyslovený tehdy Václavem Havlem, nepovažuje přitom Hilf »za „omluvu", třebaže mu druzí tento úmysl podkládali«. Nazývá jej »historickým činem prvního řádu«, otevírajícím »dveře pro smíření s celým německým národem«; činem, na který by německá i sudetoněmecká politika měla odpovědět ujištěním o neporušitelnosti hranic, zamítnutím jakéhokoli pokusu »otočit zpět chod dějin. Není důležité, abychom si vynutili staré právo«, ale »abychom mezi sebou obnovili mír«. Vyrovnání musí být »učiněno jenom společně«, přičemž Rudolf Hilf sám osobně je proti tomu, aby německá strana předkládala požadavky, jakkoli by tak činila »právem«. »Měli bychom udělat jen to, co český národ považuje bez jakéhokoli nátlaku za správné a spravedlivé.«

Jak patrno, je myšlenkové pozadí Hilfových úvah na hony vzdáleno tomu, co tvoří myšlenkové zázemí Willmsovy a Kleinewefersovy knihy. A přesto se právě na ně váže autorova vize budoucnosti, která aspoň na první pohled zmíněnou autorskou dvojici připomíná. I Hilf si totiž představuje, že v budoucnu »vznikne jakýsi středoevropský commonwealth jakožto mírový spolek, který by se skládal z obou německých států, Rakouska, Československa, Polska, Maďarska a možných dalších zájemců na jihovýchodě Evropy«. Lze-li z tak různých motivů dospět k podobným nebo dokonce stejným projektům, je to důvod k zamyšlení – nad touto částí kontinentu, nad našimi českými a slovenskými možnostmi v něm, nad Německem a jeho budoucími zámysly a také nad německým myšlením a jeho pochody. Také s tzv. třetí cestou to není tak jednoduché, protože jak vidno, není jen monopolem reformních socialistů, ale má i jiné alternativy, které musí být při kritickém přezkoušení brány v úvahu.

Od doby, kdy byly uveřejněny citované úvahy, od roku 1988 a od zimy 1989, jako by uplynuly věky. Německo je sjednoceno a prvotní euforie tam byla vystřídána nesnadnými denními starostmi, nezaměstnaností v nových zemích či zvyšováním daní, které postihne zase spíš staré země SRN – a k tomu všemu přibyl problém, jak se Německo zařadí do Evropy a jakou roli bude chtít hrát. U nás a u druhých postkomunistických zemí je tomu obdobně a mnohé problémy jsou ještě složitější. Čeká nás bezpochyby to, co Ralf Dahrendorf nazval »údolím slz« – sociální, národnostní i jiné konflikty, jejichž konec, natožpak šťastný, je ve hvězdách. Do jaké míry v nich obstojíme, je také zahaleno mlhou nejasné budoucnosti, kterou se nikdo neodvažuje předpovědět. Trnité cesty jsou před námi a možných východisek nečítaně. Velká středoevropská diskuse jako by teď skončila a zmlkla. Její naplnění, středoevropská revoluce, proběhlo v jiném znamení, ve znamení »návratu do Evropy«. Ale ten je věru ještě dosti vzdálen a stále nejistý. Nehleďme na naši budoucnost jen jako na jednosměrnou ulici, na jejímž konci je už pojištěná příslušnost Československa k nové, spojené Evropě. Na obzoru vyvstávají patrně i jiné možnosti a opce: české státní právo, selže-li náš svazek se Slováky; tzv. česká pozitivní politika, jak byla prosazována na sklonku 19. století, to jest s jejími autonomistickými vyhlídkami; a třeba také i protektorát . . . Intelektuálové mají být kasandrami a intelektuální poctivost zavazuje připustit si všechny (lákavé i hořké) scénáře.

Jan Křen (1930), přední český historik, do r. 1969 docentem FF UK. Poté pracoval jako dělník ve Vodních zdrojích, současně se od r. 1978 podílel na vydávání samizdatových Historických studií. Od září 1991 působí v Centru pro germanistická historická studia při Fakultě sociálních věd UK. Z posledních významnějších prací uveďme Konfliktní společenství; Češi a Němci 1780–1918.

. . . než se staneme Evropany

Petr Zahradník

Očekávaná proměna Evropských společenství v jednotný hospodářský prostor je zatím vyhlížena s euforií. Slyšíme, jak skvělý bude život pod blankytnou vlajkou se zlatými hvězdičkami. Volně se pohybujíce na vymezeném prostoru bez bariér, z jediného centra rozhodujíce a rozdělujíce, staneme se všichni občany Evropy prosperity a blahobytu.

V této euforii se přitom často zapomíná na mnohé neujasněnosti, nereálné sny či iluze, a z toho vyplývající možná rizika. Vzhledem k tomu, že členství v Evropských společenstvích je také střednědobým cílem vnější ekonomické politiky Československa, rozhodně se vyplatí věnovat čas úvahám nad tímto problémem. Zařadit se po bok dynamicky se vyvíjejících evropských demokracií – jistě. Ale stát se součástí homogenní, zprůměrněné, levicovým smýšlením ovládané komunity, v zásadě navíc uměle vzniklé? Tak se totiž ES z určitého zorného úhlu mohou jevit také.

Každý pokrok vyplývá z hledání cest, názorových střetů, rozporů a konfliktů. Stávající Evropa má však nevyjasněností tolik, že přidělávat další uměle by bylo riskantní, nezodpovědné a velmi krátkozraké. Namátkou: náboženské problémy mezi katolíky a protestanty, spojené s řešením národnostních a územních problémů na britských ostrovech; komplikace se sjednocením Německa, kde je navíc velmi pravděpodobný odklon od tradičních politických směrů k extrémním; i národnostní otázka ve Španělsku; nově otevřený problém vztahu Řecko – Turecko – Kypr. A opustíme-li nynější teritorium Evropských společenství, vidíme situaci ještě komplikovanější a výbušnější. Přitom právě mnohé z »problémových« zemí chtějí počet hvězdiček na modré vlajce rozšířit o tu svou. Pomiňme rozpad sovětského impéria a Jugoslávie, které jako celek snad jediné o vstupu do ES ani v dlouhodobější perspektivě neuvažovaly. Ale je tu komplikovaná situace v povolebním Polsku, hledání nového pojetí hospodářské politiky a vůbec nové politické klima ve Švédsku, nemotorné reformní posuny k demokracii na Balkáně; z problémových oblastí nelze vyloučit ani Československo s jeho národnostními spory. Víme už, jak se projevily v přípravě asociační dohody, představující předpraží našeho vstupu do ES. Ke všem těmto nejistotám mě napadá jedna na vlastní oči spatřená obrazová metafora: ohromný nápis »Europa wird eins« na oprýskaném, polorozbořeném stavení v pustě východního Německa. Jistě bychom nechtěli, aby se obsah předchozí věty stal skutečností v podobě rozbořeného stavení Evropy celé.

Při vědomí všech uvedených problémů a hrozeb bych nicméně nerad myšlenku uvolněné, svobodné, vzájemně propojené Evropy zpochybňoval. Již nyní je to bezpochyby politicky, ekonomicky, právně i sociálně nejpropojenější region na světě. Jeho další vývoj však budí znepokojení – už s ohledem na okolnosti jeho vzniku na přelomu 40. a 50. let, na cíle dané Římskými dohodami a zároveň na realitu, která i přes nesmírné dosavadní úsilí a práci představuje jen zlomek původních představ a snah. Domnívám se proto, že na nadcházející křižovatce je možné a žádoucí vydat se jiným, nesrovnatelně přirozenějším směrem a jinou, nesrovnatelně schůdnější cestou. Cestou národní a státní soutěže. Otázkou samozřejmě je, v jakém »obsazení« by se ona soutěž uskutečnila. S vědomím výše vytčených problémů se však přece jenom zdá nejméně škodlivé obsazení, vyplývající ze stávajících státních hranic.

Troufám si tvrdit, že pro tuto alternativu hovoří především vyhlídky řešení ekonomických otázek, které se v zemích ES soustřeďují hlavně na oblast finanční a měnovou. Proces společného postupu v oblasti finanční politiky je nazýván její harmonizací. Mezi nejvýznamnější cíle patří unifikace a harmonizace daňového systému. Důraz je v tomto případě kladen především na oblast nepřímých daní (takových daní, kdy jejich plátce představuje jinou osobu než skutečného nositele), uplatňovaných převážně ve spotřebitelském sektoru. Dosavadním úspěchem procesu unifikace a harmonizace daňové politiky je bezesporu přechod všech členských zemí ES na daň z přidané hodnoty. Nedaří se však již sjednocovat rozdílné sazby této daně v jednotlivých zemích. Právě zde hraje národní prvek klíčovou a prestižní úlohu, kdy členské země velmi nerady vyklízejí vydobyté pozice.

Vysoká kvalita nadnárodního ekonomického spojení předpokládá právě vyřešení otázky nepřímých daní, jež stojí v hierarchii nadnárodního soužití zatím na relativně nižší úrovni. Přitom reálným prostředkem k řešení je pouze provizorní program, který sjednocuje alespoň rozpětí sazeb daně z přidané hodnoty v členských zemích.

Neujasněnosti jsou i v další součásti společné finanční politiky – v Evropském rozpočtu. Souvisejí zejména s financováním potřeb společné zemědělské politiky, jež je v zemích ES považována za velmi, velmi prestižní. O tom svědčí i spor, kvůli němuž bylo přerušeno uruguayské kolo mnohostranných jednání v rámci GATT.

Měnová oblast řeší v současné době problémy spojené s posuzováním variantních návrhů jejího budoucího uspořádání. Týkají se podoby a funkcí společné evropské centrální banky EUROFED, která má začít fungovat od roku 1994, rozvoje funkcí nadnárodní měnové jednotky ECU, omezování funkcí národních měn stávajících členských zemí a následně omezování úlohy devizových kursů v rámci ES.

Klíčovým problémem je posuzování oprávněnosti zachování či omezení a případného zániku plnohodnotných funkcí národních měn.

Měna představuje výsostný znak státu, projev jeho identity. Násilné omezování jejích funkcí omezuje soutěživost státu i vypovídací schopnost o úspěšnosti v této soutěži. Jinými slovy: k podpoře soutěživosti je nutné plnoprávné fungování národních měn udržet.

V případě přijetí varianty postupného oslabování národních měn a úlohy devizových kursů se stávající ekonomické rozdíly stejně musí někde projevit. V cenách, mzdách a dalších hodnotových kategoriích. I v této souvislosti se však stane nutností zvýšená aktivita finančních nástrojů, zejména Evropského rozpočtu.

Schůdnější cestu vidím v přirozeném vývoji národních měn a jejich kursů, který stejně jednou pravděpodobně dosáhne úrovně měnové unie. Navíc ECU silně získává na významu i bez institucionální podpory. Je nyní považována za jednu z nejvýznamnějších světových obchodních i rezervních měn, strmě stoupá její podíl na světovém peněžním objemu. ECU je navíc v současné době jedinou měnou, která je reálně schopna ohrozit americký dolar. Tato fakta korespondují s britským návrhem »tvrdé« a »měkké« ECU a její přirozené evoluční cesty. Oponentem britského návrhu jsou však nadnárodní, institucionální verze, jež získávají podporu nebo přímo pocházejí z dílny Jacquese Delorse.

Je samozřejmé, že je nutné co nejvíce odstraňovat (a ne přidělávat) institucionální překážky ekonomické přirozenosti, která se v podmínkách mezinárodní a mezistátní soutěže uplatní nejlépe. Totiž v podmínkách zachování národních měn, objektivně se pohybujících devizových kursů mezi nimi a pochopitelně i přirozeným vývojem kolektivní měny ECU. To vše při minimalizování úlohy cel, překážek mezinárodnímu obchodu, pohybu kapitálu, transferů, know-how – tedy ve prospěch všech přirozených pohybů mezinárodních vztahů. Navíc při minimalizování finančních a rozpočtových nástrojů, vyjma těch, které podporují tržní makroekonomické chování státu v rámci jeho intervenční a regulační funkce, např. v oblastech zemědělství, vědy a výzkumu, jaderné energetiky, infrastruktury a zabezpečení humanitárních, zdravotních a sociálních potřeb jednotlivců.

Evropská společenství nejsou společností uzavřenou. Budou do nich vstupovat a o vstup se ucházet i další země. Troufám si tvrdit, že z hlediska ekonomické vyspělosti, politické a vojenskopolitické orientace zaujímá první místo Norsko. Jeho úsilí vstoupit do ES se projevuje konkrétními snahami v měnové i právní oblasti; lze říci, že s mnohými podmínkami se vyrovnává podstatně snadněji než někteří stávající členové ES. Právě otázka ztráty národní identity však hraje v případě Norska rozhodující úlohu. Tento problém dávno není pro zemi nový. Celonárodní referendum také již na konci 60. let řeklo »ne«.

Takřka jistým třináctým účastníkem ES by mělo být po roce 1995 Rakousko, velmi dobré předpoklady má i Švédsko. Zde bych však spíše zdůraznil problém adekvátnosti podmínek dalších uchazečů; kritérií, kterým tito musí vyhovět; a zároveň odpovědnosti osob, které tyto podmínky a kritéria vyhodnocují.

Protože zájem o vstup do evropských struktur projevuje i Československo, je na místě poukázat na jednu závažnou tendenci, která se na půdě ES v současné době projevuje. Ukazuje se, že projekt Delorsovy Evropy si získává sympatie v širokých vrstvách prostých lidí, tedy základny »evropského voličstva«. To se již dnes obráží ve struktuře Evropského parlamentu, kde mají varianty socialistické či alespoň socializující Evropy značně navrch. Těmto tendencím dnes podléhají představitelé nejen socialistických, ale i některých křesťanskodemokratických stran. Pravice má v Evropském parlamentu slabé početní zastoupení a ani její vyhlídky do voleb v nadcházejícím období mnoho optimismu nedávají.

Při úvahách o možném přičlenění Československa (jehož vyhlídky jsou ostatně poměrně dobré) k Evropskému společenství je třeba právě tyto aspekty zdůraznit. Socializující charakter evropských struktur by přitom velmi vyhovoval mnoha lidem u nás. Tito lidé jej podporují, hodlají se na něm přiživit; někteří mu i věří. Pro další znamená satisfakci a dokonce snad i návrat ztracených komunistických nadějí.

Je ono »socialistické nebezpečí« a vše, co souvisí s nadnárodním duchem budoucí Evropy, skutečně tak akutní? Možná, že ke správné odpovědi napoví pohled na nynější strukturu Evropského parlamentu.

518 křesel v něm je obsazených takto:
(levice) – socialisté – 180
(pravý střed) – křesťanští demokraté – 121
(pravice) – liberální a demokratičtí reformisté – 49
(levice) – evropská levice – 42
(pravice) – evropští demokraté – 34
(levice) – zelení – 29
(pravý střed) – evropská demokratická aliance – 22
(pravice) – evropská pravice – 17
(levice) – Rainbow Group – 14
(střed) – nezávislí – 10.

Tato čísla jsou, myslím, sdostatek výmluvná. Závěrem: nechci vypadat jako zastánce uzavřených cest, ale řešení, jež se ukazuje k 1. lednu 1993 a později jako většinou přijímané a pravděpodobně vítězné, je řešení nereálné. Možná odtržené, možná předstihující dobu, přičemž si troufám pochybovat, zda skutečně přirozený vývoj by vůbec tímto směrem mířil. Jednoduše řečeno: preferuji takový přístup, kdy by se svobodný občan v demokratické a maximálně tržně orientované Evropě cítil být především spokojeným Britem, Dánem, Němcem, Řekem či Čechoslovákem, a teprve poté se cítil být Evropanem.

Petr Zahradník (1965) absolvoval r. 1987 VŠE v Praze (obor finance). Do 1990 pracoval jako odborný asistent na katedře měnové teorie a politiky VŠE v Praze. Nyní vědecký pracovník Ekonomického ústavu ČSAV, poradce na Federálním ministerstvu hospodářství. Trvale spolupracuje s Týdeníkem Hospodářských novin. Má praktické zkušenosti z měnových a bankovních pracovišť v zahraničí, zejména v Lucembursku a USA. Laureát soutěží mladých ekonomů Československa v letech 1989 a 1990.

NÁROD jako posvátný statek

Miloš Havelka

Co je to »národ«, »národnost«, »nacionalismus«? – ptá se Přítomnost téměř v každém čísle. Každý pokus o nějaké naprosto jednoznačné a pro všechny případy použitelné vymezení těchto pojmů přitom dříve nebo později naráží na jejich protikladnou povahu. A chceme-li s nimi zacházet exaktně z hlediska sociálních věd, setkáváme se přímo s odporem sneseného empirického materiálu. Je obtížně sjednotitelný nejen co do svého rozsahu, ale i pro svou různotvarost. Tak se zdá téměř nemožné rozumět pojmům, o něž se tu zajímáme, jinak než jako ideálním typům (jejichž pomocí můžeme určité historicky individuální útvary srovnávat). Neostrost a nejednoznačnost definicí jsou poměrně časté nejen v historiografii, setkáváme se s nimi i v politologii a sociologii. K tomu přistupuje zásadní rozdíl mezi dějinami, respektive vývojem pojmů »národ«, »národnost« a »nacionalismus«, to jest mezi tím, jak se v historickém čase proměňoval obsah těchto slov a jejich chápání, a mezi dějinami (vývojem) problémů, na které narážíme v naší současnosti.

Tuto definiční nejistotu doprovázejí některé obsahové paradoxy. Jako příklad zmiňme tři, jak je formuloval americký politolog a orientalista, specialista na problémy jihovýchodní Asie a jejích nacionalismů Benedict Anderson ve své knize Imagined Communities (1983). Ačkoli národy v moderním smyslu jsou produktem 19. století a z hlediska historie tedy útvary poměrně *mladé,* často se setkáváme se subjektivním přesvědčením nacionalistů o *archaičnosti* původu a historických zásluhách vlastních národů; v extrémní podobě se hovoří doslova o původu předdějinném (mytickém), ne-li dokonce mimodějinném (rasovém, biologickém atd.). – Značný nepoměr existuje dále mezi formální *univerzalitou* pojmu »národnost« jako prostředku sociokulturního zařazení (každý se nakonec k nějaké národnosti počítá nebo přihlašuje) a mezi *marginálním charakterem* jednotlivých specifických rysů toho či onoho národa (v čem spočívá např. jedinečnost rakouské národnosti?). Důsledkem tohoto druhého paradoxu je, že se stává důležitější kontrapozice k ostatním, k »těm druhým«, víc než pozitivní vymezování vlastního národního sebevědomí. Anebo, obecněji řečeno, historicky vzniklá, na určité epochy a společenské formy vázaná, a tedy historicky proměnlivá veličina »národ« je pro nás plně srozumitelná teprve tehdy, když její porozumění orientujeme na jiné sociální, kulturní a mravní hodnoty. – Třetím paradoxem dle Andersona je pak zjištění, že *politická moc* nacionalistů je zásadně nesouměřitelná s jejich *intelektuální chudobou* a filosofickou kontraproduktivností.

Vzdor takovýmto pochybnostem a námitkám je přesto možné určit některé faktory, jejichž součinnost na určitém stupni historického vývoje může vést k přeformování starších politických útvarů v moderní národy. Homogenizace obyvatelstva jednotlivých oblastí a jeho kulturní, sociální a politická integrace se často kladou do nejtěsnější souvislosti s procesy společenské modernizace a ekonomické racionalizace, se zvyšováním společenské mobility, s rozmachem vzdělávacích a komunikačních procesů, s expanzí urbanizace a rekonstrukcí stávající etnické skladby měst, s vytvářením nových center atd.

Zcela zvláštní druh problémů vzniká také proto, že pojmy »národ« a »národnost« ztrácejí (v neprospěch objektivního exaktního vymezení) jen málokdy hodnotový aspekt svého obsahu a hodnotící funkci svého používání. To pak vede k tomu, že se nezaujatý popis často nahrazuje nacionální demagogií a historicko-sociologická analýza politickým programem.

Jedním z myslitelů, kteří usilovali o projasnění této situace, byl německý historik, sociolog a ekonom Max Weber. V nedokončených závěrečných partiích svého posmrtně vydaného spisu Wirtschaft und Gesellschaft (1922) vychází z přesvědčení o nemožnosti definicice »národa« prostřednictvím výčtu jeho empiricky vykazatelných znaků a upozorňuje na výrazně kontextuální, jen situační používání tohoto pojmu. To podle Webera může poměrně jednoznačně sloužit pouze pro vyjádření faktu, že »určitým skupinám lidí lze přiřadit specifický prožitek solidarity, zaměřené proti ostatním«. Což ovšem posouvá určení »národa« z roviny historicko-empirické do roviny hodnotové. Otevřené přitom zůstává, jakým způsobem se mohou vytvářet mechanismy ideového, organizačního apod. sebevytváření těchto skupin i to, »jaké společenské jednání může z oné solidarity vlastně vyplývat«.

Pojem »národnost« je zde překvapivě umístěn výlučně do kontextu »mocenských útvarů«, jejich nároků a prestiže. Zatímco »politické společenství« je pro Webera charakterizováno svou zaměřeností na určitou geografickou oblast (produktivitu této možnosti v našich podmínkách je třeba ještě domyslet), pak »politické útvary«, mezi něž patří právě národnost, jsou »útvary moci«, přičemž moc je definována jako »možnost vnucovat svou vlastní vůli chování ostatních«.

Obecným rysem Weberových »politických útvarů« je jejich větší či menší *zaměřenost na venek* (spolu s etnology bychom mohli říci: vypjaté odlišení skupin »my« a »oni«), a to »buď se záměrem expanzívním nebo obranným«. »Specifický nárok těchto útvarů na prestiž«, jakkoli se může zdát jen jejich vnější a nahodilou složkou, je nicméně orientován »výhradně na moc vlastního politického útvaru jako takového«. Prestiž pak zakládá integrační možnosti ve skupině, neboť se s ní spojují šance vzestupu jejích jednotlivých příslušníků; je tedy orientována na »přímý ekonomický zájem«. Ten naopak není přítomen v »patosu emocionálního ovlivňování« prostřednictvím ideje národa, která pro »ideálně privilegované vrstvy« není ničím jiným než médiem, jímž tyto vrstvy jakožto »specifický vlastník specifické kultury« mohou reformulovat »nahou prestiž moci«. Nacionalita se v tomto pojetí vlastně stává pouze označením pro »iracionální element« všech zahraničněpolitických vztahů státu.

Za těmito svébytnými Weberovými formulacemi se skrývá poměrně jednoduché zjištění, že rozmach kapitalistické ekonomiky orientované na racionální kalkulaci zisku, nástup imperiální konkurence států a planetární modernizace života pojem národa vyprázdnily. Spojily jej s ekonomickým a politickým zájmem o vlastní prosazení a o dosažení mocenského postavení, čímž ho vlastně učinily nadbytečným. Weberovo pozoruhodné vytěsnění problémů »národa« (a to znamená také problémů kulturní identity a individuality historického vývoje) ze zorného pole obecné sociologie (a exaktního zkoumání vůbec), jejich umístění do prostoru politicko-ideových manipulací – to vše nastoluje poněkud provokativní otázku, nakolik jsou sociologové ze svého hlediska i v důsledku specifické povahy svého oboru vůbec ještě s to zachytit něco vlastně tak »předspolečenského« nebo »mimospolečenského«, jako je národ. Nakolik jsou schopni porozumět tomu jinak než jako dílčímu nebo dokonce rušivému fenoménu, doprovázejícímu či ilustrujícímu jevy základnější a důležitější. Jistě není náhodou, že s »reliktovým« pojetím nacionalismů, zdůrazňujícím jejich vyžilost a překonanost, se nejčastěji setkáváme právě u sociologů.

Nadhozené otázce by se nemělo rozumět denunciačně nebo způsobem diskvalifikujícím, jakkoli jsem si vědom, že rozpor národa a společnosti, který stojí v jejím pozadí, může vést i k jednostrannostem. Ty se naprosto zřetelně projevily třeba ve vzpouře německého konzervativního historismu proti »sociologismům« pozitivistického dějepisectví. Oproti osvícenskému racionalismu byl zdůrazněn historismus, proti liberalismu a společnosti byly vyzvednuty národní hospodářství a nacionální stát, místo vysvětlení a zasazení do historicko-společenských zákonitostí měly nastoupit porozumění a neopakovatelná historická individualita. Sociologie byla podřazena historiografii.

Vcelku se tu jedná nejen o to, aby se pojem »národa« odemocionalizoval, ale také aby se aktuální problém »nacionalismů« promýšlel v širších kontextech a pokud možno napříč obory. V první řadě bych upozornil na bytostné rozdvojení pojmu nacionality (resp. nacionalismu).

Na jedné straně stojí kulturně historická, neopakovatelná individualita, umožňující sebeidentifikaci skupin i jednotlivců. Je orientována na niternost určitých hodnot, tradic a prožívání; dokonce můžeme říci, že umožňuje *hodnotově racionální vztah ke světu,* tj. takový, který je nesen vírou v trvalou platnost určitého zřetězení prostředků a účelů, v produktivnost určitých orientací a tradic. Zde tedy může být národnost obsahově zkoumána a vykládána jako ideální pojmový výraz vědomí určité makroskupiny, jejíž sebepochopení je vymezeno společným horizontem zkušenosti dějin (tzv. národní zájmy se konstituují pouze historicky, poznamenal kdysi W. Lippmann), jednotou kultury, jazyka, institucí a symbolů, mravů a orientací. V tomto prvním případě je pojem »národ« co do obsahu vlastně velice blízký svému původnímu použití. Už v antice slovo »natio« upozorňuje na určení člověka prostřednictvím jeho zrození a původu (viz také české »ná-rod«, »na-rodit se«).

Pojem národa a národnosti je tu spojován s niterným zakotvením člověka, je předpokladem jeho identity a pro mnohé i zřídlem jeho mentality. Uvažujeme zde v pojmech kulturně historických a ten, kdo v jejich jménu nejčastěji vystupuje, bývá umělec, především slovesný.

foto Jaromír Čejka

Na druhé straně rozdvojených pojmů národ a národnost – oproti žitému vědomí národní příslušnosti – stojí objektivita jejich společenských funkcí. Mluvčím národa pak bývá především politik nebo přímo demagog. Zde se zřetelně ukazují zvláště manipulační schopnosti nacionalismů, mobilizující síla národních hodnot v politickém, sociálním i ekonomickém životě společnosti a sebeorganizační, případně konsolidační síla nacionality v politických systémech a ekonomických formacích. Stručně řečeno: národní hodnoty a dispozice jsou viděny jako mimoekonomické předpoklady rozvoje ekonomiky a kulturní předpoklady politického jednání.

Jejich stínem je nebezpečí, že se bude uvolňovat destruktivní energie nacionalistické argumentace, ať už obrácené proti modernizačním trendům ve společnosti (třeba s cílem zachraňovat přežité struktury, neplodné tradice anebo postavení vyžilých a neproduktivných sociálních a politických skupin na úkor jiných), nebo proti novým formám soužití států, repektive proti vytváření širších nadnárodních ekonomických a politických seskupení.

Zde všude jsou národ a nacionalita složkou sice důležitou, ale jaksi nesamostatnou, mnohdy dokonce vnější. Předpokladem jejich právě naznačeného fungování je jistá *vyprázdněnost* jejich kulturně individualizujícího obsahu. Musejí být nutně vztaženy do struktur účelově racionálního jednání, které v těchto sférách dominují a kde národ ani nacionalita nemají význam samy o sobě, ale stávají se spíše jen prostředkem pro dosahování cílů jiných.

Využívání a přímé nasazování nacionální a nacionalistické argumentace pak tedy vůbec nemusí být spojeno s vírou ve svébytnou hodnotu národní skutečnosti, ale je používáno čistě instrumentálně, třeba pro manipulaci vědomí určitých skupin. Ve svých dlouhodobějších důsledcích mohou působit dokoce »protinárodně«, jak historicky dokládá například Husákův nacionalistický a federalistický trik v tzv. konsolidačním procesu.

Jinak řečeno: na tomto druhém pólu rozdvojení je nacionalita něčím čistě objektivním a objektivovaným, vystupuje v kontextu potřeb společenské integrace. A nacionalismus může působit zrovna tak ve směru sebevytváření emancipační, »národně osvobozenecké« politické vůle, jako může být manipulativní technikou panství.

Konkrétní formy a podoby, v nichž se tyto dvě základní možnosti uskutečňují, nejsou ani tak závislé na povaze a obsahu symbolů a hodnot, s nimiž nacionalismus vystupuje a k nimž se sebeidentifikačně vztahuje. Jsou závislé spíše na kulturní úrovni a politickém stavu společnosti, v níž se nacionalismus projevuje, na problémech a rozporech, které tuto společnost dynamizují, a předeším na prostředcích, jichž je ona sama ochotna a schopna používat (anebo zneužívat) pro jejich řešení, tj. pro svou vlastní systémovou konsolidaci.

Jinou otázkou ovšem přes to všechno zůstává, do jaké míry dnes ještě nacionalismus a nacionalita mohou dostačovat pro zvládání sociálních, ekonomických a zejména politických problémů současnosti, a vůbec do jaké míry mohou být prezentovány jako východisko pro cestu do sjednocené Evropy.

Pro filosofa je zde samozřejmě velice lákavé položit si otázku, v jakém smyslu toto rozdvojení pojmu, jehož složky přece nevyhnutelně zůstávají komplementární, představuje nutný způsob jeho moderní existence. Na jedné straně nacionalita jako záruka a potvrzování vlastní identity, individuality a kulturního či dokonce sociálního bezpečí proti socializačním a unifikujícím tlakům osvícenské objektivity, proti takto založené vědě, proti pouze technické zhotovitelnosti lidského světa a hrozbám odosobňující liberalistické konkurence. A na druhé straně národní sebeorganizace, integrace a emancipace jako specifické prostředky společenské a ekonomické modernizace a třeba i emfatického stupňování společenské produktivity, které se nemusí projevovat jen v situacích národního nebo státního ohrožení.

Rozdíl mezi národem jako kulturně historickým individuem a mezi nacionalismem jako politickým nebo dokonce ekonomickým fenoménem je tedy metodologicky důležitý, fakticky tu jde však o vztah komplementární. V rovině historicko-politické tato komplementarita znamená, že lze jen velice obtížně hovořit o čistě občanské společnosti nebo jen občanském pojetí státu, ale že se zde spíše setkáváme s národními občanskými společnostmi. Jiří Kořalka to shrnul takto: žádná moderní společnost se vlastně nemůže zbavit své národní identity.

Bohužel jen okrajově je zde možné připojit několik poznámek k našemu současnému (a tím myslím především českému) vnímání

celé problematiky, kterou její politicko-ekonomická aktuálnost přirozeně zužuje a dramatizuje zároveň.

V první řadě by se nemělo přehlížet, že dnešní nacionalismus a jeho konflikty nejsou výlučně středo- a východoevropským problémem (Češi – Slováci, Srbové – Chorvati, Maďaři – Rumuni, pobaltské národy – Velkorusové atd.). Virulentní národnostní konflikty existují i ve vyspělých západních státech (Španělé – Katalánci – Baskové, Valoni – Vlámové, Irové – Britové, frankofonní Quebečané – anglofonní Kanaďané atd.), ve zvlášť ostré podobě pak zejména v zemích třetího světa (Číňané – Vietnamci, Sinhálci – Tamilové na Srí Lance atp.). Přehlížet by se neměly ani konflikty latentní (Litevci – Poláci) či problémy subnacionální, projevující se nejrůznějšími separatismy (bavorským, skotským atd.). Takováto rozmanitost a současně trvalost nacionalismů relativizuje rozšířené pojetí jakékoli úvahy o tom, že národnostní problémy jsou něčím překonaným či překonatelným (Leninovo přesvědčení, že komunismus učiní národnostní problémy nadbytečnými, je jen jednou variantou této iluze). Nejsem si také zcela jist, zda třeba tradiční český protiněmecký nacionalismus je tak mrtvý, jak se na první pohled zdá. Dovedu si třeba představit, že by v souvislosti s nerovnoměrným vývojem ekonomiky či s růstem sociálního napětí mohlo dojít k obnově požadavků bránit naši nacionální kulturní identitu proti mocnému a bohatému sousedovi a jeho vlivu, to jest že bychom v jiném směru podlehli tomu, co nám dnes vadí na vztahu Slováků vůči Čechům.

A jako dvojznačná se mi konečně zdá ona teze o nacionalismu jako dědici totalitarismu, jako »výrazu zoufalství, výkřiku, který integruje atomizovaná a v nadcházejícím světě civilizace bezbranná individua«, mohu-li coby ilustraci použít slova Borise Lazara z jeho článku »Rozpad Česko-Slovenska« (Respekt, 3/91). Dvojznačná v tom, jak na jedné straně přehlíží, že nacionální konflikty jsou přinejmenším stejně staré jako sociální pnutí moderny a že zdroje i formy našich dnešních nacionálních problémů je nutno vidět v širším historickém obrysu a univerzálnějším kontextu – a přitom na druhé straně velice přesně upozorňuje na novou aktuálnost *existenciálně orientační služby* nacionálních identifikací. V ní vystupují ty rysy nacionalismu, které bychom mohli v uvozovkách označit jako »náboženské«, a které jsou nejzřetelnější ve vztahu nacionalistů k symbolům a rituálům, počínaje uctíváním hrobu Neznámého vojáka, patriotickými požadavky heroismu a sebeobětování, vztahem k národním světcům, a třeba vášní kolem názvu státu konče. Jejich prostřednictvím se do života jednotlivců a skupin může vracet »transcendentní« řád, s ním spojený smysl smrti a utrpení, možnost »vykoupení« atd. – vše to, co se pro jiné definitivně rozpadlo sekularizací náboženského univerza. Už jednou zmíněný B. Anderson v této souvislosti hovoří o »zázraku nacionalismu«, který »proměňuje náhodu v osud« (cituje přitom slova Régise Debraye: »Náhodou jsem se narodil jako Francouz; ale Francie je věčná!«).

Bylo by zajímavé klást si v této souvislosti ještě další otázky, například do jaké míry lze spojovat rozmach nacionalismů zhruba od poloviny 18. století s erozí náboženského světa a jeho jistot, do jaké míry nacionalismus náboženství historicky neutralizoval a do jaké míry s ním »splynul«. V tom smyslu, že v něm v sekularizované podobě přežívají některé původně náboženské formy socializace i výkonu politické moci.

Smysl života i univerza, původně *udělený* transcendentně, je zde politiky, intelektuály a aktivisty *vytvářen*, i když tak, jako by byl udělen: nikoli ovšem ze zásvětí, nýbrž z hloubi dějin a z etnické odlišnosti. Politické panství, opírající se o »udělování smyslu«, nazýval Max Weber panstvím »hierokratickým«. Představovalo pro něho velice prastarý, prehistorický a vlastně »predpolitický« typ panství, spojený s vládou náboženství, zejména s panstvím křesťanských sekt. Jeho charakteristiky se mi zdají zajímavé a důležité nejen pro analýzu nacionalistických manipulací, ale v mnohém i pro pochopení tvorby moderní politické vůle vůbec. Například schematizace sociálních dějin do osudovosti třídního boje, směřujícího do beztřídního eschatonu a vyžadujícího oběti ve jménu budoucnosti, patří do značné míry rovněž k tomuto typu.

Oproti čistě politickým formám panství, opírajícího se při výkonu moci v poslední instanci o hrozbu vnějšího donucovacího podrobení pravidlům a zákonům, zakládá hierokratické panství svou moc a autoritu při ovlivňování jednání druhých (což je podle Webera hlavní problém politického panství vůbec) od samého počátku na psychickém nátlaku prostřednictvím poskytování, respektive upírání »posvátných statků« (například exkomunikace kacířů v nejširším slova smyslu, zrádců, zaprodanců, odrodilců atp.). Něco takového může ovšem fungovat pouze ve společenství, jehož pouta jsou spíše duchovní a ideová než praktická a občanská; v němž spíše vládnou principy než »common sense«; které je charakterizováno přijatými a sdílenými hodnotami a které uděluje smysl světu včetně třeba osobní bezmoci v něm. Takovýmto společenstvím člověk získává identitu, jeho prostřednictvím je mu umožňována orientace ve světě, pochopení druhých i porozumění sobě samému. Člověk je tak zároveň integrován do skupiny, kde jsou si zdánlivě všichni rovni: rozdíly bohatství a moci, stavu a původu platí ve společnosti, málokdy však v národě, kde jsou si všichni (nebo si mají být) rovni a jsou si navzájem »bratry«.

Souhlas s národní jednotou je dán – jak jsme viděli – osudově předem; vztah k národu není budován racionálně, neorientuje se v první řadě podle praktických cílů a každodenních zájmů, naproti tomu vyžaduje víru v národní velikost, slávu a poslání. Neboť pak může být nárokován pro tento národ celý člověk – a dokonce i jeho krajní oběť.

Zdá se tedy, že problémy, Weberem tematizované pod nadpisem »posvátné statky«, lze rozšířit i na ty formy politického života industriálních společností, které se konstituují na základě specifických potřeb spojených s řešením otázek smyslu a duchovní orientace.

Ovšem fakt, že člověk může být řízen a ovládán prostřednictvím světa svých představ, považoval Weber za samozřejmý a nedomníval se, že by to vyžadovalo zvláštního zdůvodnění. Jak ukázal později H. Schelsky (Die Arbeit tun die Anderen, 1975), analýzu kulturních a biologických předpokladů hierokratického panství provedla za Webera až moderní filosofická antropologie, zejména H. Plessner a A. Gehlen, kteří ukázali, že člověk je svou přirozeností taková bytost, která je jediná s to svůj život utvářet, to jest orientovat se výlučně prostřednictvím představ a obrazů, hodnot a ideálů, jež si vytváří o světě v celku, o druhých i o sobě samé. Je tedy tvorem, který (jak to formuloval H. Plessner), aby mohl jednat, musí mít ideu sebe, druhých a světa. Na rozdíl od zvířete, které svůj život »jen« žije, člověk svůj život utváří, a to na základě »niterného poměru« k těmto orientujícím představám (už pro Webera byla jejich znalost základním předpokladem možnosti porozumění lidskému jednání). Tím je na jedné straně založena a zdůvodněna distance člověka vůči světu, k druhým i k sobě samému, a tedy i antropologicky vyložena možnost svobody a svobodné reflexe. Avšak na druhé straně se tím vyjevují »nebezpečí smyslu«: člověk se ve svém sebeutváření stává zásadně disponovatelným. Je závislým jednak na těch, kteří v sociálních a kulturních souvislostech orientujícími představami disponují a kteří jsou s to je zprostředkovávat, a zároveň se stává závislým i na těch, s nimiž tyto představy společně sdílí.

Po velice dlouhá údobí evropské politické kultury bylo možné, aby se legitimita udělování smyslu nechápala odděleně od objektivity, »epochotvornosti« a přímo transcendentní platnosti uděleného smyslu. V okamžiku, kdy tato identita padla a kdy se zproblematizovalo také postavení těch, kteří onen nadindividuální smysl mohli a měli prostředkovat (to znamená v situaci sekularizovaného světa), tehdy se vytvořily nesmírné možnosti pro všechny aktivisty, tvůrce a udělovatele »jiného« smyslu. Tento smysl ale ztratil své zakotvení v nezávislém, zásvětním řádu věcí, který až dosud nesl a umožňoval jeho interpretaci: stal se čistě otázkou vůle. »Radikální odmítnutí smyslu, hodnot a toho, co je žádoucí« (Nietzsche) zde zaznívá jako protihlas ke každému pokusu o pozitivní »osmyslnění« světa. Subjektivita jeho východisek je zásadně asymetrická k jeho touze po bezvýjimečné platnosti. Ve většině případů jsou si nebezpečí podobná: osvícenští konstruktéři pravdy a dějin, avantgardní donucovači ke štěstí, bdělí správci absolutnosti mravního horizontu a kontroloři vykoupení z hříchů staré společnosti si zde mohou v pseudonáboženském nadšení podat ruce s bojovníky za práva potlačovaných národů, s mluvčími jejich nevinnosti, původnosti, specifičnosti a s organizátory jejich neopakovatelné (a cizím proto ne zcela přístupné) jedinečné výlučnosti. Neboť i spočinutí v národní substanci, v její bytostné odlišnosti od jiných nejsou ničím jiným než jen jednou, stejně neoprávněnou – v jejich vlastních očích ovšem stejně oprávněnou – možností dávat jednoznačný smysl situaci, která je svou podstatou nejednoznačná a která se proměňuje.

Miloš Havelka (1944) absolvoval filosofickou fakultu v Brně (obor filosofie-čeština). Pracuje v Ústavu teorie a historie vědy ČSAV. Zabývá se filosofií kultury a společnosti, zvláště sociálními teoriemi přelomu století. Jeho kniha o Maxu Weberovi, u nás nepublikovaná, vyjde ve Spolkové republice.

nejde jen o slova

svrchovanost suverenita samostatnost

Delší dobu nám slibovali horký politický podzim – nu, máme ho vrchovatě. Jako listí kolem nás poletují a šustí slova, sentence a texty: tištěné, reprodukované, skandované. Vedou se diskuse o smyslu státu, obsahu ústavy – a také o významu a dosahu slov. Například oněch tří z nadpisu. Byli jsme *delší dobu svědky sporů, které z lexikografického hlediska neměly smysl: prosté nahlédnutí do slovníků převedlo obsahy pojmů* ***suverenita, svrchovanost, samostatnost*** *(mezi nimiž se hledaly rozdíly) na společný jmenovatel* ***nezávislosti****. Mohly se tedy zdát plytkými a lichými rozepře moudrých mužů o otázku »co jest (svrchovanost . . .)«, když stačilo nahlédnout do sémanticky normativní příručky. Tato námitka se mohla zdát na místě především tehdy, kdy se argumenty diskutujících opíraly o subjektivní pojímání obsahů problematizovaných slov, o »cítění jejich smyslu«. Protože se však nejednalo jen o spor různých jazykových povědomí, nýbrž o uspořádání státu, byla věc závažnější; nešlo jen o otázku sémantickou, nýbrž terminologickou.* S *termíny je to tak: zatímco obsahy slov běžného dorozumění určuje především úzus, tedy to, v jakém smyslu je slov užíváno a jak je jim rozuměno, existují slova (především v odborné komunikaci), jejichž obsah musí být s maximální přesností a jednoznačností vymezen – těm právě říkáme termíny. Obsahem termínu není všechno, co jeho pojmenování znamenat může, nýbrž to a jenom to, o čem se my (respektive někdo před námi) shodneme, že znamenat bude. Řeč termínů je ano, ano – ne, ne. – Ve výhodě jsou samozřejmě matematika a takzvané přírodní vědy vůbec, se svými jednoznačnými symboly a klasifikačními kategoriemi. Jenže bez přesně vymezených pojmových kategorií se neobejde ani to, čemu se říkává společenské bytí.* V *této oblasti zaujímá výsostné postavení terminologie právní. Jazyk práva také předměty svého zájmu většinou velmi přesně vymezuje: například tam, kde jde o obsah trestného činu a naplnění jeho skutkové podstaty. Můžeme se my »civilové« dohadovat o tom, co je urážka na cti nebo jaký je rozdíl mezi krádeží a loupeží či zabitím a vraždou; avšak trestní zákoník to v příslušném paragrafu jednoznačně klasifikuje.* Neméně *než ono občanské a trestní je pro život společnosti důležité i právo ústavní a státní. Očekávali bychom tedy, že se v ústavě, která je nejvyšším zákonem státu, setkáme se stejně přesně vymezenými pojmy jako třeba v zmíněném trestním zákoníku. Nesmíme ovšem zapomínat, že ústavní zákony především stanoví občanská práva – a ta se v ústavě určují více či méně rámcově. Zákon je vždycky přesnější, když práva občanů omezuje, než když je (jen) vymezuje.* Ústavní *zákon o federaci z r. 1968 sice hovoří o národní svrchovanosti českého a slovenského národa, nijak však pojem svrchovanosti neexplikuje (a samozřejmě ani nenaznačuje, jak by se svrchovanost měla mít například k samostatnosti). S vymezením pojmu nepomůže ani právní slovník ze 70. let: ze všech výše uvedených termínů uvádí jako heslo pouze* ***suverenitu****, zde však pouze ve smyslu státním (vnějším a vnitřním), nikoli národním.* Podrobnější *jsou při vymezení suverenity a svrchovanosti soudobé encyklopedie (jak Příruční slovník naučný ze 60. let, tak »posrpnová« Malá československá encyklopedie), které upozorňují, že mezinárodní právo respektuje vedle nezávislosti státní moci rovněž národní suverenitu, tj. právo každého národa na sebeurčení (k čemuž se poněkud šalamounsky dodává, že toto právo náleží každému národu bez ohledu na to, má-li svůj stát nebo nemá). V mezinárodněprávním pojetí tedy existují suverenity dvě – státní a národní; v čemž zřejmě je naše jádro pudla.* Této *dichotomie si povšiml zasvěcený článek v MF Dnes (27. 9., podepsaný (r)). Upozorňuje, že ve zmíněném zákonu o čs. federaci se tato dvě pojetí dostávají de facto do konfliktu, když se mluví o »národních radách jakožto představitelkách národní svrchovanosti českého a slovenského národa«, a zároveň zůstává v platnosti ustanovení ústavy z r. 1960, kde je za představitele či nositele (tehdy za »zdroj«) veškeré moci ve státě označován lid (tehdy »pracující lid«), tedy občanstvo.* Je *celkem lhostejno, přišla-li citovaná formulace do zákona o federaci z povrchní nedbalosti nebo záměrně (ačkoli, propašoval-li ji tam někdo schválně, pak těžko kdo jiný, než – všechna čest – doktor Husák). Stejně tak nesejde na tom, zamýšlela-li slovenská politická reprezentace vyostřovat napětí svým projektem vyhlásit »suverenitu Slovenské republiky«. Formulační právo na to měla, vyplývalo z platné ústavy. Jiná věc je, co mohlo a mělo být obsahem té suverenity. Ale, jak jsme řekli, nemá smyslu hrdlit se o právní obsah pojmu, pokud není přesně terminologicky vymezen.* Abych *našim právním terminologům nekřivdil: oni o tom jistě dobře vědí a také jednají, jak ukázalo například nedávno zveřejněné stanovisko »skupiny učitelů Právnické fakulty UK v Praze« k obsahu pojmů* ***unitární stát, federace a konfederace;*** *členové skupiny se také pod podrobné definice jmenovitě podepsali. Ovšem právní termíny nestačí jen přesně definovat, ty je třeba také závazně přijmout.*

Avšak ani tohle by ještě nestačilo. Nezapomínejme, že čeština a slovenština jsou při vší podobnosti dva různé jazyky; a zdá-li se tato připomínka malicherná třeba pro hokejový přenos, sotva pozbude své relevance ve sféře tak závažné, jako je státní a ústavní právo. Zvykli jsme si na to, že jméno téže země se jednou řekne a napíše Československo, podruhé Česko-Slovensko. Zvykněme si také, že stejně či podobně znějící slovo může mít v různých jazycích odlišný význam. Alespoň ten terminologizovaný. To nemusí vzájemnému dorozumění bránit; jen je třeba se na obsahovém vymezení dohodnout. Aby se pak nestalo něco podobného jako u československo-německé smlouvy, kdy se obě strany shodly na nulitě (mnichovské dohody), ale každá ze smluvních stran ji interpretovala jinak. Pak *už zbývá poslední zádrhel. Čeští a slovenští odborníci přes právo a právní terminologii se mohou dohodnout na definicích obsahu příslušných termínů tak, aby oboustranně vyhovovaly a zároveň měly jednoznačnou platnost. Nesmí však se tomu bránit slovo samo: například* ***svrchovanost*** *už jen slovotvorně signalizuje souvislost s* ***vrcholem****, těžko tedy může označovat skutečnost, která by mohla být něčím přesahována. Potom ovšem spojení jako* ***částečná*** *nebo* ***dělená svrchovanost*** *vnímáme jako kontradikci, protimluv. A s takovým žonglérstvím se opravdu setkáváme. Těžko při tom nevzpomnět na takřečenou »Brežněvovu doktrínu«, o níž se u nás hovořilo v prvních »normalizačních« letech po srpnové okupaci. Atributem oné neblahé doktríny byla »omezená suverenita« . . .* Obávám *se, že nevážnost k obsahu při zacházení se slovy je jedním z neblahých dědictví doby, kdy iracionalita slov korespondovala s absurditou skutečnosti. Důležitou součástí úsilí o obnovu naší společenské existence je (a dlouho bude) potřeba vrátit slovům jejich závaznou platnost. V politice a státním právu na prvním místě.*

Jan Horálek

česká politika

ALBÍN BRÁF

Listy politického kacíře

Stopujeme, nakolik publicisticky je možno, každý záchvěv velkoněmeckého hnutí v Rakousku, každou jeho odezvu v Německu, neustáváme upozorňovati na ně kruhy vládnoucí. My tedy věříme pevně – a bylo by divné, kdybychom nevěřili důkazům tak do očí bijícím – že v Rakousku jsou mezi Němci tendence toho druhu zcela opravdové, a vidíme, že aspoň část veřejného mínění v Německu jim jde sympaticky vstříc. My dokonce se vynasnažujeme otázku českou z toho hlediska osvěcovati jako evropskou. Vítali jsme publicistické projevy francouzské, vykládající, jak by se ohrozila rovnováha evropská splněním velkoněmeckých snů o rozbití Rakouska a jakoukoli politickou formou přivtělení jeho neb částí jeho říši německé.

Nevidíme tedy už pouze tendence. Se samou možností pokusů o jejich uskutečnění již účtujeme. Co by uskutečnění pro nás znamenalo, o tom nemůžeme býti v pochybnostech. Byl by to děj, jenž svou vážností, svým významem a dosahem přesahuje vše, co se na půdě zemí českých zběhlo od mnohých staletí. Dle vší pravděpodobnosti by se uskutečnil jen v hrozné záplavě válečné, jen v potocích krve. Vážíme v duši čáky té možnosti a je přirozené, že mají v naší úvaze místa také čáky nezdaru podobného pokusu. Tu poukazují jedni na politickou nesmyslnost, že by především dominující v Německu Prusko, většinou protestantské, chtělo říši přivtěliti oblasti tak rozhodnou většinou katolické; že by k polské nesnázi ještě samo přidalo nesnáz českou. Hledíme se ukojovati nadějí, že by Evropa nepřipustila takové změny své politické mapy ve prospěch moci Německa. Už v těch argumentacích jest jistý odpor. Buď by způsobilo přivtělení to aspoň dočasné vnitřní oslabení Německa, ježto by na dozírnou dobu vyvolalo nové rozpory a boje o asimilaci nových živlů a pak by to nemusilo za všech poměrů býti jiným mocem tak naprosto nevítáno, když by zároveň uvolnilo ruce jejich pro jiné aspirace jim bližší, důležitější. Anebo by bylo skutečným rozmnožením moci německé – pak již připouštíme, že bychom sami oslabujícím vlivem svého odporu je nevyvážili. Náš počet tedy není jistý. Nemáme záruk, že si chod dějin osvojí naši konejšivou logiku, že historie bude tak laskava bráti se cestami našich předpovědí. Kdo za to např. stojí, že si ten záhadný panovník sousední říše, lačný po slávověncích všeho a všelijakého druhu, nezastůně jednou také po slávověnci velkého historického činu rozmnožitele říše, když je to zároveň snem tolika Němců? Spoleh na Francii? Ta je rozervána politicky, demoralizována společensky. Spoleh na Rusko? Jsou jeho zájmy větší na Balkáně, na Bosporu, v zadní Asii nebo na Sudetách? Panslavismu národnostního ono nezná, snad by jen panslavismu pravoslavnému porozumělo; a že to také u nás už lidem šlo na mysl, přestoupení radikála Sladkovského na pravoslaví samo jest dokladem. V dnešní ohromné hře o světová, o dominující světohospodářská postavení není skálopevné jistoty, že by se za všech poměrů proti německo-italskému pokusu o rozbití Rakouska postavilo veto nějaké mocnější koalice jiných mocí evropských.

Základní direktivy své působnosti čerpali až dotud politikové čeští z předpokladu neohroženého potrvání Rakouska. I ti je čerpali, kteří pro citové vzněty, prýštící se z historických vzpomínek a přítomných ústrků, Rakousko nemilovali. Své cíle nemusíme měniti. Ale žádný z nich není zárukou našeho trvání. Ani státní právo – byla by se po staletí mapa Evropy tolik měnila, kdyby války chtiví výbojci, panovníci i národové celí, měli úctu před velebností práva? Svých cílů nemusíme ani zapírat, ani se jich vzdávat. Ale nesmíme zapomínat, že v nich jde o *formy* života, a nebezpečí hrozí jeho *obsahu*; mají býti nástroji v našich rukou, ale teď půjde o ty ruce samy; jsou plány jiných kolejí pro veřejnoprávní život, ale teď jde o ohrožení drahocenného nákladu samého, jejž chceme po nich vézti. To nebezpečí zamezit a nelze-li jinak, zmírnit, to jest a musí býti dnes přední direktivou naší politiky a musí jí se podřídit, jí přizpůsobit, do ní vpravit vše ostatní, i samy uražené city. Cesty, po nichž jdeme dnes, jsou všem, kdož chtějí otřesení a zkázu Rakouska, milejší než ony, na něž nás volá zájem národa vůči řídnoucím mlhám budoucna. Ale jde o to napravit, pokud ještě lze, ty těžké hříchy, jež napáchala během celého půlstoletí osudná nedozírnost rakouských státníků. Říkat jen posměšně: Milé Rakousko, tam jsi to dopracovalo – to je smát se někomu, jenž sedí s námi na větvi, již jiní podřezávají, smát se mu, že spadne – s námi. Dnes je třeba především mohutné koalice sil, která by kazila řemeslo všem, kteří spekulují na vnitřní otřesy, aby usnadnili ránu očekávaným útokům zvenčí. K té koalici dají se ještě najít silné živly v Rakousku (i mezi Němci samými!) k nové pevné vnitřní politice, jež by pracovala k hříšně dosud zanedbávané posile a zabezpečení těch, v jejichž síle a životním zdaru mělo Rakousko už dávno hledati své nejpevnější kořeny. K tomu všemu musí dnes čelit česká politika, aby také touž ochrannou koalicí působila na politiku zahraniční a pomáhala učinit ze záchrany Rakouska, svého historického poslání teprv tísní doby uvědoměného, opravdovou otázku evropského zájmu. Říkejte skepticky, že už je pozdě. K tomu, aby se možný těžký převrat dějinný aspoň ztížil, znesnadnil, a tím i jeho účinky zmírnily, kdyby přece nastal, není nikdy pozdě.

Není to pouhou klasifikační libůstkou, nýbrž má opravdu hlubší kořeny, když se nyní porůznu počíná věk našeho národního obrození rozlišovati tak, že se vedle obou starších, rokem 1848 význačně rozdělených a nyní již ukončených jeho období, původního ryze slovesného a druhého spolu politického, rozeznává nejnovější třetí, teprv vlastně počínající, období probuzení národohospodářského. Toto třetí období je doposud více tužbou než skutkem, více přáním než reálným dějem, který by pro široké vrstvy národa už byl typickým. Nejedném z těch, kteří uvykli na minulý běh našeho obrození patřiti tím zvláštním krasodušným způsobem, jenž dává význačné citové zbarvení českému »idealismu«, nezdá se předmět nejnovějších buditelských snah, národohospodářské osamostatnění českého lidu, býti dosti důstojným, aby směl jen tak beze všeho býti přirovnáván k ideálním cílům buditelství obou období prve řečených. Ale snad i oni bližším zkoumáním poznají, že jsou tu rázovité podobnosti jak co do významnosti, tak co do prostředků.

Nynějším našim obrozovacím snahám národohospodářským běží přece také o překonání jisté opozdilosti ve vývoji našem, kteráž – ať už byla venkoncem nevyhnutelná čili nic – přece má velmi palčivé vztahy k otázce podmínek trvalého zabezpečení naší svérázné existence národní. Nemůžeme zapříti, ne-

---

Po volebním debaklu v roce 1891 se staročeská strana postupně stále více propadala na okraj českého politického spektra. Devadesátá léta 19. století i počátek století následujícího ovšem ukázaly, že v řadách této strany nadále zůstaly osobnosti s plným odborným a morálním kreditem. Se staročeskou stranou jsou spjata jména, která byla pro český národ opravdovými autoritami i bez ohledu na stranickou příslušnost; stačí vzpomenout F. Palackého, F. L. Riegra, A. O. Zeithammera, K. Mattuše; a patřil k nim nepochybně i profesor národního hospodářství a politik Albín Bráf (1851–1912).

Muž mnoha významných politických funkcí . . . V roce 1883 byl zvolen za staročechy do českého sněmu, v příštích letech se zabýval především národohospodářskými a sociálními otázkami v zemském výboru. Brzy se stal jedním z rozhodujících politiků staročeské strany a po odchodu F. L. Riegra (mimochodem Bráfova tchána) stanul společně s K. Mattušem v jejím čele. Staročeši, přestože neměli od 90. let přímou politickou moc, působili na veřejnost především publicisticky a zůstávali i nadále v úzkém kontaktu s vysokými vládními a politickými kruhy. Řada z nich, mezi nimi i Bráf, byla jmenována rakouskými ministry.

Staročeská politika si i na počátku 20. století snažila uchovat hodnoty a zásadní programové postuláty z 80. let a jen velmi zvolna a obezřetně se přizpůsobovala novým poměrům. Bráf měl velmi blízko k některým představitelům české konzervativní šlechty a vysoce si cenil jejich úsilí při prosazování národních požadavků. Výrazně se stavěl proti českému i německému radikálnímu nacionalismu jako jevu jednoznačně destruktivnímu, přímo ohrožujícímu vnitřní stabilitu rakouské monarchie a v podstatě znemožňujícímu dohodu mezi Čechy a Němci v českých zemích. Ano, staročeši se vždy snažili o upřímnou dohodu s českými Němci. Bráf zůstal obhájcem punktačních dohod, i když byl pro jejich určitou novelizaci, avšak ti Němci, se kterými by bylo možno onoho kýženého vyrovnání dosáhnout, již také odešli z popředí politického života a jejich místo zaujali národnostně nesmířliví radikálové.

Nedílnou a dlouhodobou součástí úsilí staročechů bylo ovšem hospodářské povznesení vlastního národa. Albín Bráf tu měl nemalou zásluhu na teoretickém rozpracování řady aktuálních ekonomických a sociálních otázek a především na jejich přímém aplikování v hospodářství a politice. Jako profesor na pražské univerzitě vychoval mnoho znamenitých ekonomů (Bráfovým žákem byl mj. i Alois Rašín), kteří si v duchu svého učitele velmi dobře uvědomovali, že pouze další hospodářské zesílení národa zaručí jeho skutečnou nezávislost a další rozvoj. O tom, jaký význam přikládali staročeši otázkám hospodářským, svědčí i Bráfovo pojetí »dovršení národního obrození«, dle něhož se metou národního obrození měla stát právě hospodářská »rovnomocnost« českého národa.

Přestože česká společnost dosáhla v ohledu ekonomickém řady významných pozic a její síla v průběhu druhé poloviny 19. století nebývale vzrostla, stále zaostávala za německým průmyslovým a finančním potenciálem v českých zemích. Bráf si byl všech důsledků této skutečnosti, především politických, dobře vědom. Hospodářská síla českých Němců výrazně podporovala jejich paralelní politické nároky, jakož i neústupnost v mnohých zásadních otázkách česko-německého vyrovnání. Podle Bráfa se již žádná rakouská vláda té doby nevzpírá českým snahám (včetně požadavku zavedení úřední dvojjazyčnosti v českých zemích) jen proto, že by šlo o nároky české strany. Naopak všechny vlády se snaží řešit tento problém ve snaze zmírnit permanentní česko-německou krizi, která Rakousko neustále vnitřně oslabuje. Skutečným odpůrcem tedy není rakouská vláda, ale Němci a jejich ekonomická a politická síla. Dokud bude tato převaha Němců v českých zemích trvat, nelze s nimi vést rovnocenná politická jednání, směřující k vyrovnání.

Bráf v této souvislosti vyzýval český národ k větší ekonomické aktivitě a podnikání, které mu měly dodat důvěru ve vlastní schopnosti a možnosti. Zároveň byl jedním z nejvýznamnějších propagátorů občanské svépomoci a sdružování občanů, neboť především vlastní úsilí, bez vnějšího zasahování státu, vede podle něho k ekonomickému a mravnímu povznesení člověka, národa i státu. Přesto Bráf viděl, především v ekonomické sféře, řadu oblastí, kde jsou zásahy státu prospěšné; byl odpůrcem »čistého« liberalismu (tzv. manchesterismu), který se vůbec stal terčem kritiky mnohých českých ekonomů a sociologů ovlivněných západními školami s méně či více výraznými socialistickými prvky. Bráf, stejně jako jeho univerzitní kolega a politický protivník Josef Kaizl, věnoval velkou pozornost rovněž dělnické otázce, kterou nahlížel z širšího společenského a ekonomického hlediska; kromě jiného prosazoval konkrétní reformní kroky, jež měly zlepšit jak pracovní, tak celkové životní podmínky dělníků a dalších námezdních sil.

V 90. letech 19. století bylo zřejmé, že se česká společnost již plně konstituovala v novodobý nezávislý národ tvořící výraznou a respektovanou součást střední Evropy. I když se ekonomický potenciál českého národa ještě německému (tj. v českých zemích) nevyrovnal, bylo zjevné, že český národ v Čechách, na Moravě a ve Slezsku je na vzestupu a že se tento vzestup neomezuje pouze na kulturní, ekonomickou a sociální oblast. I když se politickým zástupcům českého národa nepodařilo prosadit obnovení české státnosti a vyrovnání s Němci, nebylo možné ani v této oblasti konkrétní úspěchy podceňovat.

Němci v Rakousku a především v českých zemích si tuto situaci začínali připouštět, většina z nich však chápala vzestup českého národa především jako proces, který ohrožoval a oslaboval jejich dominantní postavení.

Tento pocit ohrožení a více či méně skuteč-

jsme-li marnivostí zaslepeni nebo hříšně bezstarostni, že ekonomickou silou a výkonností pořád ještě daleko zůstáváme pozadu za Němci zemí českých. Oni stojí hospodářsky na dvou silných nohách, zemědělství i průmyslu, opírajíce se k tomu ještě o pevnou hůl kapitálové síly a obchodnické vyspělosti; my na jednu z těch nohou pro přílišnou její slabost kulháme, hůl kapitálové moci a obchodnické vyspělosti máme nepřirovnatelně slabší. Nic nedotvrzuje ten rozdíl zřetelněji než vznik a osud našich menšin v severočeském pásmu územním a na Dunaji. Jejich vznik jest jen palčivým dokladem naší nemohoucnosti udržeti přirozený přírost obyvatelstva přiměřenými příležitostmi výživnými nezi sebou, na vlastní naší půdě.

Leč, pohříchu, i v samotných těch oblastech, jež jsou obývány kompaktně českým živlem, napořád ještě přibývá větší měrou průmyslových velkozávodů německých než našich. I kdybyste na to hleděli pouze z výlučného hlediště politiků, musíte připustiti, že to vše jest pro sny velkoněmecké mnohem mocnější oporou nežli duševně zchátralá propaganda všelijakých schönerovců a wolfovců. Jde či nejde tedy při našich snahách národohospodářských o zabezpečení naší svérázné existence národní, o zabezpečení díla buditelského a jeho ovoce?

Pokud jde o politiky jako takové, záleží především mnoho na tom, aby pochopili, jaký dosah ty věci mají i pro samy výsledky jejich politické práce a hlavně zase, aby rozpoznávali správně, jaký rozhodný vliv mezi příčinami neúspěchů naší politiky v každém směru, také např. v otázce rovnoprávnostní, měla a má naše nedostatečná moc národohospodářská. Slovo o nadržování Němcům vládami dávno už není pravdivo, rozumí-li se jím, že se přáním německým vyhovuje více než našim z pouhé zvláštní sympatie nebo z pouhé tradiční zaujatosti. Ne přáním, ale tlaku moci nastřádané a stále udržované i množené.

S jakým převelikým nákladem papíru a tiskařské černě i mohutných rozdmychů plicních odpovídalo se u nás na urážlivé výroky německé publicistiky, které popíraly naši rovnocennost s Němci. Kolbištěm, kde se takové věci vyřizují platně a věcně, nikoli plytkou hádkou slovní, nejsou ani parlamenty ani denní tisk. U nás i u rakouských Němců chtěly jím být. Rozumí-li se rovnocenností stejná schopnost výkonná i stejnost výkonů v oborech kultury duchové, nebude dnes žádný člověk soudný a vážný naši rovnocennost s Němci rakouskými bráti v pochybnost. Jinak, měla-li by rovnocennost znamenati rovnomocnost, hlavně zase hospodářskou. Tu zase naopak žádný soudný a vážný člověk mezi námi nebude moci upříti, že na ni ještě mnoho schází – nám. Němci si vůbec nemohou přáti lepších odpůrců nežli jsme my. Jsme nejbezpečnější odběratelé jejich výrobků, činí nám veliké potěšení, že jsme dodavatelé pracovních sil do jejich závodů a nejvděčnější předmět jejich obchodnického tažení.

Třeba jest nám prohlédnouti. Ke skutečné, nejen papírové rovnoprávnosti nestačí duchovní *rovnocennost*, nýbrž i hmotná *rovnomocnost*. A dnes, kde se nad naším obzorem shlukují mraky zahraničního nebezpečí, o nichž nevíme, kdy z nich uhodí, jest to mnohem vážnější, než se jeví z pouhého hlediště vnitřní úřední řeči. Mobilizovat včas a vydatně pro těžkou chvíli, kde se o nové podoby mapy evropské bude hrát v krvavé mezinárodní srážce, jest úkolem péče jiných činitelů. Naše mobilizace pro všechny případy, jež se tají v lůně budoucnosti, nesmí se obmezit na pole duchové rovnocennosti, nýbrž spěti též k hmotné rovnomocnosti. Onu nám zabezpečilo požehnané dílo předků, tuto musíme vypěstiti my a správně vedený dorost. Jen šťastné spojení obou může z nás sejmout starost o naše budoucí osudy.

(in: Albín Bráf, Listy politického kacíře, Praha 1902; kráceno)

Václavské náměstí, 1908

ný sestup z dříve zcela nedotknutelných pozic ostře kontrastoval s nebývalým rozvojem a vzestupem německého národa v sousedním vilémovském Německu, kde po vzniku Německého císařství v roce 1871 došlo k vskutku impozantnímu hospodářskému a politickému růstu. Z Německa se postupně stala první hospodářská velmoc v Evropě a ruku v ruce s tím se zvyšovala i jeho politická a vojenská prestiž. Německý stát, v čele s nevyzpytatelným Vilémem II., se nijak netajil svými imperialistickými ambicemi a území střední Evropy považoval nejen za oblast svého nejvyššího zájmu, ale i za nástupiště k hospodářskému a politickému pronikání na Balkán. V zájmu Německa bylo udržet a posílit německý charakter rakousko-uherské říše, protože to pro ně znamenalo záruku trvalého spojenectví v postupující evropské polarizaci a zároveň i možnost trvale ovládat středoevropský prostor.

Také němečtí liberálové, kteří udávali tón rakouské politice v 60. a 70. letech, zdůrazňovali svůj zájem o rakouskou monarchii a snažili se jí vtisknout převážně německý ráz. Přesto si udržovali svou nezávislost a odstup od říšských Němců. Po dlouholeté vládě hraběte Taafeho, která vyšla vstříc řadě požadavků neněmeckých národů monarchie, došlo v 90. letech na české i německé politické scéně k vystřídání stráží a do čela se dostaly strany, jejichž výrazně nacionálnější založení se mělo projevit v neblahé podobě. Mezi všemi rakouskými Němci zcela dominoval rostoucí radikální nacionalismus Němců z českých zemí. V parlamentních volbách roku 1901 získali všeněmci (pangermáni), v jejichž čele stáli radikálové Schönerer a Wolf, celkem dvacet dva mandáty na říšské radě – a až na jednoho všichni tito poslanci byli zvoleni v českých zemích! I když radikální nacionalisté nehráli v rakouském parlamentním životě rozhodující roli, jejich síla byla, jak jsme již poznamenali, podepřena mocným německým sousedem. Od roku 1894 organizoval svou činnost v Německu Všeněmecký svaz, jehož základní tendencí bylo rozšířit Německou říši na celou oblast střední Evropy. Tento svaz s Němci v českých zemích ovšem velmi úzce spolupracoval.

Vzrůstající expanze Německa hrozila ovládnout rakouskou monarchii, a tím i české země. Čeští politici se s pochopitelnými obavami stupňující ekonomické a politické závislosti Rakousko-Uherska na Německu bránili, avšak jejich snaha orientovat rakouskou zahraniční politiku na spojenectví s Francií a Ruskem nemohla mít v dané situaci úspěch a ještě více utvrzovala rakouské i říšské Němce, že právě Češi a jejich ambice jsou hlavní překážkou pro německou středoevropskou politiku.

Se vzestupem českého národa na přelomu století sílilo i jeho sebevědomí zaměřené na požadavky vlastní české státnosti, jak jsme o tom psali v minulém čísle Přítomnosti. Na druhé straně zde zřetelně vystupovalo nebezpečí německého nacionalismu, který se stal pro osud českého národa největší hrozbou. Bráf nebyl zdaleka jediný, kdo si toto nebezpečí uvědomoval. V jeho výzvě, kterou tu uveřejňujeme, volá po nutnosti zachování Rakouska a jeho vnitřní konsolidaci skrze spolupráci všech pozitivně smýšlejících stran – se zřetelným odkazem na Palackého. Vždyť již v revolučním roce 1848 to byli právě rakouští Němci, kdo toužebně hleděli k Frankfurtu jako symbolu německého národního sjednocení, a byli to především Češi, kteří se společně s dalšími slovanskými národy monarchie zasazovali o celistvost a vnitřní pevnost rakouské říše – hodnot, jichž mělo být dosaženo její federalizací.

Bráfovy Listy politického kacíře nejsou politickou brožurou, která by stanovila konkrétní politický program či cíle. Šlo spíše o pohled národohospodáře a sociologa na činnost a způsob práce české politické reprezentace počátkem 20. století. Takovéto impulsy bývají pro společnost vždy prospěšné, zůstává ovšem otázkou, nakolik je akceptuje praktická politika. Bráf jistě velmi dobře věděl o nebezpečí, které představovala závislost Rakouska na německé ekonomické a politické hegemonii; nutnost hospodářského (stejně jako ostatního) vyrovnání vůči českým Němcům si uvědomovali i rozhodující zástupci národa, jenže reálné politické děje určují vždy nejrozmanitější ohledy. Ona válečná záplava a potoky krve, jak o nich píše Albín Bráf, se bohužel měly naplnit ve své vší obludnosti v podobě světové války.

Petr Buriánek, Jiří Šitler

slova politiky

Autorita

O časech komunismu se dnes už bez rozmýšlení říká, že to byla vláda násilí – nicméně přesně vzato, nepoužívali komunisté násilných prostředků od hodiny k hodině: kontrolou těchto nástrojů a možností kdykoli jich užívat si ovšem zajistili autoritu u obyvatelstva více či méně ochotného podřizovat se jejich pravidlům hry. Rozpad komunistického režimu lze potom popsat také jako okamžik, kdy obyvatelstvo odepřelo tuto autoritu nadále uznávat. Nejvyšší autorita společnosti, autorita státní, založená na násilí, byla nahrazena autoritou spočívající na souhlasu obyvatel, »autorité politique«, použijeme-li pojmu Diderotovy Encyklopedie.

Autoritě obecně rozumíme jako uznávané vážnosti, úctě, moci určitého člověka, autorita rovněž implikuje ochotu podřídit se vůli druhého. Politicky relevantní se pak takový vztah stává tehdy, jestliže se tyto vztahy týkají společenských nebo přímo politických vztahů. V politickém slova smyslu autorita znamená oprávnění určité osoby, úřadu, vlády . . . vydávat příkazy a činit rozhodnutí: tak alespoň charakterizuje autoritu Roger Scruton ve svém Slovníku politického myšlení (ve výboru vydaném nedávno i v češtině).

Rozlišení těchto dvou různých dimenzí pojmu autority hraje důležitou roli v politickém myšlení: autorita, které se různé osobnosti těší díky svým osobním vlastnostem či úřadu, který vykonávají, je totiž něco zcela jiného než autorita institucí, funkcí, úřadů či rolí jako takových, to znamená bez ohledu na to, kdo je momentálně jejich vykonavatelem či nositelem. Tak také v Diderotově Encyklopedii nacházíme k pojmu autority dva separátní články: »autorité politique« a »autorité dans les discours et dans les écrits«.

Evropské pojetí politické autority má svůj původ v římském právním myšlení, kde se s ní setkáváme jako s označením pravomocí senátu či císařů legitimovat zákonná ustanovení. Středověk uznává autoritu církevní, vymezuje vůči církvi autoritu panovníka; důležitou roli tu hraje otázka odlišení autority a moci, tj. oprávnění rozhodovat a moc rozhodovat. Úpadek církevní autority v době renesance a reformace přinesl jinou, moderní dimenzi, totiž autoritu institucionálních struktur a ve vztahu k ní požadavek autonomie individuálního svědomí a rozumu. Sekularizace společenského života vedla posléze k ideji státu jakožto nositele nejvyšší a suverénní autority v tvorbě, výkladu a výkonu zákonů, a tudíž jakožto suverénního nositele legality na určitém území. Tím byla státu přisouzena autorita vyšší než kterémukoli jednotlivci či skupině obyvatel: autorita nazývaná dnes státní suverenitou. Francouzský myslitel Jean Bodin (1530–1596) a Angličan Thomas Hobbes (1588–1679) jsou první, kteří se jí výslovně zabývali.

Hobbes ve svých úvahách o funkci státu v lidském spolužití argumentoval tím, že bez postoupení nejvyšší autority státu jsou lidé odsouzeni k nekonečnému boji člověka proti člověku, vždy v neprospěch těch slabších z nich: vzdá-li se naopak jedinec části své osobní svobody a přizná státu právo suverenity, dostane se mu ochrany. Hledisko přirozených lidských práv, nastolené právě renesancí a reformací, interpretoval Hobbes pouze jako všeobecně uznávané mravní zásady, jež může svrchovaná státní moc svými pozitivně právními předpisy rušit: auctoritas, non veritas facit legem. John Locke (1632–1704), mladší současník Hobbesův a nejznámější pokračovatel ve vývoji jeho myšlenky státu jako výsledku smluvního vztahu mezi občany a státem, se především tázal, za jakých podmínek mohou vůbec státu práva suverénní autority náležet. Locke zdůraznil ideu přirozených lidských práv jako věčně platných a žádnou mocí nezrušitelných pravidel. Tím se také stal zakladatelem onoho evropského myšlenkového proudu, který vychází z představy státu jako nositele sice nejvyšší institucionálně legitimované, nicméně na určité podmínky vázané společenské autority.

V následujících stoletích – paralelně s demontáží tradičních středověkých společenských struktur – se vyhraňovala otázka, za jakých podmínek jsou občané ochotni přiznávat svým nově se legitimujícím vládcům nejvyšší autoritu. Různé formy tohoto druhu společenských vztahů analyzoval posléze počátkem na-

šeho století německý sociolog Max Weber (1864–1920). Jeho typologie je populární dodnes. Weber navrhl rozlišovat tři druhy autority: autoritu tradiční, tj. opírající se o stav daný minulostí, zdůrazňující zvyky a zvyklosti; autoritu charismatickou, tj. zakořeněnou ve víře ve zvláštní kvality jednotlivců, v ochotě těmto vyvoleným osobnostem důvěřovat a podřídit se jejich vůli formou osobní oddanosti; a konečně autoritu legální, právně racionální, tj. víru v platnost formálních statutů, racionálně zdůvodněných pravidel a věcně omezených kompetencí, opravňujících určité osoby k vykonávání určitých vymezených úkolů. Samozřejmě bylo Weberovi zřejmé, že se tyto typy v praxi kombinují; jeho typologie však měla usnadnit analyzování různých reálných situací.

Tváří v tvář problémům moderního politického života zajímaly Webera především vzájemné souvislosti mezi charismatickou a legální autoritou, a na jejich základech se pak zabýval rolí různých skupin lidí podílejících se na politickém životě – státních úředníků, funkcionářů politických stran, poslanců, žurnalistů, zástupců různých zájmových skupin. »Politika se sice dělá hlavou, ale zdaleka ne jenom hlavou,« napsal Weber . . . a poukázal v této zdánlivě banální větě na ony subtilní kulturní jevy, projevující se v různých společnostech, jevy, které úzce souvisejí s otázkami, proč a za jakých podmínek jsou lidé ochotni podřizovat se rozhodování určitých osobností či nositelů určitých úřadů. Empirické srovnávací studie tohoto druhu, jak je rozvíjejí moderní společenské vědy, naznačují, že zatímco v západních zemích se dnes většinou setkáváme se směsí tradičních a právně racionálních forem vztahu vůči nositelům autority, v nových státech třetího světa pak nacházíme převážně formy charismatické autority jednotlivých politických osobností.

Takovýto druh autority, založené na subjektivních vlastnostech jednotlivých osobností, nese v sobě ovšem dva závažné problémy: jednak narušuje kontinuitu společenského života pokaždé, kdy její nositel přestává z jakýchkoli důvodů vykonávat uspokojivě či vykonávat vůbec svoji funkci; za druhé jsou postoje tohoto druhu obvykle málo přístupné racionálnímu diskursu a kompromisnímu řešení konfliktních situací. Politické rozdíly zde pak bývají artikulovány formou osobních šarvátek a politická diskuse trpí nedostatkem alternativních návrhů na řešení jednotlivých problémů. Převažuje důraz na podřízenost a poslušnost na úkor svobodné diskuse a účelných kompromisů. Právem se zde pak namísto o autoritě hovoří o autoritářství, o autoritarismu jako systému.

Autoritářství zjišťujeme v politických systémech založených na silném vlivu jednotlivců či omezených společenských skupin, následkem čehož se oslabuje rozdělení moci mezi legislativou, exekutivou a jurisdikcí, oslabuje se i kontrolní funkce demokratické veřejnosti, jsme svědky její malé účasti na politickém životě. Autoritářství může ovšem existovat v jisté podobě i ve stabilizované demokracii. A že může jít o velmi citlivý problém, ukázaly studentské revolty v Německu koncem šedesátých let. Po dvaceti letech klidného a úspěšného fungování demokracie začali mnozí mladí lidé poukazovat v nejrůznějších oblastech na četné jevy naznačující tendenci k nekritickému nadhodnocování autority nositelů určitých funkcí či rolí. Požadavek odbourávání autoritářských struktur ve jménu demokratizace na univerzitách, v zaměstnaneckých vztazích, v armádě či uvnitř politických stran tehdy vyprovokoval nemálo konfliktů a otřásl hluboce celou německou společností; doprovázen byl dodnes populárním voláním po antiautoritářské výchově v základních školách a v rodinách. Samozřejmě, že docházelo k často až absurdním výstřelkům těchto snah: s úplnou vážností se tehdy například vedly diskuse mladých rodičů o tom, co dělat, když se malému potomkovi zachce podpálit dům, a nezachovat se přitom autoritářsky. Nicméně dnes není sporu o tom, že tento pohyb přispěl významně k posílení sebevědomí mnohých skupin obyvatelstva, jakož i k toleranci a ochotě k dialogu. Mezilidské vztahy se v německé společnosti tehdejším vývojem zřetelně zhumanizovaly, posílila se kritická účast veřejnosti na politickém životě. Celý tento vývoj je třeba vidět na pozadí tradičně silné autority institucionálně legálních struktur v Německu. Respekt vůči zákonům a státním byrokratickým strukturám zde často brzdil prosazování reforem, což bylo pociťováno zvláště tíživě už s probíhající celkovou demokratizací politického života koncem minulého a počátkem našeho století.

Politické vědomí české společnosti se naproti tomu formovalo odlišně. Vlastně až do poloviny našeho století se tu projevovaly dvě paralelní tendence: na jedné straně nepřestávaly fungovat rakousko-německé tradice oddané loajality vůči formalizovaným strukturám společenského života, zároveň se však národní identita přímo definovala v protikladu vůči institucionalizovanému politickému a státnímu životu. Důraz na autonomii svědomí individuálního člověka, symbolizovaný obecnou popularitou Jana Husa jako jedné z centrálních postav moderního, to jest dodatečně vytvářeného obrazu české minulosti; dále pak tradované chápání českého národa jako protivníka státních struktur, ve kterých bylo české společnosti žít; demokracie pochopená jako »lidovost«; a posléze přílišná ochota chápat pojmy jako »ústavnost« či »zákonnost« jen pragmaticky, často přímo jako pouhé instrumenty politicky oportunního rozhodování . . . To všechno jsou závažné doklady problematického vztahu velké části české společnosti vůči autoritě státu a jeho institucionálně legálním strukturám.

Výsledkem této dichotomie se stal relativně silný sklon v české společnosti nadřazovat formalizovanému rámci politického života autoritu osobosti. Třebaže v prvních dvou desetiletích samostatného československého státu přispěly formální struktury společenského života ke stabilitě demokratického systému první republiky, lze poukázat i na příklady silných tendencí k charismaticky chápaným vztahům vůči osobnostem . . . Nejen nekritický kult Masarykův, ale i rozšířené chápání role Beneše jako nositele odpovědnosti za vývoj v důležitých kritických okamžicích (Mnichov, Únor 1948) či adorace osobnosti prezidenta Havla ukazují – bez ohledu na reálné osobní vlastnosti té které osobnosti – na chronickou potřebu personifikujícího pohledu na naše politické dění.

Máme tu co do činění s jevem obecným: s takovýmito tendencemi se setkáváme v politických systémech tíhnoucích k autoritarismu. Není proto divu, že na autoritářské elementy v prvorepublikánské demokracii dnes také již četní historici poukazují. Například americký analytik české moderní historie F. Gregory Campbell nedávno shrnul své studie týkající se role prezidenta Masaryka v tehdejším politickém systému. Přesto, že nebyl diktátorem – konstatuje Campbell –, platil TGM za ústřední politickou osobnost republiky; v této souvislosti je třeba pozorně číst »analýzy procesu tehdejšího politického rozhodování, které ukazují vysoký stupeň centralizace, s jen malou skupinou vůdčích osobností fakticky se účastnících rozhodování o fungování země.« Došlo tu tak namnoze k diskrepanci mezi ústavními strukturami a faktickým fungováním politického systému – československou demokracii Campbell přímo označuje za »demokracii řízenou«.

Různé formy vztahů vůči autoritě mohou být pro demokracii za určitých podmínek prospěšné, zatímco za podmínek jiných demokratickému životu škodí. Tendence podřizovat se charismatické autoritě politických vůdců, které za první republiky vedly k ulehčení tvorby politického konsensu a politického rozhodování, se projevily po roce 1945 vesměs negativně; kanadský historik H. Gordon Skilling přímo hovoří v této souvislosti o »domácích kořenech stalinismu« – prvku, který přispěl svou měrou k relativní stabilitě komunistické diktatury v Československu. Populární debaty o tom, zda měl či mohl Beneš nebo Dubček v kritických okamžicích rozhodovat a jednat jinak, jsou irelevantní vzhledem k závažnosti jiných zkušeností, které nabízejí moderní české dějiny. Například zkušenost malého respektu české veřejnosti k zákonnosti a strukturám politického rozhodování. Nejzávažnějším krokem k instalaci libovolné vlády (jíž se ovšem v roce 1948 zmocnila komunistická strana) bylo totiž faktické zrušení platnosti československé ústavy jak po mnichovské dohodě v roce 1938, tak a především v roce 1945. Ochota, se kterou se v únoru 1948 česká společnost oddávala »důvěře« a podřizovala autoritě osobnosti prezidenta Beneše i za cenu fundamentálních ústavních změn a omezení tradičních občanských svobod, je varovným příkladem pro budoucí demokracii. Jediným spolehlivým prostředkem jak proti zlovůli, tak vůči omylům jednotlivců či politických skupin je ten, který zůstává v českém prostředí nerozvíjen – totiž právě autorita institucionalizavaných forem společenského života . . . Konstatujeme po projevu prezidenta Havla v den dvouletého výročí 17. listopadu: v projevu, který přes všechny dobré řečníkovy úmysly zpochybnil autoritu zákonodárných sborů ve prospěch autority vůdčí osobnosti, ne-li problematické autority oné veřejnosti, která v příštích dnech opět zaplnila náměstí.

Jde tu o jev charakteristický pro postkomunistické společnosti vůbec, pro stav, kdy se struktury legální institucionalizované autority teprve tvoří a kdy se politicky nevyzrálá společnost neobejde bez relativně vysoké závislosti na vůdčích osobnostech. Upřílišeně (např. v masových médiích) je přitom zdůrazňována »důvěra« občanů jednotlivým politikům. Představa, že je taková »důvěra« nosným prvkem politického života, je ovšem nanejvýš problematická. V oblasti politické znamená (na rozdíl od soukromé) důvěru k neznámým lidem. Musí tedy zahrnovat i riziko, že se i poctivý, své věci znalý politik, upřímně usilující o to nejlepší, může mýlit. Příkladů »pomýlených« politiků, kteří se snažili o uskutečnění nejvyšších ideálů a přitom se jaksi nevědomky stali nástroji destruktivní mašinérie, máme kolem sebe víc než dost. Dát volební hlas politickému reprezentantovi je v tomto smyslu vždy rizikovou záležitostí, a proto je v liberálnědemokratických systémech tak důležitý důraz na kontrolu jako na jediný spolehlivý instrument toho, jak maximálně omezit možnost zneužití moci jednotlivcem.

Suma sumárum si dnes celou problematiku autority uvědomujeme ve dvou rozdílných dimenzích. Především je stále aktuální Masarykovo úsilí vybízející k oslabování autoritářství jako slepého podřizování se jednoho člověka druhému – zaměstnanců vůči zaměstnavatelům, občanů vůči politikům, a snad i dětí vůči vychovatelům, posilování sebevědomí a kritických postojů i sociálně slabých skupin obyvatelstva. A náleží sem ovšem i oslabování vlivu charismatických autorit – vlivu, který nerozvíjí schopnost kritického racionálního přístupu, a který tak omezuje i obecnou účast při řešení problémů a konfliktních situací. Oslabování těchto autorit však musí být na druhé straně ve všech oblastech veřejného života vyrovnáváno zesílenou autoritou formalizovaných struktur a procedur jakožto stabilního rámce mezilidských vztahů. Vytvořit tedy nová pravidla hry, nikoli hledat nové vládce je nejdůležitějším úkolem dnešního politického vývoje. Jen nová pravidla si zaslouží autoritu u těch, kdo se o nově vznikající demokratický politický systém berou.

Eva Hartmannová

PRVNÍ UŽ BOHUŽEL ZŮSTANE

To, že Tankový prapor režiséra Víta Olmera je prvním filmem čs. kinematografie soukromé provenience osvobozené od státního monopolu, už podnikavé firmě Bonton opravdu nikdo nevezme. Zdá se, že tržnímu principu je učiněno zadost: kasa se utěšeně plní a drobné vady na kráse, dalo by se říci, přebolí. Já čekal jsem na jediné: na vystoupení Josefa Škvoreckého a prohlášení, že s tím příšerným škvárem nechce mít nic společného. Marně několik měsíců, slyšel jsem dokonce, že JŠ kdesi v TV s filmovým dílkem zdvořile vyslovil spokojenost; jinde prý vyjádřil, že už spektákl shlédl třikrát, a líbil se mu pokaždé o něco víc. Sorry. Když tedy po vzoru V+W nehodlá vypískat zpackanou premiéru autor, zkusím to – s prominutím, avšak ve jménu sdílené vzpomínky – za něho.

Tankový prapor jakožto próza není jistě žádné veledílo. Jeho půvab však spočívá vedle dlouholeté zakázanosti především v dezilužívním pohledu »lidského mláděte ztraceného mezi soudruhy«, jak později, v Miráklu, charakterizuje Dannyho kolegyně Procházková ze střední sociální školy v Kostelci. Později? V čase literární kariéry autora později, v čase příběhu Dannyho Smiřického dříve. Do Kobylce rukuje mladý středoškolský profesor, jehož se mimochodem scénáristům Johnovi a Olmerovi za vydatné pomoci herce Lukáše Vaculíka podařilo představit jako, s prominutím, pěknou reálně socialistickou filcku . . .

Leč začali jsme o čase, o čase příběhu. V literární podobě má Tankový prapor epickou linku prostinkou: cosi na způsob deníkových obrázků z vojenského života. Jistá plakátovost je programativní, spoluvytváří obraz té doby, jejíž heroismus sálal především z plakátů a jež snila o tom, jak změnit skutečnost v černobílý plakát, doplněný nanejvýš ještě kýčovitým barvotiskem. Scénaristé filmu pojednali příběh jinak – jako sled mazáckých anekdot, s nostalgií, jež se v hostincích IV. cenové skupiny dostavuje u stárnoucích strejců po desátém pivu. Tehdy se uvolní sentimentální heroismus tatíků a začnou vzpomínat na ony veselé, ztracené chvíle mládí, na tu prču, kterou na vojně prožívali, na to, jak s tím či oním řádně vyjebali.

Dovedu si představit optiku takto zpracovaného příběhu s názvuky na Formanův film Hoří má panenko a také na další snímky z lepších časů československé kinematografie. Například Danny se potkává s kapitánem Matkou či Andělínem Střevlíčkem v kterési hospodě pozdějšího času a v mimetické vzpomínce se propíjejí k trpké pravdě o onom čase, o sobě samých a o nás všech. Tanky roku 68 se přímo nabízejí k ideálnímu kontrapunktu, nadporučík Pinkas jako staronový emigrant v Anglii, Andělín Střevlíček v kanadském polosvětě či některá z těch mnoha groteskních postaviček na prahu nové svobody . . .

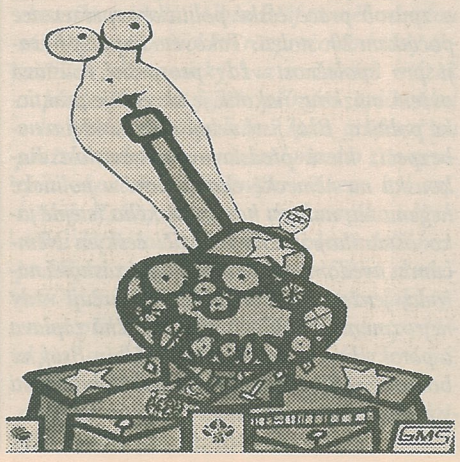

Autoři ovšem zůstali u pohodlného reálu. Atmosféra pivní vzpomínky a hospodského žvástu se z mimetického prostředku stala prostředím pro tzv. divácký prožitek filmu. Stylové bylo by pouštět vzniklý artefakt spíše než v zaplněných biografech na videu v zaplivaných lokálech, když se čas naplňuje a podíl piva na polidštění opic dostupuje vrcholu.

Se vzácnou pečlivostí vypuštěny ve filmu všechny epizody příběhu, které byly jen trochu epicky nosné a obsahovaly zárodek možné katarze. Třeba historie Andělínova otcovství včetně následně zlomené nohy s dovětkem z Miráklu, kde Andělín vypráví Dannymu o tom, jak Malinkatý ďábel chtěl vyložit jeho úraz jako pokus o sebepoškození, což kapitán Matka zatrhl, a chodil se potom na ošetřovnu ožírat s Andělínem hořčákem, kde se mu přiznal, že také jeho první dvě děti nejsou jeho vlastní. . . To vše bylo vypuštěno zřejmě proto, že znejasňuje hranici mezi tvory a netvory v příběhu, mezi americkými hochy na jedné straně a mezi Gottwaldovými derviši na straně druhé. Pravda, je tu ještě druhá, trapnější možnost: že v době vzniku filmu tvůrci ještě Mirákl neznali . . .

Leccos dovedu pochopit, nikoli však to, jak autoři pominuli, že Tankový prapor je v mnoha ohledech pokračováním Zbabělců, Škvoreckého románu klíčového. Kostelečtí páskové s celou tou blasfémií trapné snahy jejich tatíků a ostatních páprdů urvat revoluční zásluhy v poslední chvíli a bez rizika, za pět minut dvanáct, ohromili české literární publikum v padesátých letech, román se stal trvalým příspěvkem k národní mytologii. Kam se tito zbabělci poděli ve filmovém Tankovém praporu? Změnili se v hrdiny »třetího odboje«. V kašírované iluzi ateliéru nabídnuto nejednomu aktérovi, aby si tu odreagoval své mindráky a špatné svědomí z let kolaborace a s gustem si zařádil na totalitní mrtvole. Dokonce, na rozdíl od zbabělců ze Zbabělců ne za pár minut dvanáct, ale (přinejmenším) pět minut po dvanácté . . . Ledaže by, toť nejtrapnější možnost, tvůrci filmu neznali ani Zbabělce; anebo je prostě znát nepotřebovali.

Z příběhu totiž ani na okamžik nezavane hrůzný dech oněch dob, kdy zítra znamenalo včera a včera nevermore, na věčné časy. Vane tu jen ustavičně čecháčkovská pachuť celonárodního spiknutí proti bolševikovi, geniálně vyjadřovaná jevištním mistrem Hartlem, který je podnes připraven pověsit všechny komunisty, o nichž přece má jako pokladník uliční organizace KSČ nejlepší přehled. Olmer natočil film o »třetím odboji« čecháčků a kolaborantů. Míním to však nikoli jako pochvalu, ale jako urážku. Tragikomický konec Malinkatého ďábla se tu promění v atentátíček na Hajdříška, zkrátka celý národ proti několika směšným satanášům, toť étos filmu. Cynická maska protektorátního páska, tak zřetelná a promlouvající ve Zbabělcích, přirostla Lukáši Vaculíkovi na obličej a stala se tváří. To, že ji režisér zohyzdil brýlemi, aby i tupému napověděl, koho má představovat, pokládal bych, být Josefem Škvoreckým, za urážku na cti: ostatně jako celé filmové zpracování Tankového praporu.

Zdeněk Pinc

P.S. Není slušné neshledat i na nejhorším škváru alespoň jediný klad: Muzika Martina Kratochvíla je parádní a mohla celý projekt snad i zachránit, kdyby autor – jinak zakladatel firmy Bonton – nezapomněl, že jazz, ona společná hlubina bezpečnosti generace Dannyho i Martinovy a mé, není kulisou, ale živlem spásy. Jako chlebodárce měl ovšem Kratochvíl donutit autory, aby natočili film k jeho hudbě – a ne vystřihnout kulisu k jejich lži.

BOJNICKÝ OLTÁŘ

aneb Jak se dělá nedůvěra

Vít Vlnas

Česko-slovenská otázka je u nás (tj. v takzvaných historických zemích) často chápána jako monolitní celek, o němž je nutno hovořit pokud možno co nejabstraktněji a v obecné rovině, mj. i proto, aby se někdo nedejbůh neurazil. Nevnímáme mnohdy, že ona veliká otázka, jež dozrála v dilema, je složena z desítek otázek a problémů dílčích, často zdánlivě nesouvisejících. Před znepokojivými konkrétnostmi pak stojíme bezbranní a naše reakce oscilují mezi hysterií a arogancí. Následující řádky mají být pokusem o zachycení geneze a postupného vyhrocování jedné z oněch »malých«, dílčích otázek česko-slovenských. Každý takový problém je totiž v daném případě vždy třeba chápat jako pars pro toto.

Prehistorie dilematu

Bojnický oltář. Skvostný soubor deseti deskových maleb vytvořených ve 14. století florentským malířem Nardem di Cione zvaným Orcagna pravděpodobně pro některý z chrámů v Pise. Jeden z mála úplných italských polyptychů této doby chovaných v československých sbírkách. Dílo nezměrné krásy a stejně nezměrné hodnoty. Na našem historickém obzoru se vynořuje až roku 1874, kdy je ze svých italských toulek přivezl podivínský uherský gróf János Pálffy. Novým domovem Orcagnových obrazů se stala kaple zámku v Bojnicích. Vzácný polyptych tak vplynul do různorodého organismu pálffyovských sbírek, v němž se v pestré, matoucí škále mísila cenná umělecká díla s podprůměrnými a rozličné kuriozity s obrazy, jejichž původně zvučné atribuce se s odstupem času jeví jako krajně podezřelé. Roku 1908 hrabě Pálffy zemřel. Něco ze svých pokladů věnoval muzeu v Budapešti, část kolekce však měla podle jeho přání zůstat zachována v původním uspořádání a zpřístupněna veřejnosti. Snaha Pálffyho početných dědiců byla přesně opačná: sbírku pokud možno co nejrychleji proměnit na peníze. Dědické spory se táhly po desetiletí. Teprve ve dvacátých letech se ustavilo konsorcium finančníků a sběratelů ochotných poklady pálffyovských sbírek z Královej pri Senci, Pezinku, bratislavského paláce a také z Bojnic nakoupit, či lépe, zprostředkovat jejich další prodej. Dříve než došlo k dražbám, zasáhl československý stát. Ministerstvo školství a národní osvěty ustavilo komisi odborníků, která označila nejcennější umělecká díla, jež neměla opustiti území Československé republiky. Vybrané kusy měly být podle tzv. přátelské dohody, uzavřené roku 1923 mezi státem a Pálffyho dědici, deponovány v bratislavském Vlastivědném muzeu. Orcagnův oltář, nejvzácnější perla celé sbírky, však z neznámých důvodů zůstal v bojnické kapli. Na sklonku léta roku 1933 se na něj přišli podívat dva ne zrovna zvaní návštěvníci a odnesli si s sebou pět desek hlavní řady polyptychu s obrazy Madony a světců. Krádež vzbudila všeobecnou senzaci; jednak pro mimořádnou finanční hodnotu obrazů, jednak proto, že loupeže uměleckých děl u nás byly v té době čímsi ojedinělým. Když se policistům po více než roce podařilo obrazy ve Zlíně nalézt, byly již připraveny k cestě do ciziny. Na původní místo se Orcagnův oltář nevrátil. Pětice desek hlavní řady retáblu se sešla s pěti menšími obrazy predely koncem roku 1934 v trezorech bratislavské Zemské banky. Celý polyptych se nacházel ve velice špatném stavu. Již v bojnické kapli ho poškodila zatékající voda; připočtěme mnohé neodborné zásahy, nešetrné putování křehkých gotických desek po různých úkrytech. V celé Československé republice tehdy existovalo jediné restaurátorské pracoviště schopné Bojnický oltář zachránit: ateliér pražské Obrazárny Společnosti vlasteneckých přátel umění. Proto rozhodlo ministerstvo o neprodleném převozu obrazů do Prahy. 19. prosince 1934 převzal v Bratislavě Orcagnovy malby ředitel Obrazárny dr. Vincenc Kramář. Osm let bojovali Adolf Bělohoubek a jeho asistent Bohuslav Slánský o záchranu díla. Výsledek jejich práce budí dodnes úctu a obdiv: Bojnický oltář doslova vstal z mrtvých. Když restaurátoři dokončili poslední retuš, psal se rok 1942. Bojnice i Bratislava se mezitím ocitly v cizím státě a polyptych zůstal se souhlasem protektorátních úřadů deponován v pražské obrazárně. Prozatím jeho odyssea skončila.

foto Vladimír Fyman, NG

»Roku 1934 sa Orcagnove obrazy dostali do Bratislavy. Riaditeľ pamiatkovej starostlivosti dr. Josef Hofman ich stade predisponoval do Prahy, vraj na reštaurovanie – hoci podľa písomnej faktografickej dokumentácie a správy boli v bezchybnom stave . . .«.
(Laco Zrubec, Vráti Praha, čo je naše? Život 18. 4. 1991)

»Deska značně zborcena, takže protrhla v pravém dolejším rohu rám. V plášti Ježíška na rubu a také v plášti Madony jsou četná místa čerstvě vypadlá (. . .) Barvivo figur jest ve špatném stavu, na velmi četných místech zvednuto a zčásti už odpadlo (. . .) Deska je vlevo v celé délce prasklá. Kratší prasklina vpravo nahoře. Dole vpravo 20 cm dlouhá čerstvá prasklina. Zlaté pozadí jest ve velmi špatném stavu (. . .) V těchto místech, jakož i nalevo dole v plášti jsou vyleptané pruhy (. . .) Plášť sv. Markéty na dvou místech poškozen vodou. V hlavě sv. Antonína několik vypadlých míst se starším tmelem a retušemi . . .«
(Z protokolů o stavu desek Bojnického oltáře, pořízených ve dnech 18. a 19. prosince 1934 v Bratislavě)

Výměna a co z ní vzešlo

Roku 1946 navštívil Prahu zástupce (sekční šéf) bratislavského Pověřenectva školství a osvěty, vynikající slovenský historik umění dr. Vladimír Wagner. Z jeho rozhovorů s ředitelem Národní galerie dr. Novotným vzešlo zásadní a z odborného hlediska naprosto správné stanovisko k otázce Bojnického oltáře. Polyptych, který by ve slovenských sbírkách vždy působil jako cizorodý solitér, měl podle této úmluvy napříště zůstat součástí jedinečného pražského souboru italských primitivů. Výměnou za Orcagnovo dílo poskytla Národní galerie bratislavským sbírkám veškeré slovenské deskové obrazy, jež v té době vlastnila. Jednalo se o deset mimořádně kvalitních maleb, zakoupených pro státní kolekci po roce 1918 z popudu Vincence Kramáře. Výměna proběhla podle všech právních náležitostí a se souhlasem nadřízeného ministerstva. Nejednalo se o případ zdaleka ojedinělý. Předtím i potom získala pražská galerie prostřednictvím výměn desítky uměleckých děl. Transakce z roku 1946 obohatila bratislavské sbírky. Tím se však cítily poškozeny Bojnice. Dlouholetý ředitel tamního zámeckého muzea Florián Hodál zahájil dvacet let trvající boj o návrat Nardových obrazů do pálffyovské kaple. Na všechny strany rozesílal naivní dopisy, z kterých není dodnes jasné, zda pravdu o výměně Orcagnova díla skutečně neznal nebo pouze znát nechtěl. V letech 1967-68 se Hodálovi konečně podařilo nalézt vstřícné pochopení u některých slovenských novinářů. O právní a odborné stránce celé transakce žurnalisté mnoho nevěděli, to jim však nebránilo posunout »případ Orcagna« do politické roviny. Bojnický oltář, chápaný jako symbol odírání slovenského národa ze strany démonizované Prahy, se stal dokonce předmětem parlamentní interpelace. V únoru 1968 vypracovali bratislavští památkáři na dané téma celou »odborně-právní« expertizu, plnou polopravd, nepřesností a krátkých spojení. Převezení oltáře z Prahy nazpátek do Bojnic se tu přitom předpokládá jako nesporný fakt a zdůrazňuje se, že u takové slávy nesmí chybět televize. Argumentovat historickými skutečnostmi nebylo za této situace k ničemu. V zájmu »zachování dobrých vztahů s družebními institucemi« proto pražská Národní galerie rozhodla o jednostranném rozšíření výměny. Zatímco z Bratislavy do Prahy putovaly anonymní dopisy, opačnou cestou proudila na Slovensko cenná umělecká díla: obrazy Csor-

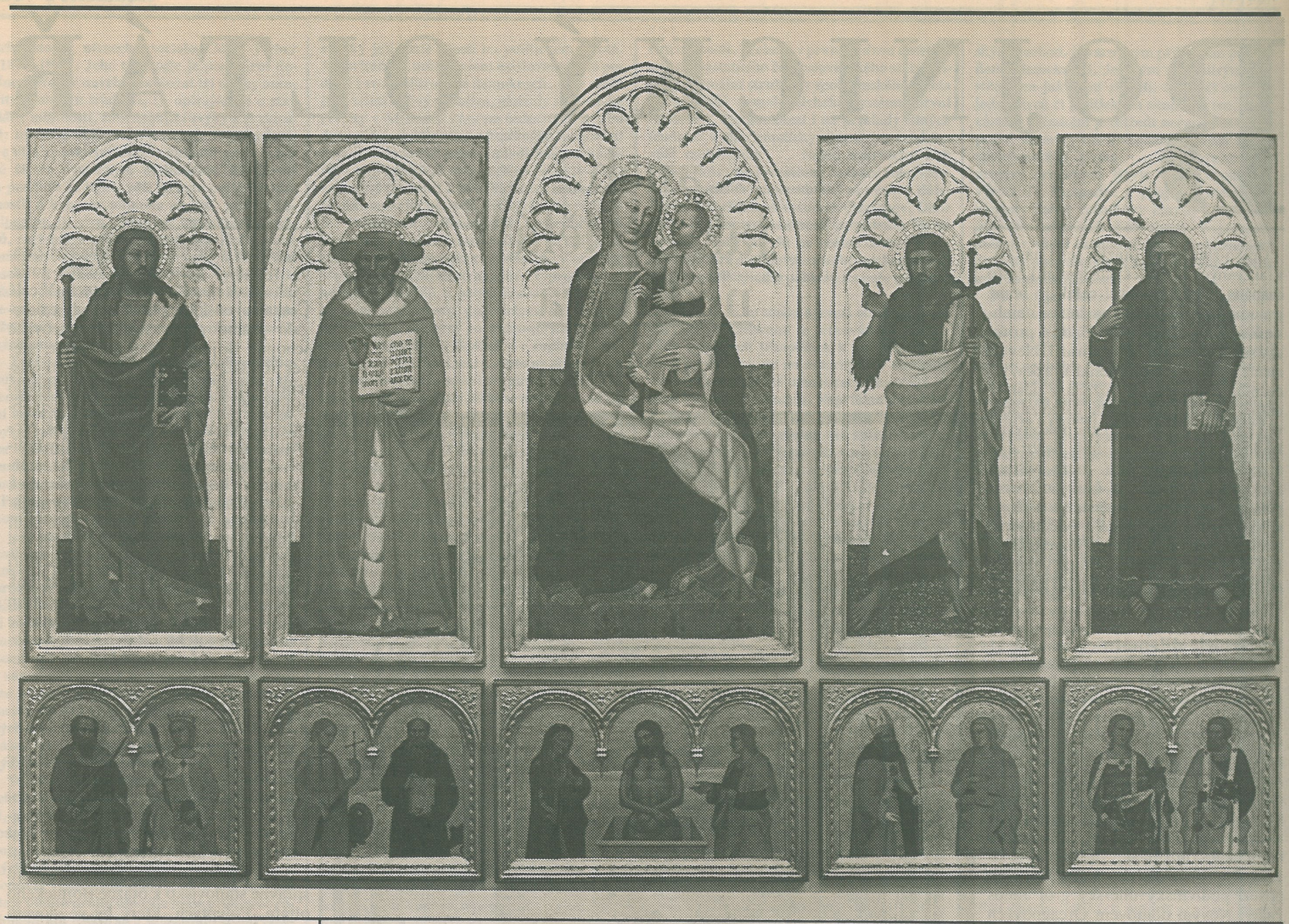

dáka, Skuteckého, Klemense a dalších slovenských mistrů 19. století, jedenáct gotických řezeb, z toho čtyři od Mistra Pavla z Levoče, soubor 380 grafických listů . . . Bojnickému muzeu předala pražská galerie věrné kopie všech obrazů Orcagnova oltáře, provedené špičkovými restaurátory. Všechny tyto zisky přirozeně nestály slovenskou stranu ani korunu. Zamýšleného cíle – usmíření konfliktní situace – však dosaženo nebylo. Obraz nepřítele byl již načrtnut a slovenská žurnalistika se ho nechtěla jen tak vzdát. Pražská velkorysost se proto obecně interpretuje jako projev špatného svědomí, jako almužna a jako nejlepší důkaz toho, že s výměnou roku 1946 nebylo vše v pořádku.

Každý má svojich Švédov!

»V auguste 1933 bolo vzácne dielo ukradnuté. Odmena na vypátranie 7500 korún (na tie časy naozaj slušná suma) nebola doteraz vyplatená. Obrazy sa totiž záhadne objavili a sú doteraz – v pražskej Národnej galérii! Pán Milan Augustín napísal o tom do Literárneho týždenníka v decembri 1990 celú stať pod názvom Každý má svojich Švédov.« (Marián Tkáč: Bohatý ženích, chudobná nevesta. Kapitola z připravované publikace Národ bez peňazí, Slovenský denník 25. 5. 1991)

Když počátkem roku 1991 posílal bratislavský publicista Milan Város v otázce Bojnického oltáře otevřený dopis Petru Pithartovi, nemusel se už nijak namáhat hledáním alespoň pravděpodobně znějících argumentů. Stačilo poskládat některé údaje publikované ve slovenském tisku či v »odborné« expertize z konce šedesátých let. Nový exemplární případ slovenského strádání pod tyranidou pražského centra byl na světě. V podání jistých slovenských novinářů, které poslední dobou »případ Orcagna« nesmírně vzrušuje, se celá věc udála zhruba následovně: Bojnický oltář daroval kdysi hrabě Pálffy slovenskému národu. Ne prosím, to není citace z Járy Cimrmana, to je smrtelně vážně míněné

»Pritom dohodu z roku 1946 možno pokladať za neoprávnený akt zo strany pracovníka Pov. školstva a kultúry (sic!), pretože chýba prejav súhlasu jedine oprávnenej osoby – Povereníctva školstva a kultúry. Teda dohody, uznesenia a opatrenia zpred roku 1946 sa stávajú nulitné dohodou z roku 1946 a táto sa zasa stáva neplatnou, pretože nebola schválená oprávnenou organizáciou.«

(»Právně-odborné expertizní vyjádření«, Bratislava, únor 1968)

»Povereníctvo školstva a osvety ďakuje za láskavú ochotu vo veci výmeny Orcagnových obrazov z bojnického doskového oltára za doskové obrazy slovenského pôvodu z majetku Národnej galérie v Prahe. Povereníctvo školstva a osvety súhlasí s návrhom a stanoviskom riaditeľstva Národnej galerie v Prahe, aby sa tak stalo výmenou, a nie ako stále depozitum.«

(Přípis Povereníctva SNR pre školstvo a osvetu v Bratislavě čj. 167.207/1946-B/II-3 ze dne 5. 8. 1946)

»Prevzatím týchto 10 slovenských tabúl považujeme zámenu za prevedenú a uznáváme ju za právoplatnú.«

(Závěr přípisu Povereníctva SNR pre školstvo a osvetu v Bratislavě čj. 195.891/1947-B/II-3 ze dne 20. 3. 1947)

»V prípade, že Národná galéria v Prahe (. . .) obrazy do dvoch mesiacov Slovenskej národnej galérii nevráti, budeme držbu obrazov Národnou galériou v Prahe pokladať za nezákonnú a z morálneho hľadiska za bezohľadný čin vôči slovenskému národu. Nezabudneme o tom informovať organizáciu UNESCO. Nech predsa vie svet, že nielen v Afrike, ale aj v civilizovanej strednej Európe žije utláčaný národ – národ slovenský.«

Občania Bratislavy

(Závěr anonymního dopisu, došlého Národní galerii v Praze 26. ledna 1968)

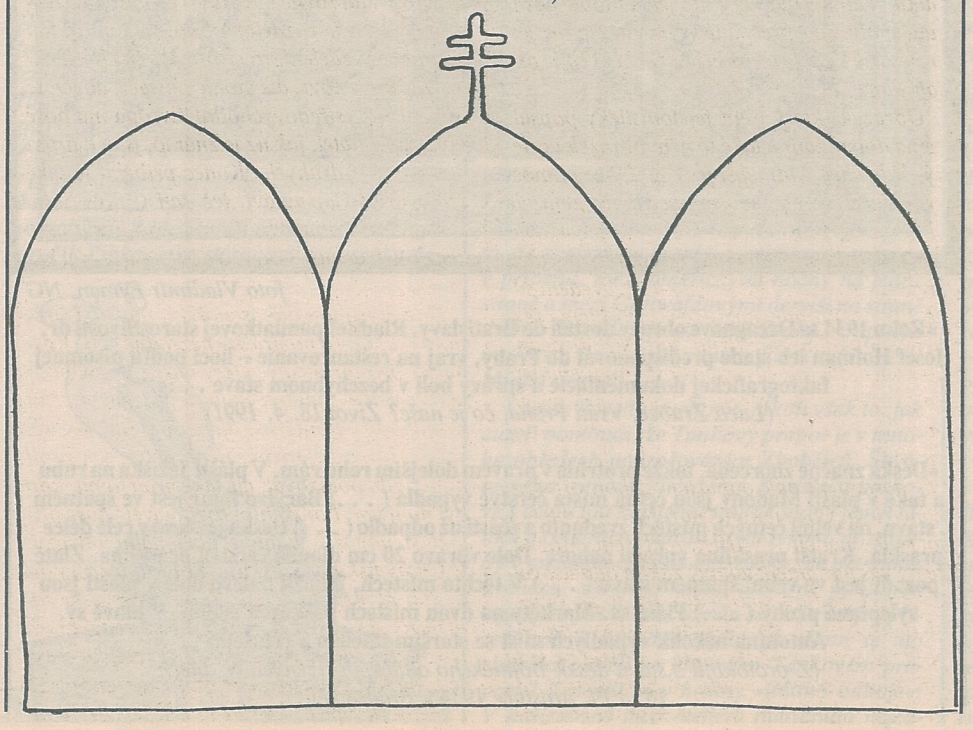

tvrzení z tisku. Pokud jde o vymezení tohoto slovenského národa, není mezi příslušnými autory zcela jasno. Regionalističtí fundamentalisté se domnívají, že polyptych náleží »lidu Prievidze a okolí«, globální koncepce označují za jeho vlastníka »celé Slovensko«. Závistivé »Praze« však bylo toto slovenské umělecké bohatství trnem v oku, a proto se Češi rozhodli, že bojnické obrazy Slovákům vezmou. V této souvislosti není jistě náhodné, že do krádeže v roce 1933 byl kromě několika slovenských občanů zapleten i zmrzlinář ze Zlína! Restaurování Orcagnových maleb pak nebylo než obmyslným úskokem a záminkou k tomu, aby mohl být retábl odvezen do Prahy. Obrazy se přece nacházely ve skutečnosti v perfektním stavu! V Praze si vystavili oltář na jakési výstavě (jaké a kdy, o tom není zcela jasno). Jinak jsou veškeré majetkoprávní záležitosti kolem polyptychu zahaleny závojem tajemství, jasné je pouze to, že dnešní přítomnost Narda di Cione v Praze představuje logické pokračování krádeže z roku 1933. Důkazů netřeba, vždyť je o tom přesvědčené »celé Slovensko«! S umíněností hodnou Catona staršího proto bratislavští žurnalisté znovu a znovu opakují, že Orcagna se musí vrátit na Slovensko. O tom, že by se pak také musely vrátit do Čech desítky slovenských uměleckých děl, už Život, Smena i Literárný týždenník kupodivu mlčí. Šest století po svém vzniku se stal Orcagnův polyptych symbolem pro uměle konstruované národní trauma.

Právní bezvědomí

Na první pohled to vypadá jako politováníhodné nedorozumění. Právní doklady hovoří naprosto jasně, slovenská strana výměnu roku 1947 výslovně schválila (dokonce za její zprostředkování Praze poděkovala). Desítky uměleckých děl, jež Národní galerie slovenským kolegům předala ještě nad rámec této výměny, pak v zárodku vylučují podezření z nečestných úmyslů, nebo dokonce z okrádání. Slovenské obrazy se

díky úmluvě staly součástí specializované bratislavské sbírky a italský polyptych obohatil jedinou – jak jsme řekli – systematickou kolekci toskánských primitivů, jež v Československu existuje. Tím obě strany jen získaly. Právní, historické, odborné, ba ani logické argumenty však v této chvíli iniciátory »případu Orcagna« již nezajímají, jsou jim dokonce nepříjemné. Nemáme totiž co do činění s nedorozuměním či omylem, ale s cílevědomým záměrem. Pan Milan Vároš v Národné obrodě sugestivně popisuje, jaké dokumenty jsou nebo nejsou v archivu pražské Národní galerie, ve kterém ve skutečnosti nikdy v životě nebyl a kterému neposlal jediný badatelský dotaz. Pan Laco Zrubec se pro změnu dovolává svědectví písemných pramenů, v nichž stojí pravý opak jeho tvrzení. Tito pánové se žel nemýlí. Tito pánové lžou. Jejich cíl je jasný: dosáhnout za pomoci manipulovaného veřejného mínění převezení Orcagnova oltáře na Slovensko, nebo alespoň náležitě zkalit vodu. Současně se snaží zabránit tomu, aby Národní galerie eventuálně získala zpět slovenská díla, jež vyměnila za Orcagnu. Ta totiž byla podle téže rétoriky Slovensku rovněž »odcizena«. Na jejich řádnou koupi pro pražskou sbírku přitom existují ve všech případech písemné doklady.

»Případ Orcagna« je svým způsobem jedinečný. Nese však v sobě řadu prvků, které jsou společné všem obdobným kampaním. Zajímavé je, že se tu vlastně nejedná o problém nový, ale pouze o rekriminaci záležitosti z konce šedesátých let. Současní aktéři kampaně se neostýchají přejímat do svého arzenálu celé odstavce z tehdejších článků, aniž by ovšem na své zdroje čtenáře upozornili. Smutně příznačné je, že slovenský tisk o věci píše hojně, český naopak vůbec. Vyjádření české strany, často přímo vyžádaná, se v bratislavských novinách raději neotiskují. S radostí konstatuji, že tady existují i čestné výjimky, zvláště Národná obroda. Nedostatek věcných argumentů se nahrazuje emotivností a rozmáchlými gesty. Otevřený dopis českému premiérovi například obsahuje namísto faktů pouhé tvrzení, že »na Slovensku nikdo nepochybuje o . . .«. Tím má být řečeno vše. Věcné, prozaické a nevděčné prokazování, »jak to skutečně bylo«, je ponecháno na tom druhém, jenž je tak jako tak postaven před hotovou věc. Sám předmět diskuse nabývá znaků devocionálie, je to národní symbol, kolem něhož se postupně vrství kompaktní mýtus, ve skutečnosti však účelová mystifikace. Protože takto vytvořená konstrukce je hodně chatrná a nesnese konfrontaci s realitou, zaštiťují se její tvůrci v prvé řadě hledisky nikoli právními či historickými, ale tzv. morálními. Pod jejich ochranný příkrov se eventuálně schovají konstrukční vady. Proto se obávám, že »případ Orcagna« nám na stránkách bratislavského tisku ještě nějakou dobu vydrží. Je jasné, že o samotné dílo Narda di Cione přitom půjde stále méně a méně. Postupný odklon od tématu však už není národní specifikum. Je to problém federální.

Post scriptum

Když jsem jel onehdy jednat o Bojnickém oltáři do Bratislavy, zaujala mne přesně uprostřed dálničního mostu za Lanžhotem gigantická cedule s křížem na trojvrší a názvem republiky, na jejíž svrchované území právě vjíždíme. Byl jsem velice zvědav, co tomuto návěští odpovídá v protisměru. Název státu tam zatím není a také lvy a orlice bychom hledali marně. Ale hned za mostem, tedy již v moravském vnitrozemí, takový jeden náš malý symbol najdete. Z keřů u krajnice tam decentně hledí výstražný trojúhelník »pozor, jelen«. Nic nemohlo mé dojmy onoho dne ilustrovat výmluvněji.

Vít Vlnas (1962) ukončil r. 1988 studia historie na FF UK v Praze; nyní působí jako odborný pracovník Národní galerie. Zabývá se zejména kulturními dějinami 17. a 18. století. Stálý spolupracovník Přítomnosti.

STRACH ze SVOBODY?

Karel Steigerwald

Soumrak komunismu je provázen stejně pitoreskními výjevy, jako jeho celé dějiny: přízrační pučisté v Moskvě jsou zatýkáni v alkoholickém spánku, zatímco jejich pražští pobratimové hledají nový název strany, aby potlačili už i jim odpudivé slovo komunismus. Po celodenním přemýšlení název konečně vytvoří, ale slovo »komunismus« v něm k jejich udivenému úžasu zůstává i nadále. Úžas není na místě: nový název popisuje starý kabát a dává najevo, co je od našich domácích komunistů moderního typu neodparatelné. Jejich čilejší soukmenovci hodili ideologii za hlavu. Stali se kapitalisty, pustili se do obchodů s čímkoli, v tiché radosti, že zlý sen minulosti se promění ve zlatou skutečnost zítřka. Dickensovští lupiči, jak je kreslila čtyřicet let komunistická ideologie, nepřicválali z šera dějin. Jsou to zase oni, staří známí komunističtí ideologové, dnes za pulty počínajícího kapitalismu.

Do Prahy opět vstoupila absurdita a tváří se tak nově, jako by zde nebyla už dávno domovem: na pultě pouličního prodavače leží pornografická brožura vedle francouzské kuchařky a Solženicynova Gulagu. Celé dvacáté století na jednom stolku, hyperbola zmařených nadějí, snů, chutí a zločinů. Občan míjí ten fantaskní obraz nevšímavě. Nezajímají ho ani jídla, ani zločiny, ani nahé ženy. Zajímá ho, co je před ním. Jde s očima upřenýma před sebe, vidí svou budoucnost, svůj strach. Naší Evropou obchází strašidlo svobody.

Pojď ke mně, já tě uzdravím, křičí na občana americký náboženský vydřiduch na pražském sportovním stadiónu a páčí invalidům berle z rukou. Já tě uzdravím, křičí český pravolevý extremista, pojď, naházíme vládu do Vltavy a Vietnamce do Vietnamu, to nás uzdraví. Všechny starosti vyřeší vysoké boty, řve holohlavý bůh mládeže s kytarou a (z let kalifornských hippies zapomenutý) vousatý filosof se pokouší oživit přitažlivou magii levých totalit. A kněží bůhví jaké sekty, svědci čertví které tváře boží, máchají před zraky televizních kamer v kádích s vodou hezké mladé důvěřivé dívky, oblečené v letních šatech. Navzdory svatému obřadu. Šaty se lepí dívkám na těla a víra tvá tvé je právo, svobodný občane. Občan se neotáčí ani tam, ani tam, neciví na svou víru, civí na svůj strach a pomalu poznává, že prohrál válku. Dlouhou, nenápadnou, nepříliš krvavou, o to víc zničující válku. Válku s utopií, v níž jej ta utopie porazila, spolkla a – přecpána svým vítězstvím, syta štěstím – náhle a zrádně zdechla. Teď je občan sám.

Obrázek, který jsem fejetonisticky popsal, nemá dobrý žánr a také to není obrázek ucelený. Kdo chce, vidí lepší jevy sám, bez pomoci vykladače. Nedávno jsem seděl na zahradě obklopen svými sousedy, kteří volně uvažovali o cikánském problému, jehož řešení viděli především v zavedení pořádku, v zavedení silné ruky a pořádného vězení. Problém, řekl jsem sousedům, je možno domyslet důsledně do konce. Pokud vás bude dost, pokud budete dost usilovní a naleznete hodně příznivců, může být, že váš hlas pronikne až do parlamentu, a může v příznivém případě i být, že váš parlament pak odhlasuje zákon o řešení konečném. Co to je konečné řešení? – zeptali se sousedé s nadějí. Vystřílet, řekl jsem. Možná, že by váš parlament takový zákon odhlasoval. Cikánské rodiny soustředily by se na okresních stadiónech na základě obsílky, možná podle abecedy či podle věku, a střílelo by se to pak brokovnicema vzadu za kancelářema na dvorkách. Stříleli by to buď dobrovolníci, nebo někdo z povolání. Třeba vojáci. Možná, že by pověřili i některé zasloužilé nepřátele cikánů, při troše štěstí třeba i vás . . . Vyprávěl jsem klidně. Problém rasový a problém národnostní bez genocidy definitivně vyřešit nelze. Mlčte, řekli sousedi a dlouho pak nic neříkali. Díval jsem se na ně, hlavami táhl jim strach. Strach z toho, co ve svých hlavách mají, co já jen za ně domyslel tam, kam oni sami se zatím neodvážili, a také zvláštní strach z toho, že opravdu kdyby . . . že by se to mohlo stát. Že není nikdo, kdo by řekl ne, nikdo nad námi a mimo nás, že jen naše hlasy, ty milióny neznámých a obyčejných lidí . . . že mohou, chtějí-li. Že i demokracie může zničit sebe a tak dál, chce-li. Samota toho slova chce-li. Samota té zodpovědnosti. Samota toho strachu. Strachu ze svobody.

Komunistická věrouka, groteskní důsledek objevu parního stroje, představující si svět jako mechanický orchestrion, zde brnknu, tam ozve se správný tón, právě pro tuto idiotskou ideu poskytla svému lidu důležitou boží jistotu; svět je tak a tak uspořádán, což není tvá občane věc, a tudíž ani tvá zodpovědnost. Komunistický lid se nyní s obtížemi učí, že tomu tak není, že jsou jen nejistoty a k nim že paradoxně přináleží zodpovědnost. Jistota, rodná sestra nezodpovědnosti, nás opustila, a naše první nejisté kroky přitahují pozornost nových dodavatelů jistot, přehledných řešení přehledných názorů či nenáročných, ale jasných výkladů. Dodavatelé mají nový šat a rudou hvězdu už sejmuli z klopy. Nejsou však jen dodavateli jistot, jsou i objeviteli pachatelů našich nynějších běd. Pachatelé jsou známí, jsou to vždy ti druzí, říkají nám dodavatelé a objevitelé, třebaže Sartra nikdy nečetli. Peklo, řekl jim ten zbloudilý existencionalista kdysi, to jsou ti druzí.

Rusové mají přísloví: bosé děti se smějí bosému tatíkovi. Je to pěkné přísloví. Vypráví o tom, že se tatík, jako každý den, opil a usnul kdesi na slámě. Vyčuhují mu upatlané špinavé nohy a děti se tomu, jako každý den, smějí. Až se tatík probere, jako každý den děti zbije. Děti ovšem mají také špinavé bosé nohy a až dorostou, také se opijí a usnou na slámě a také pak zbijí své děti, které se jim mezitím narodí. Přísloví nám rovněž vypráví, co tatínka a děti spojuje a co je rozděluje. Spojeni jsou bídou a špínou, rozděleni strachem. Možná bych nalezl lepší přísloví, ale i tohle postačí, abych se osmělil říci: středovýchodní Evropa má bosé nohy a pachatel, jak už je známo, jsou ti druzí a nohy těch druhých. Konec příběhu je také zřejmý: bosí a špinaví, leč dají si přes hubu k posměchu obutých. Teprve pak jim dojde: žel, strach neutiší se krví a boty nešijí se fackami.

Naší Evropou, jak jsem řekl, obchází strašidlo svobody a požírá své bezradné děti. Kosmický prostor nicoty, který ohrožuje svobodného ducha, zaplňují touhou po zlatém věku nesvobody. Ponížení, které prožije každý, kdo nesvobodu pozná, neobrací se jen proti tomu, kdo ponižoval, ale také proti tomu, kdo byl ponížen. Ponížením rozbolavělé duše přiloží si hojivé a klamné nacionální obvazy. V Chorvatsku, v Srbsku, v Polsku, u nás, všude. Ostatně už to dělají. Země zas budou zahleděny do svých domněle nenahraditelných národních identit a specifik. Za specifika omylem budou považovat vlastní omezenost, za identitu hloupost, kterou se odlišují od hloupostí zahraničních. A viníka svých strachů uvidí opět v nejbližším okolí; v prvním sousedovi, ať je to Polák, Rus, Maďar nebo Žid. A zas, jako odedávna, budou tou krajinou střední Evropy, tím absurdistánem dějin, bloudit osamělí duchové, nepochopení a nepoznaní, vyhánění ze svých domácích společenství. Národ je pro nás hodnota nejvyšší, národ je hodnota daná, určená a nepochybná už sama od sebe, kdežto svoboda je jen namáhavé a nikdy nekončící úsilí k hledání hodnot všelidských. Do nebe však, vykřikneme, vstoupí národové, nikoliv občani.

Chceme do Evropy, k níž dávno patříme, a ta Evropa je synonymem svobody, jíž se bojíme. »Svět«, píše před dvaceti lety Jan Grossman, »je nám pořád protikladem domova. Svět je tu jen proto, aby se ukázalo, jak z něho zpátky. Je to pořád svět, jak ho vidí poddaný, který ohromeně smeká před panským kočárem, ale sotva kočár zmizí z dohledu, zahrozí sukovicí, nasadí si furiantsky čepici a zamíří do hospody, aby se odreagoval satirickým popěvkem. Je to pořád svět, jak ho vidí sedláček, když tajně nakukuje do oken zámku, kde se povyráží vrchnost: u klavíru slečna sedí, do francouzské knihy hledí, na vídeňské jezdí bály, ve Švajcařích slejzá skály, domovem je tu i tam.

Ale Evropa není cizina. A světovost není záležitostí šikovného exportu. Světovost je dána intenzitou, s jakou dovedu svoji zkušenost, získanou třeba na nejmenším prostoru a v nejkratším čase, teď a zde, prohloubit v zkušenost rozhodující a obecně lidskou. Klást otázky, ne je přijímat, jen na tom záleží.«

Mluvím o těchto věcech, protože mluvím o kultuře, její moci a síle. Věří se všeobecně, že kultura má nesmírný zlidšťující a hojivý vliv. Že odnímá člověku jeho samotu a úzkost a spojuje jej s lidmi. Že překračuje hranice opuštěných duší i hranice opuštěných národů. Že přikládá hojivé obklady na bolavé samoty a bolavé strachy. Že kultura sama je inkarnací té svobody, po níž snad toužíme.

Je třeba se pozorně dívat: kde se ozývá svobodný hlas umění? Kdo vzkřikne, jak kdysi i Gogol chtěl, silným hlasem a řekne: tudy kupředu! Kdo dá směr? Ve starých dobách nesvobody mělo umění silný hlas a hodně o svobodu stálo. Dnes ji má a jeho hlas není slyšet. Mlčí, protože skomírá? Omyl. Skomírá, protože mlčí. A když mluví, tedy jen o sobě a svém ohrožení. Ke své době se neumí vyjádřit, jako by ta doba byla příliš velká, jako by patřilo k době malichernější a nicotnější, než je ta, kterou prožíváme. Jako by samo mělo ze své doby strach. Možná, že umění dvacátého století, převážně levě, tedy utopicky ustrojené, neumí na otázky své doby živě odpovědět, aniž by samo sebe nepochopilo nově. Aniž by samo sebe, svůj smysl a úděl, nepromyslelo ve světle nejkrvavějšího století velkých utopií.

Zatím však Solženicyn upadá do hořkého zapomnění v tupém a agresívním okolí pornografického časopisu na pultě pouličního stánku, jako by ta nahá agrese měla zaplašit milióny mrtvých do jejich mrtvého sibiřského světa, abychom my živí, my přátelé pornografie, mohli v klidu obědvat podle francouzské kuchařky. Gogol o nás řekl, že nad krámem máme napsáno: cizinci z Londýna a Paříže.

Karel Steigerwald (1945), dramatik, absolvent FAMU. Působil jako scénárista Filmového studia Barrandov, v 80. letech jako dramaturg ústeckého Činoherního studia. V současné době šéf činohry Divadla Na zábradlí; člen předsednictva Divadelní obce. Hry: Tatarská pouť, Dobové tance, Neapolská choroba, Hoře, hoře, strach, oprátka a jáma.

Bandaska vývaru z Platóna

Když jsem byl malým komunistickým chlapečkem, byli jsme s mou komunistickou maminkou nejen internacionalisty, ale též nadšenými vlastenci. Po určitý čas se dokonce u nás nesmělo vyslovit slovo »knedlík«, protože si někde maminka přečetla, že jde o germanismus, a to tentokrát po válce byla ošklivá nadávka. S odvoláním na autoritu Jana Husa se knedlík vymýtil ve prospěch staročeské »šišky«. Tento jazykový purismus však dlouho netrval, protože ani já, jinak věrný následovník ideálů své maminky, jsem se mu nemínil otrocky podřídit. Nechtěl jsem se užíváním středověké češtiny vystavovat posměškům chlapečků z méně uvědomělých rodin. I když bylo v módě vysvětlovat Husovu činnost výhradně vlasteneckými pohnutkami, už tehdy jsem měl jakési tušení, že Mistr Jan nepodstoupil mučednickou smrt kvůli knedlíku.

Důležité je poučení, že proti větru se nečurá. Můžeme být vlastenci jako zvon, můžeme prskat na všechno cizácké jako Sládkova Republika, stejně budeme národovecky řečňovat v kosmopolitním saku. Vlasteneckou čamaru necháme devatenáctému století a Němce si ponecháme za sousedy už proto, že s tím nic nenaděláme. V dětství bych tento přirozený realismus vyjádřil konstatováním, že »je nepřeperem«.

Dnešní realismus je ovšem něco zcela jiného. Je to pěstěná filosofická květinka v péči Petra Pitharta, který není jen předsedou české vlády a dalajlámou realismu, ale též předsedou redakční rady měsíčníku Přítomnost, jednoho z nejlepších časopisů u nás. Bohužel, někteří z jeho autorů v poslední době přehánějí filosofické libůstky svého předsedy ad absurdum. Například Zdeněk Pinc mi svým způsobem filosofování připomíná bandasku vývaru z Platóna. V jeho textech nesmí Platón chybět, i kdyby psal recept na česnečku. Navíc zřejmě patří k těm bělostným platonickým dušičkám, které by rády zakázaly porod, protože bolí. Už loni Zdeňka Pince nepříjemně překvapilo, když vládu národního porozumění vystřídala vláda národní oběti. Očekával totiž vládu národní prosperity (v Přítomnosti 3/1990). Asi podle úsloví »hup na krávu, a už je tele«. Někteří filosofové si ekonomiku zjevně představují jako Hurvínek válku.

Jelikož podstatou pithartovského realismu je za každých okolností zůstat uprostřed, také Zdeněk Pinc balancuje, jak se na správného realistu sluší. Proto v době, která realistům smrdí pravičáckým monetarismem, zhotovil článek, v němž cítí »kolegiální povinnost solidarity« k našemu nejhlučnějšímu levičákovi. Jak ani jinak být nemůže, název článku je samozřejmě inspirován Platónem: OBRANA SVITÁKOVA (Přítomnost 7/1991).

Když jsem v dětství brečel nad něčím, co se stejně už nedalo napravit, maminka mi nařezala; dnes si myslím, že udělala dobře. Sviták a Pinc měli asi vychování fajnovější, takže brečí nad tím, že sousedíme s Němci. Jenže to se také nedá napravit. Přesto se ten chmurný objev stal základem Pincova článku a důkazem Svitákovy jasnozřivosti v současných temnotách. Z toho se dá vyvodit, že Pince zdobí skromnost, protože sotvakdo jiný se dnes spokojí s takovým málem. Možná před ním v dětství tajili obrozeneckou literaturu.

Tisíc let jsme existovali ve »stýkání a potýkání s Němci« a Sviták s Pincem si na to stále ještě nezvykli. Pokud jde o mě, já to beru, i když to údajně ohrožuje moji »národní identitu«. Jiří Mucha nedlouho před smrtí připomněl vlasteneckým dozorcům přes identitu, že pohraniční vesnice obývané Němci bývaly čistější a upravenější než české. Tisíc let jsme s nimi museli soutěžit a zaplaťpánbůh za to. Čtyřicet roků ničím nerušené slovanské identity stačilo, aby se rozdíl mezi obcí a krajinou německou a českou stal přímo ostudný. Co by z nás bylo, kdybychom nežili v tisíciletém »stýkání a potýkání« s Němci, ale s Rusy, to si umím živě představit: nikoli Češi, ale Čukčové.

Sviták a jeho Pinc však dávají přednost Rusům: »Naše národní a kulturní svébytnost se stane stejně spornou, jako byla před sto lety, když se Gordon Schauer ptal, zda obrození stálo vůbec za to a zda by nebylo lepší se rychle poněmčit. Je-li cenou za vstup do Evropy naše národní identita, pak dávám přednost bartovému obchodu se SSSR a třetím světem před dolarovými chimérami miliardových půjček MMF. Nabízejí fiktivní blahobyt konzumního štěstí . . .«

Co na to marxisticko-obrozenecké strašení říci? Jeho podstatou vlastně není nic jiného než varování před svobodou. Filosofové vidí současnost černě, protože jejich staré božstvo – Svoboda s velkým S – je zrazuje. S úžasem zjistili, že svoboda neznamená jen prostor k mudrování, ale i docela konkrétní prostor svobodného pohybu. Lidé se sobecky courají za lepším, kam se jim zamane, třeba i přes hranice; s žádnou identitou si nedělají starosti a posvátné národní a sociální ideály, z kterých žijí filosofové, jsou jim putna. Nezodpovědná svoboda způsobuje, že někteří se poněmčí a jiní poameričtí, schauerovskou otázku si řeší každý sám a vůbec nedbá na to, co Svitáci a Pincové pindají. Nemělo by se jim to sobectví zatrhnout? Tak dnes zní filosofická otázka!

Občané, kteří vlastenecky vrní při vyprávěnce o tom, jak čile se má k světu nějaký Čech ve světě, náhle vidí rudě, má-li se situace zrcadlově obrátit. Také Sviták se rád pochlubí, jakým byl pašákem v Kalifornii, ale běda, jestliže u nás chce žít a podnikat nějaký cizák! Němčour – a koupit barák v Praze? My Prahu nedáme, radši ji zbouráme! Filosofům jako Sviták a Pinc by se hodil Maxwellův démon, vypůjčený z teoretické fyziky, aby z té zatracené chaotické svobody učinil jednosměrku.

Jediným způsobem, jak se spolehlivě vyhnout všem trablům života, je smrt. Jedinou jistotou zachování tzv. národní identity je izolace. Izolace od Západu je také jedinou alternativou polistopadového vývoje, kterou dokázal profesor Sviták zřetelně formulovat. Kapitalismus a jeho »fiktivní blahobyt konzumního štěstí« ať zůstane pěkně za ostnatým drátem, Svitákovi docela stačí, budou-li mu kapitalisté z Kalifornie posílat důchod. Co nad to jest, od ďábla jest.

diskuse

Zdeněk Pinc chce pro kolegu Svitáka získat nějakou akademickou koncesi, aby prý jako Sókrates seznamoval mládež s novými božstvy. Filosof Sviták po dvouletém mudrování nové božstvo skutečně vymyslel – v podobě staré železné opony. Myslím, že vím dost přesně, kam studenti takového Sókrata pošlou.

Je-li pravdivé tvrzení, že na počátku vší filosofie je údiv, máme dnes jedinečnou šanci stát se národem filosofů. V laciných bulvárních novinách se černé na bílém bez omezení tisknou věci, že našinec z údivu nevychází. Někteří profesionální filosofové se od bulvárních periodik s pohrdáním distancují, neboť něco tak hloupého prý nečtou. Možná dělají chybu, protože by zjistili, že hloupé žvásty těch plátků nápadně připomínají to, co oni u sebe považují za jasnozřivost.

Levotočiví docenti se s bulvárními plátky shodují nejen v xenofobii a strašení cizím kapitálem, ale i v tom, že současná politická reprezentace jim není dost legitimní. Údajně nedostala od svých voličů mandát k návratu ke kapitalismu. Vypadá to, že naši filosofové si na své přemýšlení pořídili to nejdelší vedení, jaké lze sehnat, neboť některým z nich ještě nedošlo, že tolik omílané heslo o návratu do Evropy, s nímž současná reprezentce vyhrála volby, znamená návrat do Evropy kapitalistické. Západ je stále ještě dost kapitalistický na to, aby nás před jeho »chimérami konzumního štěstí« marxisté varovali – a právě to připadá Zdeňku Pincovi u kolegy Svitáka »jasnozřivé«. Tak jasnozřivý jako filosof Sviták byl ovšem krejčí Biľak.

Dalším důkazem jasnozřivosti prof. Svitáka je, že »správně poukazuje na společné ideové a hodnotové kořeny katolicismu a socialismu« (tvrdí Pinc). Kdybych byl intelektuál, musel bych teď vymýšlet decentní formulaci, jako kotelník však říkám lidově, že Sviták si nevidí do huby. Ještě loni totiž tvrdil opak. V Reportéru (11/1990) se označil za marxistického heretika a vysvětloval: »Když jste heretik, vidíte jim (socialistům) do karet, a proto vás musejí vyobcovat. Když jste křesťan, tak to koneckonců nikoho netrápí, to jsou neslučitelné ideologie.« Letos už tedy slučitelné jsou a Svitákovi se hodí i papežská encyklika, hlavně, že stará dobrá ideologie třídně rozděleného světa zůstane zachována. Prof. Sviták přece není žádný převlékač kabátů. Říká se, že naděje umírá poslední, ale třídní boj zřejmě neumírá vůbec, jen mění argumenty.

Představa, že marxističtí profesoři zachrání smysl své existence tím, že svou teorii antagonismu přilepí na křesťanskou tradici, je pro mne jako katolíka směšné. Mezi křesťanskou a levicovou ideou sociální spravedlnosti je nepoměr, jaký v anglosaském světě přirovnávají k rozdílu mezi kaštanově hnědým koněm a hnědým koňským kaštanem – slova jsou sice podobná, ale sotva se najde pitomec, který si splete jejich obsah. Křesťanská sociální výzva je totiž nejen prvotní, ale především je nesouměřitelná mravně, protože žádá rozdělovat majetek vlastní, nikoli po levicovém zvyku rozdělovat cizí a brát za to poslanecký plat. Kdo necítí, že mezi Ježíšovou výzvou »jdi a prodej statek svůj a rozdej ho chudým a budeš mít poklad v nebi« a mezi levičáckým »kraďte nakradené« je zásadní rozdíl, s tím je asi jakákoli polemika zbytečná.

Tihle filosofové se potom diví, že jejich prestiž upadá a vyčítají nám neúctu k humanitnímu vzdělání. My ostatní se spíš divíme, že ještě existují tak nestydatí darmošlapové, a vytýkáme jim nadměrnou ukecanost. Jsou však případy, kdy žvaní pořád ještě málo na to, aby zůstali filosofy, jež můžeme brát vážně. Jestliže například Sartre vysvětloval v jednom případě »pasivitu mas« vysokou průmyslovostí, a podruhé naopak nízkou průmyslovostí, měla by být tato dialektická tvrzení od sebe oddělena nějakými veselými příhodami ze života dialektiků, abychom měli čas na první tvrzení šťastně zapomenout. Pokud je mezi nimi odstup pouze jedné stránky nudného textu, škodí to filosofově prestiži.

Pokusy prodírat se hložím filosofie bývají pro laika často utrpením a nemůže si přitom ani postěžovat, protože ho k takové bláznivé výstřednosti nikdo nenutil. Zato si vypěstuje reflexy, které si filosofové za rámeček nedají.

Vzpomínám na vteřinku rozpaků nad jedním článkem, v němž Milana Šimečku představili jako filosofa a publicistu. Automaticky mi bleskla hlavou námitka: jakýpak filosof, vždyť Milan Šimečka byl skutečně moudrý člověk!

Naštěstí znám ještě jednu světlou výjimku. V mých očích zachraňuje čest a smysl existence filosofů Václav Bělohradský, který stejně jako astronom Jiří Grygar plní úkol, nad nímž většina jejich kolegů ohrnuje nos. Ve vědeckých kruzích totiž přetrvává podivná tradice: pokud někdo ovládá schopnost přetlumočit vědecké poznatky jazykem laiků, bývá mu to obvykle přičteno k tíži. Bělohradský a Grygar na to nedbají a trpělivě vysvětlují, v čem jsou otázky jejich oboru i našimi otázkami a proč je i pro nás dobré vědět např. něco o stáří vesmíru – a s vědomím této skutečnosti se pak ptát na hodnotu svých činů.

Filosofové vždyky svět vykládali, ale Marx tvrdil, že je třeba ho změnit. Já zase tvrdím, že docela stačí, když nás filosofové naučí klást dobré otázky. Včasná otázka, zda se díky Marxově filosofii svět změní k lepšímu, nebo k horšímu, by nás možná ušetřila mnoha problémů. Bělohradský dokáže klást dobré otázky a klade je včas. Bohužel, Václav Bělohradský je mezi našimi filosofy bílou vránou.

Jiří Suchánek

Je to s liberalismem tak jednoduché?

Po více než čtyřicetileté vládě totalitního režimu spojené se systematickou likvidací autentických tradic politického myšlení je pochopitelné, že se česká kulturní žurnalistika snaží překlenout takto vzniklou civilizační mezeru dvojím způsobem. Za prvé upozorňuje na původní zdroje a dějiny našeho demokratického politického uvažování, za druhé usiluje o zpřístupnění současného evropského a světového stavu na tomto poli.

Předpokladem našeho *skutečného* návratu do politické Evropy je však teprve *jasné vědomí souvislosti vlastních politických tradic a perspektiv se světovými politickými trendy.*

Splnění této klíčové podmínky je značně obtížné vzhledem k nánosu dezinterpretací, jenž se usadil na naší tradici politické reflexe v dobách nesvobody. Selektivně účelový přístup k dějinám, ignorující podstatné souvislosti, je bohužel stejně častým společným jmenovatelem totalitní propagandy, jako bezprostředního úsilí zbavit se jejího ohlupujícího vlivu. Na stránkách Přítomnosti lze tento (ostatně i v německých podmínkách poměrně častý sklon) sledovat v článku Evy Hartmannové o liberalismu (Přítomnost 7/1991).

Problematičnost autorčina přístupu spočívá v účelovém, a proto nedůsledném uplatňování vlastního východiska. Hartmannová si je patrně v zásadě vědoma faktu, že liberalismus o sobě je čirá abstrakce. Reálně se uplatňují pouze konkrétní, dějinně ustálené typy liberalismu, jako je britský, americký, francouzský apod. Autorka se však tohoto závažného rozdílu mezi jednotlivými národními liberalismy s jejich dějinnými souvislostmi ve svém konkrétním výkladu příliš nedrží. Například zcela opomíjí podstatnou skutečnost, že rozhodující vliv na utváření německého liberalismu měl právě liberalismus francouzský, tedy liberalistická koncepce silně prostoupená abstraktními představami o fungování státu a společnosti. Jde v zásadě o deduktivní centralistické pojetí práva, jehož samozřejmé přejímání označil již Hegel ve své Filosofii práva jako »německou chorobu«. Německý liberalismus, jenž vznikl v 19. století jako odnož liberalismu francouzského, se dal stěží aplikovat v tehdejším Rakousku, charakteristickému oproti Německu národní pluralitou. Přejatý francouzský vzor pak do značné míry vysvětluje, proč měli v Rakousku němečtí liberálové, jak Hartmannová konstatuje, »pro národnostníá konflikty tak malé pochopení«.

Německé »zajištění podmínek pro moderní politický život« na nacionálně centralistickém německém (později německo-maďarském) základě bylo v mnohonárodním Rakousku, kde měly převahu národy slovanské a románské, mírně řečeno nereálné. Naše autorka se určující povahu rakouské monarchie snaží odbýt protikladem »kolektivních práv národnostních skupin« oproti »důvěře v individuální občanské svobody« u německých liberálů. V této souvislosti lze poukázat na dějinně prokázané uspěšné skloubení liberalismu a federalismu jako na vývojovou perspektivu liberální teorie a politické praxe, jež si uvědomuje, že jazykově národní celky nejsou pouhým folklórem, nýbrž nezbytným prostředkujícím fenoménem mezi abstraktními pojetími občana a státu. Právě v Německu, jehož liberální tradici Hartmannová místy klade jako abstraktní, téměř ideální veličinu bez dějinných souvislostí a omezení, se dá nacionálně dějinná determinovanost a ohraničenost liberalismu poměrně snadno prokázat.

Autorčin značně výběrový přístup k dějinám liberalismu se rovněž ukazuje na pokusu osvětlit dějiny liberalismu českého. Ty v jejím pojetí zřejmě začínají až českou publicistikou 50. a 60. let minulého století, resp. tehdejší argumentací na podporu volného trhu. Kořeny českého liberálního myšlení v koncepcích a politické práci Františka Palackého a Karla Havlíčka zdá se vůbec neexistují, nebo je naše autorka v souladu s již tradiční česko-německou publicistickou antilegendou pokládá za protiliberální šovinismus. Právě zde se začínají objevovat meze francouzsko-německého typu liberalismu. Jde především o problematický vztah k náboženství a mravnosti.

Autentická tradice českého liberalismu totiž vyrůstá z podloží mravně duchovních hodnot. Odtud pak vystupují pojetí národní a občanské existence včetně konkrétních úvah o smyslu existence rakouské mnohonárodní říše. Původní tradice českého liberalismu a demokratické politiky má proto mnohem blíže k anglosaskému typu liberalismu než k liberalismu německo-francouzskému, který ovšem později, ve druhé polovině minulého století, výrazně ovlivnil i české politické myšlení. Proto až tehdy mohl Masaryk říci, že »český reformátor a moderní český liberál jsou dvě bytosti a dva pojmy se vylučující«. Hartmannová však tento Masarykův výrok, právě tak jako ostatní, vytrhává z příslušných souvislostí, a tím deformuje jeho smysl. V této souvislosti lze sotva souhlasit s tvrzením, že Masaryk přehlédl, »jak silně v anglosaských zemích poznamenaly liberální hnutí a myšlení puritánské tradice«. Autorka si zřejmě není vědoma skutečnosti, že Masaryk nepolemizoval s liberalismem anglosaským, nýbrž v první řadě s německým a francouzským, jako ostatně již před ním Palacký a Havlíček (viz např. Palackého a Havlíčkovo stanovisko k liberální koncepci Rotteckově a Welckerově nebo Masarykovu pasáž o liberalismu ve studii Jan Hus).

Závažné omyly naší autorky jsou patrně způsobeny neinformovaným odmítáním zejména Masarykova pojetí demokracie. Takový postoj, který se často vyskytuje zejména v německé publicistice, je názornou ukázkou hranic abstraktně deduktivního přístupu

k dějinám, jenž ignoruje vše, co zvolený jednorozměrný plán přesahuje. Masaryk ve své koncepci demokracie rámec německo-francouzského liberalismu přesahoval značně. V jeho případě šlo o interpretující přístup ke stanoviskům na pomezí politiky a filosofie, konkrétně o Platónovo chápání politiky jako duchovně a mravně založené výchovy, o Palackého a Havlíčkův přístup k demokratické politice, kde lze zjistit silný vliv Kantův, Bolzanův a Herderův, a v neposlední řadě o Tocqueviullovo a Millovo pojetí demokracie jako způsobu života. Masaryk chápe demokracii jako názor na život, z nějž se teprve může smysluplně odvíjet liberální politika demokratických institucí. Důležitou roli tu má Masarykův obdiv k demokracii v USA. Jeho kritika kontinentálního liberalismu se zaměřuje na přehnané zdůrazňování institucí a zároveň na opomíjení společenského významu náboženství a morálky, jež nejsou pouze soukromou záležitostí svědomí. Takový liberalismus proto Masaryk pokládal za zastaralý a aristokratický. To ostatně názorně ukazuje stať Josefa Harny »Co s politickými stranami?« (Přítomnost 7/1991), která Masarykovy názory uvádí na rozdíl od naší autorky v příslušné souvislosti a s poukazem na jejich aktuální význam.

Nosnost původního založení a postupného rozvíjení naší tradice úvah o politické svobodě, jejímž význačným pokračovatelem byl Jan Patočka, se prokazuje srovnáním se soudobými teoriemi liberalismu. Jejich východiskem jsou zásady, jež zařazují politické jednání do rámce možností racionálního kalkulu. Skutečnost chápou pouze jako komplexní systém známých a neznámých intervenujících veličin. Liberalistické postoje jsou takto nepochybně účinnou obranou proti utopickým totalitním projektům, avšak zároveň vyúsťují do pochopení politiky jako řešení komplexní hry sil, kde se ideálem stává tým profesionálních »řešitelů problémů« (problem solvers). Meze takto pozitivisticky pojímaného liberalismu se zřetelně ukázaly v americké politice šedesátých a v určité míře i sedmdesátých let. Následný příklon k původním morálním a federalistickým tradicím americkéhho liberalismu instruktivně poukazuje na hranice liberální politiky chápané pouze jako kalkulující řízení komplexního systému reálných a potenciálních sil. Obdobným obratem k autentické, mravně zakotvené tradici prošla i britská politika. V obtížné situaci je přirozeně liberalismus francouzský a německý. Zde se návrat k tradici spojuje s oprávněným ostychem, jak to prokázaly například oslavy dvoustého výročí Francouzské revoluce. V Německu je situace ještě daleko choulostivější. Proto tu často dochází k ahistorické idealizaci tamějšího liberalismu 19. století, jak to svým způsobem dokládá i pojednání Evy Hartmannové. V Čechách je v tomto ohledu terén *potencionálně* mnohem příznivější, pokud by mělo jít o obrat k původním zdrojům českého politického liberalismu – jak to naznačuje například zaměření Přítomnosti. Nic proti kritickému přístupu k vlastní tradici. Je nezbytný, ale je třeba, aby se zakládal na skutečné znalosti věci, a nikoli na autoritativně vyslovovaných (často převzatých) polopravdách.

Miloslav Bednář

ŽIVOT DOSUD NENAROZENÝ

(k článku Dagmar Pohunkové v Přítomnosti 8/91)

Přehled křesťanských a zejména pak katolických názorů na interrupce, jak jej autorka podává, není úplný. Chybí podstatné, a to poslední stanoviska vatikánské Svaté kongregace a postoje papeže Jana Pavla II. k lidské reprodukci. Svatý stolec se těmito postoji dostal do rozporu s potřebou lidstva – omezit růst populace. Tohoto cíle nelze dosáhnout bez účinné antikoncepce a bez interrupcí. Pokud bychom chtěli názory Vatikánu respektovat, musili bychom zakázat propagaci antikoncepce včetně prezervativu. Nesměli bychom provádět ani umělé oplodnění manželovým semenem, také oplodnění ve zkumavce by patřilo k prohibitům . . .

Prosazování práva ženy na ochranu před nuceným těhotenstvím a na interrupci není zdaleka jen věcí feministek a »levičáků«. Pragmatické moderní humanitě jaksi nemůže nebýt proti srsti, když si na počínající zárodek v lůně ženy činí nárok někdo jiný než žena sama. Ať je to Bůh nebo Stát. Zákonodárství zakazující interrupce na hony zavání etatismem, byť bylo iniciováno z pozic křesťanských. Rozhodnutí liberalizovat interrupce přijali prakticky v celém kulturním světě a až na malé výjimky platí. Motivem k tomu nebyly žádné teologické disputace, nýbrž ryze praktická potřeba zabránit následkům nehumánního zákazu. Mnozí si jistě ještě pamatují na »andělíčkářky« a na desítky, ne-li stovky mrtvých mladých žen po kriminálních potratech. Autorka bůhvíproč zamlčuje, že právo ženy na plánování rodiny a na ochranu před nuceným těhotenstvím je součástí helsinského protokolu o lidských právech. To, že je náš parlament nebyl schopen v našem výčtu lidských práv a v ústavách doposud zakotvit, ještě neznamená, že neexistuje.

Zajímavým způsobem se autorce daří označit zastánce práva ženy na interrupci v časných fázích gravidity jako »levičáky«. Tvrdí, že tito levičáci »naivně manipulují s vymoženostmi zákonodárství SSSR«. Moc by mne zajímalo, kde a na kterém fóru autorka v poslední době slyšela takovou nehoráznou argumentaci. Mezinárodní organizace včetně WHO a IPPF (International Planned Parenthood Federation) naopak soustavně pranýřují ignorantský postoj komunistických režimů k populační politice a k antikoncepci. Tyto organizace nejsou ani levičácké, ani prosovětské. Nicméně musejí počítat se soustředěnými útoky moralistů na pragmatický liberalismus. Nelze mít nic proti tomu, jestliže katolická církev svou přísnou morálku hlásá mezi svými ovečkami. Mám však zásadní námitky proti tomu, aby se etické maximy Vatikánu prezentovaly jako jedině správné. Vždyť například liberální interrupční zákon žádnou katolickou ženu nenutí, aby ukončila své těhotenství interrupcí. Máme-li v úmyslu snížit výskyt interrupcí v naší populaci, pak musíme jít tou cestou, kterou šly vyspělé země. Nikoli zákazy a nařízeními, nikoli planým moralizováním. Nýbrž osvícenou sexuální výchovou a systematickou propagací antikoncepce, jakož i zodpovědností lidí k sobě i ostatním.

Doc. MUDr. Jaroslav Zvěřina
Sexuologický ústav
1. lékařské fakulty Univerzity Karlovy

ROK REVUE OTEVŘENÉ KULTURY

Z obsahu posledních čísel:

Ivan Blatný (Strach z času – juvenilie) 4/91
Milan Jelínek (». . . litery hlaholu plná ústa«) 5/91
Ludvík Kundera (7x o generačních druzích) 4/91
Jaroslav Mezník (Čech, nebo Moravan?) 5/91
Michal Přibáň (Nápady čtenáře Miráklu) 4/91
Zdeněk Rotrekl (Němé holubice dálek) 5/91
Milan Sobotka, Pavel Materna (diskuse) 5/91
Josef Suchý (K jinému času) 5/91
Jaromír Tomeček (Smrt a vykoupení) 4/91
Josef Válka (Historická Morava a problém národa) 5/91

Objednávky předplatného přijímá redakce (Opletalova 6, 602 00 Brno)

Nakladatelství ‹PASEKA›
Ibsenova 3, 120 00 Praha 2
tel.: 25 53 27

Nakladatelství Paseka, Ibsenova 3, 120 00 Praha 2 nabízí ze své produkce krásných knih

P. Ehl, A. Pařík, J. Fiedler: STARÉ ŽIDOVSKÉ HŘBITOVY ČECH A MORAVY
Reprezentativní obrazová publikace doplněná zasvěcenou studií. Vychází též německy a anglicky.
Váz., 176 s., 170 čb. foto, cena čes. verze 98 Kčs. cizojaz. verzí 125 Kčs

M. Stejskal: LABYRINTEM TAJEMNA aneb PRŮVODCE PO MAGICKÝCH MÍSTECH ČESKOSLOVENSKA
Netradiční průvodce po odvrácené tváři naší krajiny Vás zavede do téměř 1300 lokalit, které jsou poznamenány magickými úkazy.
Váz., 464 s., bohatě ilustrováno, cena 89 Kčs

Časy se mění a sídla redakcí s nimi. . .
Od listopadu je Přítomnost na nové adrese. Napříště adresujte své dopisy redakci: Na poříčí 30, 112 86 Praha 1.
Telefony: 282-2794, 2797.

V 10. čísle Přítomnosti (říjen 1991) vypadly údaje k fotografiím u článku Gruzie dnes. Autorem snímku na str. 16 je Lubomír Kotek; snímek na str. 17 dodaly agentury ČTK/AP. Za opomenutí se postiženým i čtenářům omlouváme.

V tiráži Přítomnosti č. 8–10 byl nedorozuměním uveden jako člen redakční rady chybně náš častý autor Zdeněk Pinc. Jmenovanému se omlouváme.

Přítomnost

Redakční rada: Václav Bělohradský, Bohuslav Blažek, Jiří Brabec, Miloš Calda, Vojtěch Cepl, Eva Hartmannová, Tomáš Ježek, Bedřich Moldan, Miloslav Petrusek, Petr Pithart (předseda), Petr Příhoda, Jan Rous, Jacques Rupnik, Jan Sokol, Alexandr Stich, Kristián Suda, Pavel Štecha, Otto Urban, Josef Vavroušek, Josef Zieleniec, Vladimír Železný. **Redakce:** Jan Vít (šéfredaktor), Alice Šimonová (zástupce šéfredaktora), Jan Hloušek, Jan Horálek. **Fotografie:** Jaromír Čejka. **Sekretariát:** Milada Milerová; Jaroslava Bělovská, Milada Píšová. **Typografie:** Clara Istlerová. **Technický redaktor:** Vladimír Pop.

Adresa redakce: Na poříčí 30, 112 86 Praha 1, telefon 282 27 94. Tiskne Typografie Praha, MIČ 47 148 ISSN O862-7614. Podávání novinových zásilek povoleno Ředitelstvím pošt Praha čj. 79/91 – P/1 ze dne 21. 1. 1991. **29. listopadu 1991.** **Cena 7,– Kčs**

z dopisů ČTENÁŘŮ

Vážená redakcia,

s mimoriadným potešením som si prečítal článok Jána Sopóciho v Přítomnosti 10/91 »Občianska spoločnosť versus štát«. Pri druhom čítaní som však zistil, že značná časť môjho potešenia vyplýva zo schopnosti identifikovať, kto z mojich kolegov tie isté myšlienky formuloval (a zvyčajne i stihol uverejniť) už skôr. Škodoradosť (tá najkrajšia z radostí) ma však prešla, keď som zistil, že medzi tými, ktorých sa to týka, som i ja. Štvrtý odstavec svojho článku J. S. uvádza výrazom »Ako vieme . . . « To, čo nasleduje, je kradmým citátom zo záznamu diskusie »Hodnoty súčasnej civilizácie« (február 1990) uverejneného v Slovenských pohľadoch 6/90. Xerokópiu prikladám.

Ako stará štruktúra ťažko znášam, že niektoré z nových štruktúr bezohľadne privatizujú i to, čo už má konkrétneho vlastníka. Nové štruktúry nech sa orientujú na nové štruktúry. I to by však mali robiť trochu ináč než J. S. odvolávajúci sa pri charakteristike občianskej spoločnosti na P. Pitharta. Totiž temer zhodnú charakteristiku obč. spol. som čítal v texte jedného z (asi článkov – pozn. red.) J. S. už před tromi rokmi. Túto zhodu charakteristík obč. spol. je možné rôzne vysvetľovať, odvolávanie sa len na P. P. a nie aj na J. S. ma však núti pýtať sa, v čom sa novoštruktúrna servilnosť odlišuje od staroštruktúrnej.

S pozdravom
František Novosád,
Filozofický ústav SAV, Bratislava

Vážený pane kolego,

děkujeme Vám za dopis, kterým reagujete na článek Jána Sopóciho v letošním 10. čísle Přítomnosti, stejně jako za přiložené xerokopie. Pohoršujete se nad nepůvodností některých Sopóciho myšlenek a nazýváte jeho přístup »bezohlednou privatizací něčeho, co má konkrétního vlastníka«; jednu pasáž jeho textu označujete za »kradmý citát« z Vašeho vlastního (publikovaného) diskusního příspěvku, jehož kopii přikládáte.

Ze své takměř dvacetileté zkušenosti s vědeckou, popřípadě vědeckopopularizační prací bych si Vám troufl namítnout, že publikované odborné poznatky se stávají vlastnictvím obecným. (V tom se věda poněkud liší od umění.) Zdá se mi přirozené, že mladší odborníci vycházejí z prací svých starších kolegů, a to zvlášť z jim blízkého okruhu (zde bratislavských vědeckých pracovišť). Uvozující výraz »Ako vieme« myslím zřetelně signalizuje, že půjde řeč o něčem obecně přijímaném. Sopóciho formulace bych po srovnání obou textů raději než kradmým (tj. skrytým, nenápadným) citátem nazval parafrází.

Mějte na mysli, že článek byl určen Přítomnosti, tedy především české veřejnosti. Chápali jsme ho jako informaci o důležité (i pro Čechy) koncepci, která byla rozpracována na Slovensku; každému je snad zřejmé, že vznikala delší dobu a nebyla dílem jediného člověka. Pro čtenáře Přítomnosti to byla informace přece jen »z první ruky«. Tak ji pojímal i autor; proto v jeho odkazu, že stejně chápe občanskou společnost »například i P. Pithart, viz úvodník Přítomnosti 1/1990«, nevidím »novostrukturní servilnost«, ale ohled právě na čtenáře Přítomnosti.

Ostatně Přítomnost není odborný časopis, nepublikuje tedy původní vědecké zprávy (které by se neobešly bez konkrétních citací a odkazů). Její texty mají většinou publicistický či nanejvýš populárněnaučný charakter. Shodněme se tedy alespoň na tom, že je dobře, aby v ní i nadále zaznívaly důležité myšlenky a podněty.

Těšíme se z Vašeho zájmu o náš list a doufáme, že nad jeho stránkami zažijete i jinou radost než tu, kterou (snad žertem) hodnotíte jako nejkrásnější – totiž škodolibost.

S pozdravem
Jan Horálek, redakce

Josef Jedlička

O hrdinství aneb HLOUPÝ HONZA

Od tohoto čísla začínáme ve spolupráci s Centrem Franze Kafky uveřejňovat texty, které pod souhrnným názvem České typy prezentoval přední český spisovatel a intelektuál Josef Jedlička (podrobněji o něm na str. 9) v Radiu Svobodná Evropa v letech osmdesátých: kritickou probírku národním panteónem, mytologií vytvářenou pro domo sua učiteli, žurnalisty, autory literárních rukovětí a jinými popularizátory . . . Vcelku České typy vydá Centrum Franze Kafky jako knížku, ve společném projektu s redakcí Přítomnosti.

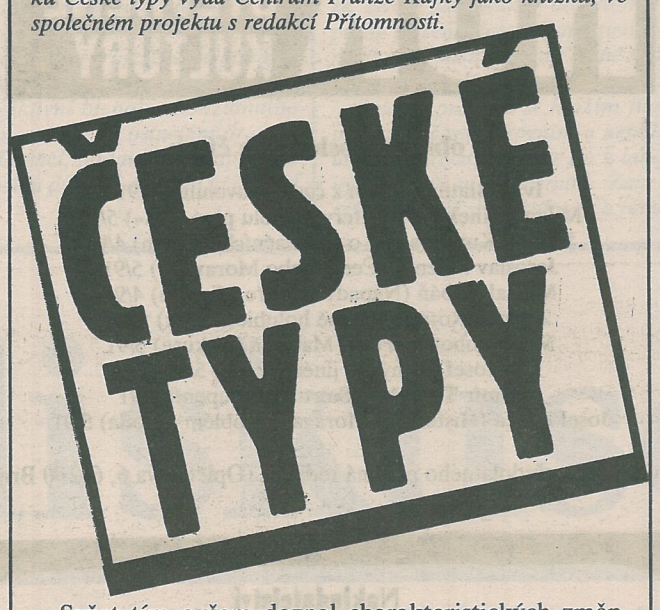

Ať už dáme tomu zjištění předznamenání kladné nebo záporné, faktem zůstane, že česká kulturní tradice, a tedy ani česká literatura nemá skutečného hrdinu. Reka tedy – aby bylo přesně rozuměno, o čem je tu řeč.

Marně budeme obracet české písemnictví z rubu na líc – Rolanda, Parsifala, Robina Hooda, Tři mušketýry, Tarase Bulbu, Dona Quijota, prince Bedřicha Homburského, ale ani Sardinského bubeníka anebo Roberta Jordana tu nenajdeme. Alexandr středověkého eposu je import právě tak jako Bruncvík anebo Rinaldo Rinaldini našich prababiček. Ne že by nebyly tyto postavy u nás zdomácněly a že bychom je z nějaké vrozené úzkoprsosti neměli v oblibě: kluci i muži nesčetných generací se vzrušovali jejich rekovnými činy, bez dechu se účastnili jejich podivuhodných dobrodružství . . . Nicméně figury rekovného ražení prostě neprodukujeme, a kdykoli jsme se o to pokusili, dopadlo to vždycky nevalně.

Už naši obrozenci z toho měli pocit méněcennosti a těžkou hlavu. Aniž se příliš ptali po tom, jaká je toho příčina, mrzel je ten deficit a rádi by jej byli napravili. Připadalo jim, že i my máme právo na své Nibelungy či na české »chansons de geste«, a když nenašli při nejlepší vůli po hrdinských zpěvech ani stopy, sestrojili k všeobecnému užitku Záboje, Slavoje, Zbyhoně a ještě asi půl tuctu národních reků. Píše se o konstruktérech této nacionální mytologie jako o idealistických a rafinovaných falzifikátorech, ve skutečnosti však byli patrně sami tak pevně přesvědčeni, že hrdinské písemnictví musí být součástí každé národní kultury, že když svá falza vyráběli, nahrazovali podle svého nejlepšího přesvědčení pouze to, co se z dopuštění osudu prostě nedochovalo.

Velkého vděku se nedočkali. Nejen že se na ně dodnes pohlíží jako na černé ovce, ale ta ostuda se dokonce ani nevyplatila. Zatímco třeba Macphersonovy padělky Ossianových písní organicky vrostly do kulturní tradice v zemi svého zrodu a významně ovlivnily evropskou literaturu, »staročeské« rukopisné podvrhy se venkoncem neujaly – leda že se z nich odvodila jedna literární větev českého mýtu, oficiálně opuncovaného pošetilým starcem, ale právě proto naveskrz nelidového. Podobně se vedlo všem, kdo chtěli stvořit českého pozitivního reka. Neuspěl Smetana se svým příliš lohengrinovským Daliborem, neuspěl Svatopluk Čech s Lešetínským kovářem, Alšův Bohatýr nikdy nevystoupil z plochy ideogramu a nevedlo se ani Zeyerovi, když se pokusil zachránit rukopisnou pseudohistorii alespoň jako literaturu. Nepodařilo se to ani po čtyřicet let, ve kterých neměli ředitelé české kultury větší ambici než přisluhovat u porodu »kladného hrdiny«.

Jen Aloisu Jiráskovi se povedlo několik vskutku životných »rekovných« ražeb: po Kosmovi zděděný Bivoj a Horymír a Čestmír, Jánošík a Kozina, mlynář z Lucerny a snad ještě i pár epizodních postav z jeho historických románů. Jirásek totiž postřehl, či intuitivně vycítil, že česká figura rekovná neodolatelně inklinuje do folklórní oblasti a že se vlastně autenticky realizuje výhradně jako postava pohádková.

Předejděme tu možnému nedorozumění malou odbočkou. Nikdo jistě nemá v úmyslu popírat reálnost, věrohodnost ani společenskou účinnost českých hrdinských osobností historických. Bez svatého Václava, Husa a Žižky, bez barokních světců a buditelských idealistů, bez havlíčkovských mučedníků a statečných lidí prvého, druhého i třetího odboje by naše národní sebevědomí už dávno muselo být dočista v troskách. Ale právě že tyto osobnosti jsou ve své historické nespornosti a konkrétnosti vystaveny soudu, chvále či haně, obdivu či odsouzení, je možno je interpretovat – a tedy jen stěží převést na jmenovatele dosti obecného, aby na něm mohla být založena standardní představa hrdinství anebo přijatelný národní hrdinský mýtus. Tak se vedlo ovšem i jiným; ani u Románů, Germánů a Anglosasů se nestávalo často, že by historická osobnost přerostla sebe samu k ideálnímu prototypu. Literární hrdinská postava však odpovídala jednotlivým dějinným skutečnostem mnohem častěji než u nás a konkrétní rekovné činy se mohly snáze rozpoznat v ustálených ražbách tu pošetile quijotovských, tu vojácky siegfriedovských anebo zas dvorně tristanovských.

U nás byl takovému ztotožnění básně a pravdy většinou na překážku sám charakter »rekovného syžetu«. Jeho vznešená gesta a slavnostní průběh, ušlechtilé výroky, jimiž musí být naplněn, i rekvizity, bez nichž se neobejde, lze uskutečnit jenom pomocí materiálu – který u nás jakožto společenská realita vlastně nikdy neexistoval. Jestliže se mělo vyhovět poptávce, která po něm u nás ovšem nebyla o nic menší než kdekoli jinde, musel být z historických souvislostí vyňat, umístěn do neutrálního prostoru pohádky – a folklorizován musel být i hrdina. Princ, rytíř, důstojník či intelektuál se proměnil v Hloupého Honzu. Nositelem rekovného syžetu se stal – abychom se vyjádřili jednoduchým samoznakem – Sancho Panza, který zatlačil Dona Quijota na místo figury podružné a pomocné.

Syžet tím ovšem doznal charakteristických změn. Než se jimi budeme zabývat, poznamenejme ještě, že Hloupý Honza – také Český Honza, jak se u nás rádo říkává – je v české vypravěčské tradici figura naprosto okrajová a vlastně docela nereprezentativní. Původně vystupuje v oněch anekdotách, kde se »učí latinsky«, kde se vrací z výletu za humna, když snědl všechny buchty – a když opakuje svoje »sudkulatý, rystupije . . .«, nezdá se, že by byl příliš osvíceného ducha. Jestliže i tak vítězí, tedy po zákonech příběhu, protože má »štěstí«, ale rozhodně ne proto, že by v něm bylo cosi rekovného. Nositeli onoho lidového hrdinství v českých pohádkách jsou spíše mazaní krejčíci, nejmladší chalupničtí synkové, vykutálení ševci, chasníci čtrnáct let kojení, popřípadě velmi klasické pohozené královské děti. Jmenují-li se občas – ostatně velmi zřídka – Honza či Janek, je to vnější okolnost. Hloupý Honza jako pohádkový rek – třeba se to zdá sebepodivnější – je u nás spíše umělý literární výtvor, svodná figura lidových hrdinů, kteří ke svému jménu přišli nápodobou podle ruského Ivanušky Hlupáčka. Ale to už jsou jemnosti . . .

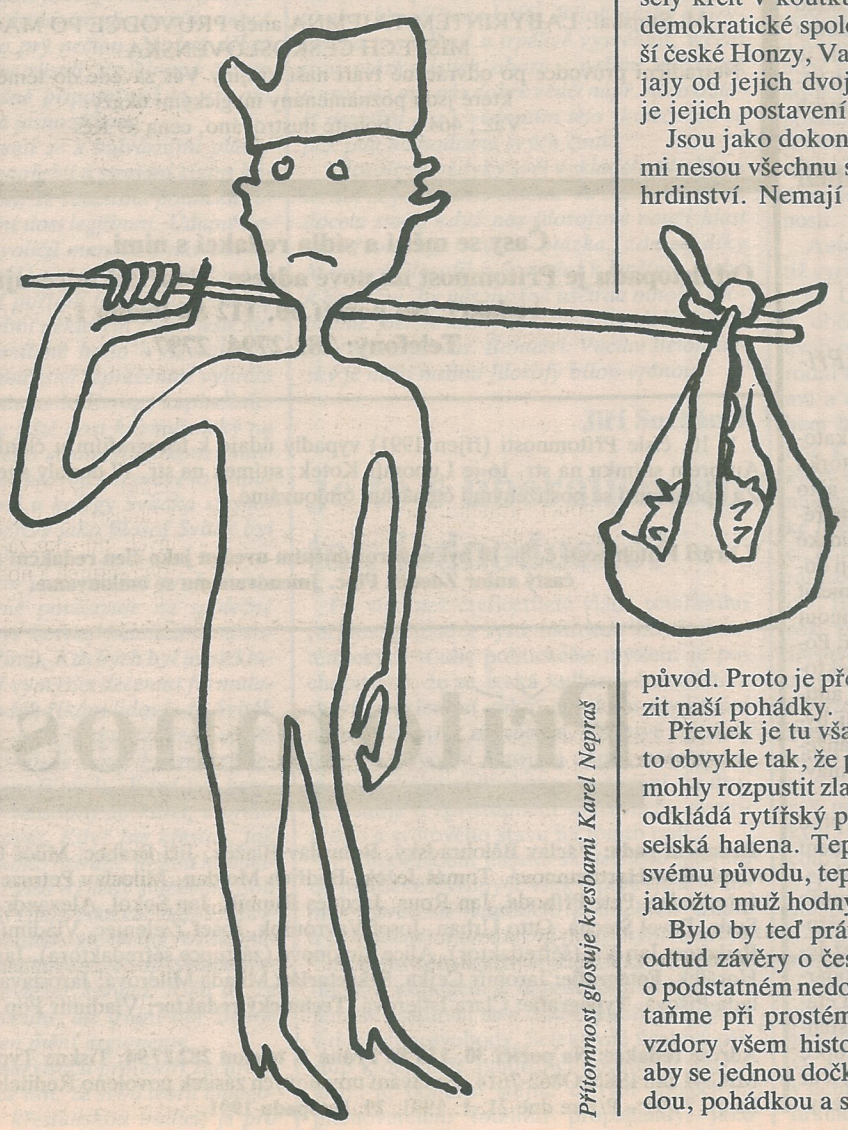

Přítomnost glosuje kresbami Karel Nepraš

Když je pomineme a přistoupíme na všeobecně srozumitelné pojmenování Hloupý Honza, budeme nejdříve postaveni před úkol revidovat romanticko-sociální hledisko, které na tomto literárním typu tvrdošíjně ulpívá. Popsalo se mnoho papíru výklady o tom, že Český Honza vůbec není hloupý. Je prý to těžkopádný, jadrný venkovan, který se tak snadno nerozhýbá, ale když už, tak to stojí zato. Tváří se přihlouple, ale to jen proto, že má vlastně za ušima. Je to ten »český sedláček – vychytralý panáček«, který svým zdravým »selským rozumem« posléze vždycky přetrumfne degenerovaného aristokrata . . . Jedním slovem: Hloupý Honza je v tomto pojetí ztělesněním »urozeného divocha« romantiků, »člověka z lidu« buditelských gründerů, »demokratické většiny« státoprávních politiků, popřípadě »rolnicko-dělnické avantgardy« socialistů. Je politickým symbolem. Do něj – a znovu připomeňme, že tu jde o velmi umělou literární konstrukci – se promítají národní i sociální tužby a on svými chytráckými vítězstvími pomáhá hojit národní i sociální pocity méněcennosti. Často byla jeho antiheroická protřelost vyzdvihována rovnou jako tresť národního ducha a povahy. A doposledka se partajní ústřední výbor tvářil jako shromáždění Českých Honzů, kteří vyhráli ne půl, ale hned celé království. Tento Honza je uvědomělý Švejk, kterému pomohla dobrá víla nebo čert.

Avšak tento Honza nemá nic společného s pohádkovým rekem české lidové tradice. Proto také neodráží hlubinu, ale pouze pragmatický povrch národní mentality. Je kanonizovaným ústupkem trpké zkušenosti.

Český folklórní hrdina není utvářen – jako ostatně žádný hrdina pořádného příběhu – společenskými traumaty, ale zákonitostmi syžetu. Když zvítězí favorit, je to sice pravděpodobné, ale příběh zůstane bez pointy. David nezabil Goliáše proto, že Židé měli víc historické pravdy než Filištínští, ale protože byl menší; kdyby byl zvítězil Goliáš, bylo by to prostě sprosté a nikdy by se o tom nebylo vypravovalo, jako se o dějinných sprostotách nikdy příběhy netradují. Žádný rek také nevítězí rovnou. Co by zbylo z příběhu, kdyby si Tristan vzal Isoldu rovnou za ženu a kdyby si pyšná princezna neposílala Honzu pro ztracený prsten a pro živou vodu? A stála by Odyssea vůbec za čtení, kdyby byl Lstivý nastoupil s rotou vycvičených mstitelů, místo aby se dal slavně poznat v ubohém žebrákovi?

Tak je to v pořádku – a Hloupý Honza není žádná česká specialita. I mocné národy, které se nikdy nemusely krčit v koutku, mají své Popelky, i odpradávna demokratické společnosti mají své Ulenspiegly. Co liší české Honzy, Valibuky, chytré krejčíky a prince Bajaje od jejich dvojníků ve variantách jiných národů, je jejich postavení v souvislostech národní kultury.

Jsou jako dokonalí hrdinové osamoceni: jen oni sami nesou všechnu slávu i tíhu skvělého a dokonaného hrdinství. Nemají předlohy ve skutečnosti a nemají ani naději, že by svým příkladem mohli do skutečnosti zasáhnout. Jestliže se snad někde jinde občas i stalo, že d'Artagnan, který přijel na rezavém koni, rozhodoval o osudech říše – takovou osobností byl ve skutečnosti třeba Beaumarchais –, u nás chalupník, když pobavil hraběcí dceru, dostal nejspíš pár snopů žita nebo metr dřeva. Český hrdina je tedy bytost povýtce pohádková, která žije výhradně v čase a prostoru mýtu. Aby se však vůbec mohla do tohoto prostoru dostat, je třeba, aby navlékla masku, aby zatajila svůj původ. Proto je převlek jedna z nejužívanějších rekvizit naší pohádky.

Převlek je tu však proto, aby byl odhozen. Stává se to obvykle tak, že princ sejme s hlavy ovčí kůži, aby se mohly rozpustit zlaté vlasy na podiv světu. Honza však odkládá rytířský plášť, aby se pod ním mohla objevit selská halena. Teprve jako vítěz se může přiznat ke svému původu, teprve vítězstvím se vlastně legitimuje jakožto muž hodný boje.

Bylo by teď právě tak snadné jako falešné vyvodit odtud závěry o českém hochštaplerství, o přepínání, o podstatném nedostatku hrdinství v naší povaze. Zůstaňme při prostém zjištění, že český Honza žije navzdory všem historickým okolnostem patrně proto, aby se jednou dočkal, že ten rozpor mezi básní a pravdou, pohádkou a skutečností bude překonán.